

Державний заклад «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
Міністерство освіти та науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОВК СВІТЛАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 323.2:355.426

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ЯК ЗАСІБ ЗМІНИ ВЕКТОРА
ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ**

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих
ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.О. Вовк

Науковий консультант:
доктор політичних наук, професор
Наумкіна Світлана Михайлівна

Старобільськ – 2017

АНОТАЦІЯ

Вовк С. О. Громадянська війна як засіб зміни вектора політичного процесу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», Старобільськ, 2017.

У дисертаційному дослідженні формується комплексне пізнання громадянської війни як засобу зміни вектора політичного процесу, в основі якого лежать зміни суспільно-політичної системи держави і геополітичне протиборство акторів глобальної і регіональної політики. Громадянську війну визначено як кризову модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільно-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника.

До специфічних ознак громадянської війни, які роблять її власне такою, віднесено: наявність соціальних, політичних, ідеологічних, міжнаціональних, релігійних, міжособистих протиріч, напружених, взаємознищючих відносин між протиборчими сторонами; глибоке соціальне розшарування суспільства, що має характер гострої поляризації соціально-групових інтересів; наявність у всіх протиборчих сторонах апарату управління, воєнно-політичного механізму; застосування практики демократичних режимів, що не мають загально визнаної національної легітимності; революційний радикалізм, максималізм і нетерпимість окремих політичних сил, що намагаються завоювати владу; практика різкої, незаконної зміни політичного курсу державної еліти суспільства; необґрунтовані, необмежені політичні амбіції, воля до влади та інші психологічні фрустрації окремих політичних кланів та

їхніх лідерів; прихід до влади сил, що не виражають у політиці загальнонаціональні інтереси; відкидання більшості складників законності та політичної демократії; ерозія державного суверенітету, яку можна вважати зовнішнім стресом; залежність від втручання глобальних і регіональних акторів (відмова від міжнародної підтримки, економічна і політична блокада і т. п.).

У дисертації зазначається, що прагнення протиборчих сторін, що мають однакові чи різні сили, ресурси, внутрішню чи зовнішню підтримку, щоб зберегти або повалити насильницькими засобами існуючі політичні структури, зумовлює використання супротивниками методів воєнно-технічної та соціально-політичної стратегії з урахуванням конвенційності. Визначено, що до воєнно-технічної стратегії належить процес планування, організації і ведення військових операцій, бойових дій із застосуванням різноманітних видів зброї та військової техніки для знищення супротивника, до соціально-політичної – належить сукупність політичних ідей і дій, які зумовлюють спрямованість збройної боротьби, способи її ведення, а конвенційність боротьби залежить від статусу супротивника, який можна визначити як слабку чи сильну сторону.

Сукупність обраних методів тієї чи тієї стратегії і виступає формою громадянської війни. До основних форм громадянської війни віднесено: 1) партизанську війну (повстанське партизанство та міську партизанську війну), яка передбачає застосування методів неконвенційної стратегії і дозволяє вести довготривалі війни; 2) терористичну війну, коли опозиційна сторона обирає виключно неконвенційну стратегію боротьби й інтенсивне застосування або загроза застосування насилля щодо цивільних осіб або цивільних об'єктів; 3) збройне повстання, коли опозиційна протиборча сторона вдається до відкритого збройного виступу проти існуючої політичної влади, тобто застосовує методи конвенційної стратегії; 4) широкомасштабна громадянська війна, коли кожна з протиборчих сторін використовує методи і конвенційної, і неконвенційної стратегії під дією таких чинників, як: велика

глибина соціальних протиріч у суспільстві; високий ступінь підтримки основної маси населення повсталого (опозиційного) сторони; відносно однакове співвідношення сил протиборчих сторін; зовнішня підтримка тієї чи тієї воюючої сторони з боку іноземних держав.

Типологізація громадянських війн здійснена на основі сукупності критеріїв, які враховують співвідношення політичних і воєнних компонентів громадянської війни і взаємозв'язки між ними, виокремлення загальних, спільних рис конкретних громадянських війн, аналіз емпіричного матеріалу і врахування просторово-часового виміру. Відтак, запропонована нова комплексна типологія громадянських війн спирається на наступні критерії: а) тривалість збройного протистояння в межах території суверенної держави, часовий інтервал, що охоплює динаміку громадянської війни; б) кількість протиборчих сторін, які представляють різні варіанти майбутнього розвитку країни та / або різні угруповання; в) втручання або кількох держав, міжнародних організацій у перебіг громадянської війни; г) масштаби прямих бойових і небойових втрат військових і прямих втрат цивільного населення; г) основні протиріччя, які призвели до збройного протистояння в боротьбі за владу; д) спрямованість на повноту охоплення збройною боротьбою всього соціуму і масштаб території, охопленої бойовими діями; е) перехід державної влади від одного носія до іншого; є) соціально-політична спрямованість наслідків громадянської війни; епоха, у якій відбувалася громадянська війна; ж) завершення та призупинення громадянської війни; з) ієрархія суб'єктів.

У дисертації розкрито специфічні якості відносин сторін громадянської війни, до складу яких входять суб'єкти, учасники, посередники, миротворці, іноземні держави, що перебувають в активному, пасивному або нейтральному стані. Делегітимація структур влади, високий рівень соціального дискомфорту і зниження ефективності соціально-політичного контролю, політичні інтереси сторін, інтенсивність боротьби зумовлюють межі кожної стадії / фази громадянської війни, і перехід від однієї до іншої стадії / фази відбувається з різною тривалістю, стихійно або керовано.

Вибір стратегії та реалізація тактики взаємодії суб'єктами базуються на антагоністичному протиборстві претендентів, які прагнуть до особистого володіння владою. Конфліктна поведінка під час громадянської війни відбувається у вигляді боротьби та збройного насилля, і суб'єкти протиборчих сторін сприймають одне одного як загрозу своєму сценарію розвитку суспільств, інститутів, культури, цінностей і самосвідомості. Протиборчі сторони не зупиняються ні перед чим, використовуючи будь-які засоби для досягнення поставленої мети, прикладаючи багато зусиль і деконструктивного, і конструктивного характеру.

До механізму детермінації громадянської війни відносяться: сукупність детермінуючих расових, етнічних, національних, економічних, територіально-географічних, соціально-політичних чи релігійних факторів, взаємопов'язаних один з одним, але при цьому кожен відіграє свою особливу роль і впливає відповідним чином; казуальна, кондиціональна, інспіруюча, кореляційна форми детермінації, які дозволяють визначити, обставини, що стали причиною і умовою виникнення війни, особливості переходу можливого стану в дійсний; загальносоціальний, колективно-груповий та індивідуальний рівні прояву факторів; детермінація минулим, сучасним і майбутнім; носії детермінації, представлені активними чи пасивними учасниками громадянської війни; результат детермінуючого впливу, який представлений негативними (дестабілізація суспільства і держави, хаотичні і анархічні процеси, і зниження керованості політичними, економічними, соціальними та духовно-етичними процесами) і позитивними наслідками (народження нових якісних характеристик, відповідно до яких нове є запереченням старого).

У дисертації наголошується, що насилля в умовах громадянської війни присутнє повсюдно в суспільстві й діях всіх соціальних груп, спільнот, індивідів. Фактори насилля громадянської війни взаємопов'язані, насамперед, з факторами детермінації, які завдяки власному конфліктгенному потенціалу сприяють розвитку й розкриттю насилля. Політичні, соціальні, культурно-географічні, регіональні, економічні, ідеологічні, психологічні і міжнародні

фактори є джерелом насилля тільки в сукупності, доповнюючи і посилюючи один одного. Характер і функціонування тільки одного з вище названих факторів не здатні зумовити тенденції, характер і масштаби застосування насилля. Необхідно враховувати всі фактори для того, щоб отримати найбільш об'єктивну картину розповсюдження насилля.

В умовах громадянської війни насилля породжує насилля, набуваючи циклічного характеру. Так, суб'єкт насилля зацікавлений в застосуванні насилля, своєю чергою об'єкт насилля як захист може застосовувати силу для захисту, і в цьому випадку насилля має взаємний характер. Крім того, в умовах громадянської війни суб'єкт, що безпосередньо здійснює чи здійснив насильницькі дії, певною мірою сам розглядається як об'єкт насилля, «жертви» прямого чи непрямого насилля. Насильницькі дії спрямовані й розраховані на кожного суб'єкта й учасника громадянської війни.

У дослідженні показано, що переломний стан політичної системи, характеризується структурною і системною кризою у результаті відкидання старого режиму та інверсії попередньої соціальної ієрархії на локальному та національному рівнях і руйнування національної злагоди та політичної стабілізації. Спостерігається емерджентність та невизначеність процесу зміни політичної системи і стан політичної системи під час громадянської війни відноситься до біфуркаційного періоду.

Елементи політичної системи проходять з одного боку через механізм понижуючого хаосу (процес розпаду політичних інститутів); а потім через механізм конструювання (поява нових інститутів для цього суспільства внаслідок процесу віддзеркалювання структур протидіючих сторін). Останнє створює тезаурус можливих альтернативних структур, які виникли в точці біфуркації, яка в досліджуваній ситуації представлена громадянською війною. Паралельні процеси формування верховної влади протидіючих політичних сил, які ведуть збройну боротьбу між собою, призводять до порушення процесу відтворення механізму легітимності політичної влади.

Держава не може повернутися до довоєнного суспільно-політичного ладу, бо більшість деформацій, які відбулися внаслідок воєнного стану суспільства, стають незворотними. Вихід політичної системи з громадянської війни пов'язаний з виникненням на основі тимчасових, нестабільних і локальних взаємодій системоутворюючої структури, яка в результаті перемоги в збройній боротьбі за владу встановлює домінуючі принципи політичної взаємодії і знищує інші принципи владних відносин.

Громадянська війна як форма зміни влади відображає насильницьку зміну панівної еліти й перехід влади від однієї верстви / групи до інших всупереч існуючим легальним механізмам. Перехід державної влади від одного носія до іншого призводить до уривчастості в розвитку держави, тобто відбувається розрив наступництва між етапами розвитку, оскільки відбувається зміна підсистем суспільства, певних цінностей, поглядів, принципів і функцій держави та тих чи тих методів здійснення влади, що відображають домінування регулювальних, узгоджених чи силових форм забезпечення влади, що створює основи встановлення нових якісних характеристик політичного режиму. Циклічний характер розвитку еліт після завершення громадянської війни проявляється, з одного боку, як перехід однієї соціальної групи у верству, яка володіє владою і здійснює функцію панування, а з іншого – знищення на політичній арені конкуруючих сил.

У дисертації розкрито роль громадянської війни як специфічної контрапункти міжнародних відносин, яка відображає балансування політичних, економічних і воєнних сил у світовому політичному процесі. Громадянська війна в регіоні зіткнення геополітичних інтересів сприяє формуванню союзницьких і конкурентних відносин, зміні статусу-кво окремих держав і коаліцій держав, стає дієвим механізмом інструментом зовнішньої політики. Домінантними в зовнішній політиці держав при підтримці тієї чи тієї протиборчої сторони стають не стільки захист власних національних інтересів, скільки нав'язування і поширення власних цінностей.

Громадянська війна ілюструє реалізацію ідеї можливості нейтралізації і компенсації територіального розподілу сфер впливу за рахунок політичної діяльності, а механізм врегулювання в умовах геоекономічної боротьби за природні ресурси, фінансової кризи відображає з одного боку, використання заходів врегулювання регіональними організаціями і окремими державами для реалізації власних мегапроектів в геополітичному континууму, а з іншого – бажання вплинути на внутрішній політичний процес і відновити законний порядок в зоні проведення миротворчих операцій.

Ключові слова: громадянська війна, політичний процес, форма зміни влади, політичний конфлікт, модель розвитку політичного конфлікту, механізм детермінації, політична система, політичний режим, геополітичне протиборство.

SUMMARY

Thesis for the acquisition of the academic degree of the Doctoral Degree in Political science in specialty 23.00.02 – political institutes and processes. – Luhansk Taras Shevchenko National University. – Starobilsk, 2017.

The dissertation deals with the complex knowledge of the civil war as a means of changing the vector of the political process, based on which changes are made of the socio-political system of the state and the geopolitical confrontation of actors of global and regional policy. The Civil War is defined as a crisis model of the development of a political conflict, reflecting the extraordinary stage of changing the socio-political system of the state, caused by antagonistic contradictions, and in which the opposing parties, identifying themselves with state institutions or with the people / part of the people, use armed force to direct their actions the capture / preservation of power, overthrowing / preserving of existing political structures, the political and physical destruction of the enemy.

The specific features of the civil war that make it their own are as follows: the existence of social, political, ideological, interethnic, religious, interpersonal contradictions, tense, mutually exclusive relations between the opposing sides; a

deep social stratification of a society that has the character of acute polarization of social-group interests; presence in all the opposing sides of the control apparatus, military-political mechanism; the application of the practice of democratic regimes that do not have a generally accepted national legitimacy; revolutionary radicalism, maximalism and intolerance of certain political forces trying to conquer power; the practice of a sharp, illegal change in the political course of the state elite of society; unwarranted, unrestrained political ambitions, will to power and other psychological frustrations of individual political clans and their leaders; the coming to power of forces that do not express national interests in politics; rejecting most of the components of the rule of law and political democracy; erosion of state sovereignty, which can be considered as external stress; Dependence on the interference of global and regional actors (rejection of international support, economic and political blockade, etc.).

The dissertation states that the desire of the opposing parties, having the same or different forces, resources, internal or external support, to preserve or overthrow the existing political structures by force means that the opponents use the methods of military-technical and socio-political strategy taking into account conventionality. It is determined that the military-technical strategy includes the process of planning, organizing and conducting military operations, fighting with the use of various types of weapons and military equipment for the destruction of the enemy, to the socio-political - a set of political ideas and actions that predetermine the direction of armed struggle, the ways of its conduct, and the conventionality of the struggle depends on the status of the enemy, which can be defined as a weak or strong side.

The totality of selected methods of one or the other strategy and acts as a form of civil war. The main forms of civil war include: 1) guerrilla warfare (insurgent partisanship and urban guerrilla warfare), which involves the use of non-conventional methods and allows for long-term warfare; 2) a terrorist war, when the opposition party chooses an exclusively non-conventional strategy of struggle and intensive use or threat of violence against civilians or civilian objects; 3) an armed

uprising when an opposition party resorts to an open armed opposition against the current political power, that is, it applies the methods of the conventional strategy; 4) large-scale civil war, when each of the opposing parties uses methods of both conventional and non-conventional strategies under the influence of such factors as: the great depth of social contradictions in society; a high degree of support for the bulk of the population of the rebel (opposition) party; relatively equal ratio of forces of opposing sides; the external support of the warring party on the part of foreign states.

Typologization of civil wars is carried out on the basis of a set of criteria that take into account the relation between political and military components of civil war and the relationship between them, the identification of general, common features of specific civil wars, analysis of empirical material and taking into account the spatio-temporal dimension. Therefore, the proposed new integrated typology of civil wars is based on the following criteria: a) the duration of armed confrontation within the territory of a sovereign state, a time interval that covers the dynamics of the civil war; b) the number of opposing parties representing different options for future development of the country and / or different groups; c) interference or several states, international organizations in the course of the civil war; d) the extent of direct military and non-military losses of military and direct losses of civilian population; e) the main contradictions that led to an armed confrontation in the struggle for power; e) the focus on the full coverage of the armed struggle of the entire society and the extent of the territory covered by military action; e) the transition of state power from one carrier to another; h) the socio-political orientation of the consequences of the civil war; the era in which the civil war took place; g) completion and suspension of the civil war; h) the hierarchy of subjects.

The dissertation reveals the specific qualities of relations between the parties of the civil war, which include actors, participants, intermediaries, peacekeepers, foreign states, who are in an active, passive or neutral state. The de-legitimization of the power structures, the high level of social discomfort and the reduction of the effectiveness of socio-political control, the political interests of the parties, the

intensity of the struggle determine the boundaries of each stage / phase of the civil war, and the transition from one stage to another phase / phase takes place with different duration, spontaneous or controlled.

The choice of strategy and the implementation of the tactics of interaction between individuals are based on the antagonistic confrontation between the applicants who seek personal authority over the authorities. Conflict behavior during the Civil War takes place in the form of struggle and armed violence, and actors of the opposing sides perceive each other as a threat to their scenario of the development of societies, institutions, culture, values and self-awareness. The opposing sides do not stop at anything, using any means to achieve the goal, with much effort and deconstructive and constructive nature.

The mechanism of determination of the civil war include: a set of deterministic racial, ethnic, national, economic, territorial-geographical, socio-political or religious factors, interconnected with each other, but each one plays a special role and influences accordingly; casual, conditional, inspiring, correlational forms of determination that make it possible to determine the circumstances that have become the cause and condition of the emergence of the war, the peculiarities of the transition of a possible state to the real; general social, collective-group and individual levels of manifestation of factors; determination past, present and future; carriers of determination, represented by active or passive participants of the civil war; the result of the determinants' influence, which is represented by negative ones (destabilization of society and state, chaotic and anarchic processes, and decrease of controllability by political, economic, social and spiritual and ethical processes) and positive consequences (the birth of new qualitative characteristics, according to which the new is a negation of the old one).

It is noted that violence in the conditions of civil war is everywhere in society, actions of all social groups, communities, individuals. The factors of the violence of the civil war are interconnected, first of all, with the factors of determination, which, due to their own conflicting potential, contribute to the development and disclosure of violence. Political, social, cultural-geographical,

regional, economic, ideological, psychological and international factors are a source of violence only in aggregate, complementing and reinforcing each other. The nature and functioning of only one of the above-mentioned factors can not determine the tendencies, the nature and extent of the use of violence. All factors need to be taken into account in order to obtain the most objective picture of the spread of violence.

Violence raises violence, gaining a cyclical character in conditions of civil war. Thus, the subject of violence is interested in the use of violence, in turn, the object of violence as a defense can use force for protection, and in this case violence is reciprocal. In addition, in a civil war, a person who directly engages in or has committed violent acts, to a certain extent, is regarded as an object of violence, a "victim" of direct or indirect violence. Violent actions are directed and designed for each subject and participant in the civil war.

The study shows that the turning point of the political system is characterized by a structural and systemic crisis as a result of the rejection of the old regime and the inversion of the previous social hierarchy at the local and national levels and the destruction of national accord and political stabilization. There is an emergence and uncertainty in the process of changing the political system and the state of the political system during the civil war refers to the bifurcation period.

Elements of the political system are on the one hand through the mechanism of reducing chaos (the process of disintegration of political institutions); and then through the mechanism of design (the emergence of new institutes for this society as a result of the process of reflecting the structures of the opposing sides). The latter creates a thesaurus for possible alternative structures that arose at the point of bifurcation, which in the investigated situation is represented by a civil war. Parallel processes of forming the supreme power of the opposing political forces, which lead armed struggle among themselves, lead to a violation of the process of reproduction of the mechanism of legitimacy of political power.

The state can not return to the pre-war social and political system, because most of the deformations that have taken place as a result of the state of war have become irreversible. The exit of the political system from the civil war is associated

with the emergence of the temporary, unstable and local interactions of the system-building structure, which, as a result of victory in the armed struggle for power, establishes the dominant principles of political interaction and destroys other principles of power relations.

The civil war as a form of change of power reflects the violent change of the ruling elite and the transition of power from one layer / group to the other contrary to the existing legal mechanisms. The transition of state power from one carrier to another leads to fragmentation in the development of the state, that is, the break of continuity between the stages of development, since there is a change in the subsystems of society, certain values, views, principles and functions of the state and those or those methods of exercising power, reflecting the dominance of regulatory, coordinated or force-based forms of power supply, which provides the basis for establishing new qualitative characteristics of the political regime. The cyclic nature of the elites' development after the end of the Civil War manifests itself, on the one hand, as the transition of one social group into a stratum that has the power and exercises the function of domination, and on the other – the destruction of the rival forces in the political arena.

The dissertation reveals the role of the civil war as a specific counterpoint of international relations, which reflects the balancing of political, economic and military forces in the world political process. The civil war in the region of the collision of geopolitical interests promotes the formation of allied and competitive relations, the change of the status quo of individual states and coalitions of states, becomes an effective mechanism of the foreign policy instrument. Dominant in the foreign policy of the states with the support of one or the opposing side are not so much the protection of their own national interests, as imposing and spreading their own values.

Civil War illustrates the realization of the idea of the possibility of neutralization and compensation spatial distribution of spheres of influence through political activity, and settlement mechanism in terms of geo-economic struggle for natural resources, financial crisis reflects on the one hand, the use of measures

settling regional organizations and individual states to implement their own mega-projects in the geopolitical continuum, and on the other – the desire to influence the domestic political process and restore legal order in the area of conducting irreversible operations.

Key words: civil war, political process, form of power change, political conflict, model of political conflict development, determination mechanism, political system, political regime, geopolitical confrontation.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Монографії:

1. Вовк С. О. Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки. Старобільськ : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 304 с.

Рецензія:

Маслов Ю. К. Рецензія на монографію С. О. Вовк «Громадянські війни: генеза, сутність, наслідки»// Науковий журнал «Politicus». Одеса, 2017. № 6. С. 158–159.

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

статті у наукових фахових виданнях України:

2. Вовк С. О. Громадянська війна як особливий вид локальних війн // Вісник СевНТУ: зб-к. наук. праць. Вип. 123 / 2011. Серія: Політологія. С. 162–165.

3. Вовк С. О. Проблеми кореляції понять «не міжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна» // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. К.: «ІНТАС», 2012. Вип. 64. С. 216–222.

4. Вовк С. О. Загальна соціальна дезорганізація, деформація моральності, освіти й культури як наслідок громадської війни // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. К.: «ІНТАС», 2012. Вип. 65. С. 412–421.
5. Вовк С. О. Сутність поняття «громадянська війна» // Політологічні записки: зб-к наук. праць. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 1 (5). С. 135–145.
6. Вовк С. О. Демографічні наслідки громадянських війн // Політологічні записки: зб-к наукових праць. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. Вип. 2 (6). С. 224–234.
7. Вовк С. О. Громадянська війна як політичний конфлікт // Гілея: науковий вісник : зб-к наук. праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2012. Вип. 58 (№ 3). С. 602–607.
8. Вовк С. О. Ознаки та соціальна природа громадянської війни // Вісник Сев НТУ: зб-к. наук. праць. Вип. 136 / 2012. Серія: Політологія. С. 61–65.
9. Вовк С. О. До проблеми вивчення громадянської війни як суспільно-політичного феномену // Філософія і політологія в контексті сучасної культури: науковий журнал. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 4 (3). С. 221–226.
10. Вовк С. О. Партизанська війна як форма громадянської війни // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 21. Вип. 23(3). С. 63–68.
11. Вовк С. О. Джерела та причини громадянських війн // Гілея: науковий вісник: зб-к наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 6–9.
12. Вовк С. О. Форми громадської війни // Вісник СевНТУ: зб-к. наук. праць. Вип. 145 / 2013. Серія: Політологія. С. 73–77.
13. Вовк С. О. Морально-етичні проблеми громадянської війни // Філософія і політологія в контексті сучасної культури: науковий журнал. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 5. С. 7–11.

14. Вовк С. О. Наслідки громадянських війн (соціально-політичний аналіз) // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2013. № 10. С. 19–24.

15. Вовк С. О. Політичні наслідки громадянських війн: проблеми класифікації // Філософія і політологія в контексті сучасної. культури. 2014. Вип. 8. С. 175–178.

16. Вовк С. О. Економічні наслідки громадянських війн // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 83 (№ 4). С. 13–16.

17. Вовк С. О. Людина, громадянин, держава в умовах громадянської війни // Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. Дніпропетровськ, 2015. № 11. С. 29–33.

18. Вовк С. О. Динаміка громадянських війн // Політикус : наук. журнал. Одеса, 2016. Вип. 1. С. 80–84.

19. Вовк С. О. Громадянська війна як модель розвитку політичного конфлікту // Політикус : наук. журнал. Одеса, 2017. № 4. С. 27–32.

статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

20. Вовк С. О. Громадянська війна як тотальне насильство // Первый независимый науч. вестник. 2015. № 2. С. 55–59.

21. Вовк С. О. Трансформація політичної системи в умовах громадянської війни // Evropsky politicky a pravni diskurz. 2015. Svazek 2. Cyslo 6. S. 90–94.

22. Vovk S. Civil war as a socio-political phenomenon: psychosocial interpretation // Evropsky politicky a pravni diskurz. 2015. Svazek 2. Cyslo 4. S. 189–193.

23. Vovk S. Civil war as illegitimate model to change state power // Evropský politický aprávní diskurz. 2016. Svazek 3. Vydani 1. S. 113–117.

24. Vovk S. The problem of typology of civil war // *Evropský politický aprávní diskurz*. 2016. Svazek 3. Vydani 2. S. 161–165.

25. Vovk S. International mechanisms for regulating civil wars: peacemaking efforts of the United Nations and other international organizations // *Evropský politický aprávní diskurz*. 2015. Svazek 2. Vydani 5. S. 39–45.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Тези і доповіді міжнародних науково-практичних конференцій:

26. Вовк С. О. Громадянська війна як внутрішньополітичний конфлікт. *Політична наука в епоху суспільних перетворень* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (25 Харків. політол. читання). Харків, 2012. С. 85–86.

27. Вовк С. О. Кореляція понять «неміжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна». *Філософія та соціологія трансформаційного суспільства* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь, 24-26 трав. 2012 р.). Сімферополь, 2012. С. 36–38.

28. Вовк С. О. Трансформація держави як основного інституту політичної системи в умовах громадянської війни. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11-12 верес. 2015 р.). Одеса : ДО «Причорномор. центр дослідж. проблем суспільства», 2015. С. 73–75.

29. Вовк С. О. Форми рухливості населення як наслідок громадянської війни. *Країни Східного партнерства – V4: проблеми і перспективи співпраці* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 22 квіт. 2016 р.) Одеса : ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського», 2016. С. 92–95.

• Тези загальноукраїнських науково-практичних конференцій:

•

30. Вовк С. О. Підходи до визначення поняття «громадянська війна».

Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали Запоріж. сесії 1 Всеукр. наук.-практ. конф. 2012. Ч. 3. С. 12–14.

31. Вовк С. О. Революція і громадянська війна. *Сучасні соц.-гум. дискурси* : матеріали II всеукр. наук. конф. з міжнародною участю (Дніпропетровськ, 20 жовтня 2012 р.) : у 3-х частинах. Д. : ТОВ «Інновація», 2012. Ч. 3. С. 228–230.

32. Вовк С. О. Трансформація правової системи під час громадянської війни. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7-8 жовт. 2012 р.). Дніпропетровськ : «Свідлер А.Л.», 2012. Ч. 1. С. 204–205.

33. Вовк С. О. Законність та демократія під час громадянської війни. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів 6 Всеукр. наук.-практ. конф. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 138–140.

34. Вовк С. О. Особливості збройного насильства під час громадянської війни. *Політ. читання ім. проф. Богдана Яроша* : зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-друк, 2014. Вип. 3. С. 33–35.

35. Вовк С. О. Зміна політичного режиму як наслідок переходу верховної державної влади після громадянської війни. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 13 лютого 2016 р.). Одеса : ДВНЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2016. С. 96–99.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Й СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	32
1.1. Генеза поглядів на громадянську війну: історико-політичний контекст.....	32
1.2. Наукова інтерпретація проблематики громадянської війни.....	73
Висновки до розділу 1.....	100
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	104
2.1. Дискурсивний простір теоретичної інтерпретації поняття «громадянська війна».....	104
2.2. Методологічні підходи й методи дослідження громадянської війни.....	121
Висновки до розділу 2.....	133
РОЗДІЛ 3. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУКУПНІСТЬ ВОЄННИХ І ПОЛІТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ.....	136
3.1. Сутнісні характеристики громадянської війни: соціально- політичний, воєнно-стратегічний і соціокультурний вимір.....	136
3.2. Парадигма методів і засобів соціально-політичної та воєнно- технічної стратегії як форми громадянської війни.....	154
3.3. Критерії та класифікаційні схеми типологізації громадянської війни	177
Висновки до розділу 3.....	201
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ЯК МОДЕЛЬ КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ.....	204
4.1. Структурні та процесуальні складники громадянської війни: особливості конфліктної ситуації.....	204

4.2. Механізм детермінації громадянської війни.....	238
4.3. Феномен «замкнутого кола» насилля в громадянській війні.....	262
Висновки до розділу 4.....	283
РОЗДІЛ 5. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ.....	286
5.1. Криза політичної системи в умовах громадянської війни.....	286
5.2. Громадянська війна як форма зміни влади.....	309
Висновки до розділу 5.....	330
РОЗДІЛ 6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ВЗАЄМОДІЯ АКТОРІВ ГЛОБАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	333
6.1. Громадянська війна як поле зіткнення геополітичних інтересів.	333
6.2. Міжнародний механізм врегулювання громадянських війн.....	354
Висновки до розділу 6.....	380
ВИСНОВКИ.....	383
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	396

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. З часу виникнення цивілізації і до сьогодні, тобто приблизно за п'ять з половиною тисяч років, дослідники зафіксували 14,5 тис. великих і малих війн. Щонайменше, десяту частину з них можна віднести до категорії громадянських війн. Тільки на сьогодні у світі не згасає кілька десятків різного роду внутрішніх збройних конфліктів, зокрема й громадянських війн.

Актуальність дослідження громадянських війн зумовлена низкою чинників. По-перше, будь-яка громадянська війна є суспільно-політичним явищем, що найбільш рельєфно відображає на політичному рівні наявні в суспільстві соціальні суперечності і проблеми державного та публічного характеру. Громадянська війна є катастрофою страшніше, ніж війна із зовнішнім ворогом. Вона розводить по різні сторони барикад єдиний народ, розколює сім'ї й навіть особистість людини; має тотальний характер для держави й залишає важкі душевні травми, які довго впливають на духовне та соціальне життя суспільства.

По-друге, громадянська війна пов'язана з крайніми формами соціальної і політичної активності населення, розгортанням системної кризи суспільства і має всеосяжний характер. Громадянські війни, у яких конфліктуючі сторони відстоюють різну систему цінностей, можуть породжуватися за майстерним розпалюванням політичних або релігійних, етнічних пристрастей, свідоме переформотування суспільної думки на тих, з кого конструюють «образ ворога», але за наявності серйозних передумов для подібної конфронтації.

По-третє, у сучасному інформаційному світі під час громадянської війни спостерігається зростання ролі інформаційної боротьби, яка наочно простежується передусім у діяльності засобів масової інформації. Її можна чітко виявити під час апеляції до «екстремізму», що використовують як один з ефективних прийомів зміни суспільної свідомості. Основним засобом у

згаданій ситуації стають не докази, а дошкульні фрази, стереотипи, періодичні повторення, формування в суспільній свідомості відповідно створених міфів, інколи дезінформація і врешті-решт фальсифікація справжніх фактів.

Громадянська війна, на перший погляд, найменш небезпечна для долі людства, насправді може обернутися для останнього глобальною катастрофою. Крім того, сучасна громадянська війна, стаючи інтернаціоналізованою, створює загрозу втягування до конфлікту сусідніх держав, а в екстремальному варіанті може призвести до розв'язування світової, навіть ядерної війни з її згубними наслідками для всього людства.

Отже, на сьогоднішній день перед політичною наукою постало завдання наукового обґрунтування розгляду громадянської війни як засобу зміни вектору політичного процесу, яке є важливим і дуже актуальним як у теоретичній, так і практичній площині.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ) «Тенденції і напрямки збройного насилля» (№ державної реєстрації 0116U004882), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення специфіки громадянської війни як засобу зміни вектору політичного процесу, який актуалізується в ситуації порушення балансу сил і суперництва в управлінні державою.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

– проаналізувати наробки теоретичного осмислення конструкту громадянської війни в еволюції світоглядних уявлень й сучасному науковому дискурсі;

– на основі аналізу дискурсивного простору інтерпретації поняття «громадянська війна» надати авторське визначення;

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження громадянської війни;
- розглянути сутнісні характеристики громадянської війни в площині соціально-політичного, воєнно-стратегічного і соціокультурного вимірів;
- дослідити методи і способи стратегій різних форм громадянської війни й аспекти переростання останніх одна в одну;
- сконструювати оновлену типологізацію громадянської війни з урахуванням більш широкого спектру критеріїв ніж існуючий наразі в політичній аналізі;
- з’ясувати особливості конфліктної ситуації громадянської війни;
- окреслити механізм детермінації громадянської війни, який визначає вплив факторів на виникнення, розгортання і завершення збройного протиборства за владу;
- розкрити феномен «замкнутого кола» насилля в громадянській війні відповідно до прояви всіх форм насилля, від психологічних до інформаційних;
- розглянути в умовах громадянської війни кризу політичної системи, її переломний стан, спричинений загостренням протиріч в існуючих політичних відносинах;
- дослідити громадянську війну як форму зміни влади, що ілюструє процес деструкції старого політичного організму і народження нового;
- охарактеризувати конструктивний і конфронтаційний потенціал громадянської війни як поля зіткнення геополітичних інтересів глобальних і регіональних акторів;
- проаналізувати загальнополітичний контекст міжнародного механізму врегулювання громадянських війн і практику його застосування.

Об’єкт дослідження – громадянська війна як суспільно-політичний феномен, в якому відображається кризова модель розвитку суспільства.

Предмет дослідження – громадянські війни як засіб зміни вектору політичного процесу та їх специфічний характер.

Методологія дослідження обраного для наукового аналізу напрямку є синтезом теоретичних підходів й інструментарію не тільки політології, а й психології, соціології, історії, філософії. Тобто, методологією дослідження став міждисциплінарний підхід, заснований на використанні методологічних підходів, прийнятих науковим співтовариством. Методи та інструменти в дисертаційному дослідженні обрані і застосовані відповідно до таких наукових принципів, як об'єктивність, загальнолюдських цінностей, кореляції, всезагального зв'язку, детермінізму, розвитку.

На думку автора, до системи дослідження громадянських війн входить діалектичний метод пізнання, який застосовується із сукупністю таких методів, як: системний, метод сходження від абстрактного до конкретного, порівняльний, історичний, метод типологізації, синергетичний і метод моделювання. Це поєднання методів дозволило розкрити зв'язок між такою екстраординарною формою політики як громадянська війна і змінами напрямку внутрішньополітичного і зовнішнього політичного процесу.

Унікальність об'єкту дослідження не дає можливості адекватно дослідити останній, спираючись на який-небудь один теоретичний підхід. Використання плюралістичного комплексного підходу, на думку автора, розширило дослідницькі можливості: *структурно-функціональний* – дозволив проаналізувати структурні складники громадянської війни як певну цілісність взаємопов'язаних елементів; *конфліктологічний* – надав змогу проаналізувати громадянську війну як кризову модель розвитку політичного конфлікту, а динаміку громадянської війни – з точки зору зіткнення протиріч і збройного, політичного протиборства сторін; *марксистський* – розширив розуміння соціально-економічних детермінуючих факторів громадянської війни, які, в переліку з іншими, розкривають різноманіття детермінуючих обставин поведінки суб'єктів громадянської війни; *соціокультурний* – дав можливість підкреслити, по-перше, важливість впливу соціальних і культурних цінностей між соціальними спільнотами на визрівання конфліктної взаємодії і на ескалацію насилля під час збройної боротьби за владу, по-друге, суттєві зміни

цінностей і соціокультурної поведінки населення в умовах громадянської війни (втрата довіри до держави, порушення ієрархії життєвих потреб людей і т. п.); *біхевіористський* – дозволив сконцентрувати увагу на поведінці груп і спільнот, що входять до складу протиборчих сторін громадянської війни; *геополітичний* – сприяв визначенню взаємозв'язку між громадянськими війнами і змінами в системі міжнародних відносин і балансі сил на світовій арені.

У доктринальному сенсі автор спирався на наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних дослідників, в яких відображені трансформації політичних процесів, спричинених боротьбою за владу і політичну гегемонію в регіоні чи світі, і зміни політичної сфери під впливом застосування збройного насилля.

Емпіричну базу дослідження склали міжнародні та національні нормативно-правові акти щодо окремих аспектів визначення дефініції «громадянська війна» і проблем класифікації злочинів під час збройних конфліктів (у тому числі Додатковий Протокол I і Протокол II до Женевських конвенцій 1949 р.; Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1987 р.; Воєнна доктрина України редакції 1993 р., 2004 р., 2015 р.; конституції і національні акти зарубіжних держав та ін.); статистичні дані досліджень міжнародних проектів; тексти мемуарів і заяв політичних діячів, які були учасниками чи свідками громадянських війн минулого і сучасності; наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених, у яких розглядаються різні аспекти процесу виникнення, динаміки, наслідків громадянських війн минулого і сучасності; дослідження в галузі міжнародних відносин і воєнно-політичного стану у світі; історичний фактологічний матеріал, який розкриває процес воєнно-політичної конфронтації у взаємозв'язку з суспільно-політичним життям держави і регіону; матеріали періодичної преси, інтернет-ресурсів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю завдань, так і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення:

– вперше у вітчизняній політичній науці комплексно проаналізовано та систематизовано теоретичні уявлення в соціально-політичній спадщині й науковому дискурсі щодо походження, сутності і особливостей громадянської війни як боротьби за нове чи інше політичне буття, під час якого формується новий варіант політичної реальності. З'ясовано, що основне коло аспектів громадянської війни визначалося такими питаннями, як: визначення соціально-політичної сутності війни між громадянами однієї держави; засудження чи виправдання війни; зумовленості війни з позицій моноказуальності чи нелінійної причинності; перебіг громадянської війни; засоби ведення воєнних дій; еволюційно-об'єктні та структурні виміри наслідків громадянської війн; вплив міжнародного фактору на процес збройної боротьби за владу в межах суверенної держави.

– запропоновано підхід до розгляду властивостей громадянської війни як моделі кризового розвитку політичного конфлікту, що передбачає взаємозумовленість структурних (об'єктивних, психологічних складників і сприйняття конфліктної ситуації) і процесуальних складників (процес розгортання конфлікту від його виникнення і до завершення), детермінаційний базис, механізм і логіку розвитку, що відображається крізь призму відносин між конфліктуєчими сторонами з приводу влади, а конфліктна взаємодія сторін виступає джерелом виникнення «замкнутого кола» насилля в суспільстві, коли останнє як елемент реальності зумовлює циклічність поведінки суб'єктів і учасників громадянської війни;

– аргументовано, що розпад довоєнних соціально-політичних відносин, інститутів, структур і конструювання нових в умовах громадянської війни ілюструють зміни в стані політичної системи, що відображають цикл її відтворення. Доведено, що відбуваються суттєві зміни основних складових

політичної системи, які ілюструють руйнування довоєнних основних інститутів і формування альтернатив подальшого розвитку.

– деталізовано поняття «громадянська війна» в політичній теорії, зокрема визначені ключові складники дефініції (насиленницька боротьба за владу в межах однієї суверенної держави між представниками і прихильниками тієї чи тієї політики; зумовленість суспільними протиріччями між класами, верствами, соціальними групами; застосування збройного насилля; формування ідеї альтернативної системи державного управління);

– запропоновано авторське визначення громадянської війни як кризової моделі розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільно-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника;

– інтерпретовано сутнісні характеристики громадянської війни в порівнянні із зовнішньою війною і у співвідношенні з критеріями-принципами справедливої війни. Уточнено специфічні соціально-політичні, воєнно-стратегічні та соціокультурні ознаки, відповідно до яких громадянська війна характеризується як продовження політики; збройне насилля в процесі боротьби за державну владу; зіткнення державно-правових структур з недержавними структурами; війна без правил; ігнорування військової етики; перемога протиборчої сторони не тільки у військових зіткненнях, а фізична і моральна розправа з прихильниками останньої під час і після збройної боротьби; стресовий, критичний стан суспільства, стан розриву громадянського миру, всюдозволеності, відмова від цивілізованості, загальнонаціональна трагедія;

– запропоновано нову комплексу типологію громадянських війн за наступними критеріями: а) тривалість збройного протистояння в межах

території суверенної держави, часовий інтервал, що охоплює динаміку громадянської війни; б) кількість протиборчих сторін, які представляють різні варіанти майбутнього розвитку країни та / або різні угруповання; в) втручання або кількох держав, міжнародних організацій у перебіг громадянської війни; г) масштаби прямих бойових і небойових втрат військових і прямих втрат цивільного населення; ґ) основні протиріччя, які призвели до збройного протистояння в боротьбі за владу; д) спрямованість на повноту охоплення збройною боротьбою всього соціуму і масштаб території, охопленої бойовими діями; е) перехід державної влади від одного носія до іншого; є) соціально-політична спрямованість наслідків громадянської війни; епоха, у якій відбувалася громадянська війна; ж) завершення та призупинення громадянської війни; з) ієрархія суб'єктів;

– узагальнено знання щодо форм громадянської війни (партизанської війни, терористичної війни, збройного повстання і широкомасштабної громадянської війни) як обрання протиборчими сторонами тих чи тих методів соціально-політичної і воєнно-технічної стратегії як певної моделі дій проти супротивника для досягнення політичних цілей і завдань. Зазначено, що всі форми громадянської війни є формами організованого колективного збройного насилля і виникають у тих умовах, коли протиборчі сили не мають змоги мирними, ненасильницькими засобами реалізувати свої інтереси та досягнути поставленої мети – захопити або втримати владу;

– уточнено розуміння громадянської війни як форми зміни влади, яка спричинена суспільними протиріччями і горизонтальним чи вертикальним розколом суспільства, характеризується нехтуванням наявним в державі механізмів і нормативно-правовій базі, призводить до зміни цінностей, поглядів, принципів і функцій держави, і створює основи для встановлення нових якісних характеристик політичного режиму. Тобто, зміна влади ілюструє практичну реалізацію однієї з альтернатив подальшого розвитку держави, які формуються в умовах громадянської війни;

– розглянуто громадянську війну скрізь призму переконфігурації світу на тлі геополітичного протиборства між глобальними і регіональними акторами, які мають на меті встановлення політичної гегемонії; послаблення геополітичного супротивника і зміни балансу сил. Тобто враховано дії так званої «третьої сторони», що призводять до змін політичного процесу в регіоні та світі;

– набуло подальшого розвитку дослідження проблеми ефективності механізму врегулювання громадянських війн як певної моделі, яка складається з комплексу миротворчих заходів (сукупності воєнного, поліцейського і цивільного компонентів) і санкцій (дипломатичних, торговельно-економічних, фінансових і культурних заходів).

Практичне значення одержаних результатів. Теоретична і практична значущість отриманих результатів полягає насамперед у тому, що положення і висновки дослідження створюють базис для подальших теоретичних розробок і наукових розвідок з проблем аксіологічного і прогностичного осмислення громадянських війн, що мають місце в сучасному політичному просторі, і дозволяють передбачити негативні наслідки і побічні ефекти війн, зміну форм і способів збройної й інформаційної боротьби.

Теоретико-методологічна значущість полягає в тому, що з позиції комплексного підходу здійснено наскрізний (з точки зору основних етапів розвитку і з точки зору різних підходів і напрямів) аналіз проблем детермінації, структурних і процесуальних складників громадянської війни. Відтак отримані результати сприяють підвищенню методологічного рівня вивчення громадянської війни як засобу зміни вектору політичного процесу та можуть слугувати концептуальним підґрунтям для подальших оригінальних політологічних досліджень.

Використаний у дослідженні емпіричний матеріал, основні положення і результати можуть бути застосовані у практичній площині для запобігання громадянських війн або мінімізації їх наслідків, в науково-дослідній діяльності в процесі розроблення нових підходів до оцінювання чинних чи

майбутніх міжнародно-правових механізмів запобігання громадянським війнам, а також на практиці для розроблення нових положень воєнної доктрини.

Головні положення та висновки дослідження можуть бути використані для вдосконалення змісту програм з політології, конфліктології, теорії міжнародних відносин та воєнних дисциплін, у процесі підготовки підручників, посібників і довідкової літератури, у практичній діяльності викладачів закладів вищої освіти, аналітичних центрів, державних структур.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення, проміжні результати та висновки дисертаційної роботи доповідалися і обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських наукових, науково-теоретичних конференціях, дискурсах, читаннях, круглих столах, зокрема на: міжнародній науково-теоретичній конференції (XXV ювілейні Харківські політологічні читання) «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (3 лютого 2012 р., м. Харків); всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (11 квітня 2012 р., м. Запоріжжя); міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (27–28 квітня 2012 р., м. Миколаїв); міжнародній науково-практичній конференції «Філософія та соціологія трансформаційного суспільства» (22–26 травня 2012 р., м. Сімферополь); всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку» (26 жовтня 2012 р., м. Луганськ); всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (7-8 жовтня 2012 р., м. Дніпропетровськ); всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (20 жовтня 2012 р., м. Дніпропетровськ); всеукраїнській науково-практичній конференції «Політична парадигма розвитку XXI століття: аналітичні рамки та конфігурації сучасної політики» (15 березня 2013 р., м. Луганськ); міжнародному круглому столі «Міжнародне право в умовах глобалізації» (17 квітня 2013 р., м. Луганськ); всеукраїнської

науково-практичної конференції «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (15 квітня 2014 р., м. Луцьк); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства» (11-12 вересня 2015 р., м. Одеса); всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (13 лютого 2016 р., м. Одеса); міжнародної науково-практичної конференції «Країни Східного партнерства – V 4: проблеми і перспективи співпраці» (22 квітня 2016 р., м. Одеса).

Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 35 публікаціях, зокрема, 1 – індивідуальна монографія, 18 – у фахових наукових виданнях із політичних наук, 5 – у міжнародних наукових виданнях, 1 – в інших виданнях, 10 – тези виступів на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Особливості феномену, що став об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили архітектуру і логіку останнього. Робота складається із вступу, шести розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг – 433 сторінки, із них основних текст – 374 сторінки, список використаних джерел – 38 сторінок (423 найменування).

РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Й СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Генеза поглядів на громадянську війну: історико-політичний контекст.

Політична історія людства має багато прикладів збройної боротьби за владу між громадянами однієї держави. Громадянські війни спричиняють деструктивні процеси, змінюють політичну сутність держав, призводять до загибелі останніх або, навпаки, до появи нових державних утворень. Усвідомлення громадянської війни з урахуванням багатогранності цього явища – давня традиція соціально-політичної спадщини. Генезу поглядів на громадянську війну відображено в першоджерелах класиків філософії, мислителів різних епох, шкіл, підходів і напрямів.

Логіка нашого дослідження потребувала з'ясування й виокремлення спільного в поглядах найбільш відомих мислителів на громадянську війну, обираючи за інструментарій історичний, парадигмальний і порівняльний підходи, оскільки межі дослідження, на жаль, не дозволяють докладно проаналізувати усі філософські школи й напрями.

Проблему боротьби за владу, зокрема і збройними засобами, розглядали представники суспільно-політичної думки ще за часів виникнення ранньокласових суспільств і держав. Твори мислителів Стародавнього світу відображають перші спроби усвідомлення такого суспільно-політичного явища, як внутрішня війна, водночас громадянські війни так і не стали об'єктом наукової категоризації. Так, представники політичної думки часів Стародавнього Риму здебільшого застосовували метод алузії як підхід до опису подій внутрішньої збройної боротьби [231, с. 32]. І, відповідно, мислителі не надають характеристику, не виокремлюють специфічні риси тих подій, які, на їхню думку, є досить відомими для широкого кола сучасників.

Аналіз джерел соціально-політичної спадщини Стародавнього світу дозволяє констатувати, що мислителі розглядали громадянську війну передусім як внутрішні міжусобиці; досить часто немає прямої вказівки саме на громадянську війну і загалом відсутній поділ на зовнішню і внутрішню війни. Останнє чітко простежується в політичній думці Давньої Індії, де, як і в усіх ранньокласових суспільствах, у політичній свідомості чільне місце посідали міфи про божественне, надприродне походження суспільних порядків, пріоритетні позиції посідав принцип гуманності. Головний обов'язок царя полягав у тому, щоб захистити свій народ від посягань зовнішніх і внутрішніх загроз, зокрема і воєнних.

Філософи Давньої Греції, навпаки, виводять чітку різницю між війнами із зовнішніми ворогами та війнами між самими греками, що зафіксовано в термінах «*polemos – stasis*» [141], але при цьому не треба забувати, що греки належали до різних міст-полісів. Платон зазначає, що є «...два види війни: перший вид, якій ми всі називаємо міжусобицею ...найтяжчий; другий же ...це війна з зовнішніми ворогами, коли вони нас турбують...» [261, с. 91]. У запропонованій ним ідеальній державі Платон не бачить внутрішніх воєнних зіткнень і виказує шанування тим, хто виявить себе тільки під час війни із зовнішніми ворогами. Хоча, на думку філософа, внутрішня, міжусобна війна час від часу трапляється в державах, незважаючи на те, що кожний державотворець бажає, щоб у його країні не було такого виду війн, або якщо ж вони таки відбуваються, то закінчувалися якомога швидше.

На противагу Платону, Аппіан [12], аналізуючи громадянські війни в Римі, називає їх не просто міжусобицями, а виводить цілий алгоритм подій, що характеризують етап за етапом процес боротьби за владу між громадянами однієї держави, починаючи від легітимних заходів боротьби до масового кровопролиття та встановлення одноосібного правління:

- 1) міжусобиці, які мають характер розбіжностей і суперечностей, але відбуваються в межах закону;
- 2) індивідуальні та масові вбивства, при чому останні домінують;

- 3) воєнні дії між громадянами однієї держави;
- 4) тимчасова диктатура.

Ознайомлення із запропонованою Аппіаном характеристикою окресленої епохи дозволяє дійти висновку, що громадянська війна для історика – це передусім внутрішній збройний конфлікт у межах імперії, у якому головними сторонами боротьби за політичну владу виступають урядові сили та інші збройні угруповання. Історик звертає увагу на те, що громадянська війна – це «...замах на державний порядок...», який супроводжується «...масштабними насильницькими збройними діями громадян один проти одного» [12, с. 384], відсутністю «...законного правління та пануванням кулачного права...» [12, с. 395].

На думку Ю. Циркіна [358], Ю. Гасанова [91], мислителі Стародавнього Риму громадянськими війнами називали збройну боротьбу між римлянами і громадянами, тобто за своєю суттю це були потужні рухи, спрямовані проти всієї системи соціально-політичних відносин.

Незважаючи на відсутність ознак чіткого розпізнавання громадянської війни як явища мислителі Стародавнього світу намагаються з'ясувати причини та механізм виникнення внутрішніх війн (міжусобиць), які в загальному вигляді можна об'єднати таким чином: космологічні, релігійно-міфологічні, соціально-політичні та морально-психологічні. До космологічних відносять фатум, долю, а до релігійно-міфічних – волю богів. Так, наприклад, Тацит зауважує, «...що ж стосується зародження громадянських війн, то слід це залишити фортуні, а остаточної перемоги слід добиватися, діючи мудро і розважливо...» [322]. Аппіан перебіг подій, що ознаменували громадянські війни в Римі, називає процесом, що спричинений «..божим планом», і «...такова була воля божа..» [12, с. 499–500]. До соціально-політичних причин мислителі відносять несправедливість, порочну політику з боку правителів, державні протиріччя, оскільки останні призводять до порушення єдності з-поміж населення держави.

Давні джерела індуїзму: дхармашастри і епоси називають такі причини, як порушення «...рівноваги у владі... та ...пригнічення народу...» [Цит. за: 303, с. 70]. Конфуцій до причин відносить процеси поляризації багатства і бідності населення країни. Філософ зазначає, «...коли є мир (у стосунках між верхами і низами), не буде загрози повалення (правителя)» [Цит. за: 151, с. 23]. Аристотель вбачає причину війн у початковій належності до різних племен і, «подібно тому, як на війні переправи через рови ...руйнують фаланги, так і, вочевидь, і всілякі різниці несуть розбрат» [16, с. 533], підкреслюючи, що «...скрізь причиною невдоволення буває відсутність рівності» [16, с. 528], а «внутрішні розбрати виникають не з причини дрібниць, а з самих дрібниць; суперечки піднімаються завжди з приводу справ важливих» [16, с. 532]. Л. Анней Сенека, аналізуючи громадянські війни, що відбулися в Римі між рабами та панівною верхівкою, з метою запобігання останніх у майбутньому пропонує «...офіційно визнати рабів такими же людьми, як і всі інші, які через деякі життєві обставини втратили свій соціальний статус...» [Цит. за: 6, с. 328] і таким чином усунути причини, що призводять до протистояння в суспільстві і, відповідно, до війни.

Морально-психологічні причини громадянських війн називає Демокріт, зауважуючи, що відсутність взаємного співчуття, взаємодопомоги та братерства призводить до порушення єднання громадян, що є запорукою державної єдності.

Мислителі Стародавнього світу дають моральну оцінку громадянській війни, засуджуючи внутрішню війну, наголошуючи на її негативних наслідках для всіх: і для протиборчих сторін, які вступили між собою в збройне протистояння, і для тих, хто не бере участі в боротьбі за владу. Конфуцій, виходячи з моральних принципів, заперечує бунти і боротьбу за владу і, відповідно, війну між громадянами. Демокріт називає внутрішню війну лихом для обох ворогуючих сторін, оскільки вона «...і для переможців, і для переможених ...однаково згубна» [Цит. за: 20, с. 30]. Перемогу ж у громадянській війні філософ оголошує найвищим злом. Засуджує внутрішню

війну і Платон, говорячи, що «домашня війна», яка породжена в спорі за владу, веде до загибелі й тих, хто бере участь у боротьбі, й інших громадян [262, с. 302].

Представники давньоримського періоду дотримуються позиції своїх попередників щодо моральної оцінки громадянської війни. Г. Флавія передусім як правник зазначає, що громадянська війна гірша за незаконне правління. Г. Крісп, говорячи про мету громадянських війн, підкреслює, що останні безчесні, вожді воюють один з одним не заради суспільного блага, а лише за власну владу [357].

Зі свого боку К. Тацит розкриває антиморальність боротьби родичів, громадян по різні боки протистояння за владу. Описуючи випадок, коли рядовий вершник вимагає винагороди за те, що в останній битві вбив свого брата, К. Тацит зазначає, що «...стан речей такий..., що покарати за вбивство брата неможливо, а нагородити – нелюдяно і незаконно...» [321]. Більше того, самій державі доводиться сплачувати високу ціну за внутрішні війни: «...громадянські розбрати, що призвели до загибелі багатьох міст, обходилися державі набагато дорожче...», ніж ведення зовнішніх війн [321]. На думку К. Тацита, після громадянської війни і переможець, і переможений приречені до загибелі, оскільки вони не зможуть примиритися між собою досить довго.

Негативну оцінку громадянській війні надає і Аппіан. Його праця сповнена опису жахів громадянських війн, у деяких місцях натрапляємо на оцінювання подій як аморальних. Історик не може змиритися з тим, що громадяни однієї держави воюють один з одним. До того ж, це ті громадяни, які є уособленням усієї величі римського народу та могутності великої римської держави. «В той час вони вже забули про те, що вони громадяни єдиної держави, погрожували один одному, так нібито природа та народження створили їх ворогами. Гнів ...затмарив і розум, і природні відчуття...» [12, с. 539]. Аппіан засуджує злочини та нещастя, що супроводжують період громадянських війн в історії Риму.

Мислителі намагаються вирішити проблему: чи варто брати участь у таких війнах. Цицерон у листах підкреслює, що «...більш подобає чесному і мирному мужеві і чесному громадянину ...бути вдалі від громадянських розбратів» [359]. Мислитель зазначає, що великі люди відчують огиду до внутрішніх війн і не беруть у них участі. Він наводить приклад Квінта Гортензія, який пишався тим, що ніколи не брав участі в громадянській війні. Більше того, Цицерон надає пораду людині відносно того, що «...яким не був ...статус у суспільстві, нехай...переживає мінливості долі та пристане на сторону тих, кого вважають чесними, ніж дасть привід вважати, що ...з чесними не згодна...» [359]. Аналогічну думку відстоював і Г. Патеркул, наголошуючи, що видатні люди Стародавнього Риму вважали за краще не брати участі в громадянській війні. І, як приклад, наводить політичного діяча і полководця Азінія, який не бажає робити вибір між сторонами в битві при Акції і згоден віддатися на милість переможця [Цит. за: 242].

Мислителі Стародавнього світу порушують питання: кого слід вважати винуватим у війні: окремі представники намагаються звинуватити одну з протиборчих сторін. Так, Ю. Цезар за допомогою різних аргументів доводить, що громадянську війну розпочав саме супротивник, оскільки його воїни гуманні, водночас протиставляючи останнім жорстокість і підступність ворога [357]. Відтак, говорячи про громадянську війну, Ю. Цезар провину за початок воєнних дій перекладає на протилежну сторону, і у такий спосіб виправдовує себе, оскільки, за його словами, саме він прагнув до перемов і не завдав шкоди жодному військовополоненому. Аппіан, на відміну від Ю. Цезаря, намагаючись знайти винуватих у жахливих подіях громадянських війн, не перекладає провину на одну зі сторін. Історик звинувачує амбітних воєнно-політичних лідерів протиборчих сторін, які в боротьбі за владу переконують римлян підтримати саме їх і обирають задля цього будь-які засоби: популістські (наприклад, безкоштовна видача хліба) або насильницькі (безпосереднє залякування громадян). Аппіан вважає, що більшість лідерів епохи громадянських війн керуються здебільшого власною вигодою,

нехтуючи потребами держави та народу. А якщо б лідери дотримувалися останнього принципу, то можна було уникнути багатьох жахів, яких зазнали римський народ і держава в той період. Аппіан, звинувачуючи політичних лідерів, навіть період громадянських війн у Римі поділив відповідно до осіб, які очолювали боротьбу за політичну владу в Римській державі й у чийх руках вона опинялася врешті-решт. Він указує, що «...ті жахливі міжособні розбрати і ті громадянські війни, які вели між собою римляни, поділені ...за вождями, які стояли на чолі протиборчих партій: Марія і Сулла, Помпей і Цезар, Антоній і Октавіан» [12, с. 385].

Не залишилося без уваги питання прийнятних засобів ведення воєнних дій під час громадянської війни. Ю. Цезар, намагаючись провести різницю в засобах ведення громадянської та зовнішньої війни, називає ті засоби, до яких нібито прагнув і сам, і його воїни під час внутрішньої війни: гуманність, прагнення до перемов, не позбавляти життя військовополонених. Водночас він говорить про застосування тільки протилежною стороною жорстокості і підступності [357].

Цицерон зі свого боку закликає діяти мудро й не використовувати крайні заходи без необхідності. А ось Тацит вважає, що «...громадянську війну неможливо ні підготувати, ні вести, дотримуючись добрих звичаїв» [321], більше того, коли «...спалахує війна, гинуть нарівні й винні, й безвинні», і «мир дорожче війни» [321].

За часів Стародавнього світу було порушено і питання припинення та визначення шляхів закінчення громадянської війни. Більшість мислителів наголошують, що пріоритетним завершенням війни є підписання миру. Платон зазначає, що внутрішні війни краще припиняти перемир'ям, ніж перемогою одних над іншими. Своєю чергою Цицерон називає два шляхи завершення громадянської війни – перемир'я та перемога. Для нього перший шлях є переважним, оскільки краще загасити війну розумом, ніж зброєю. Він зазначає: «Будь-який мир між громадянами ...більш корисний, ніж громадянська війна» [359].

Як відомо, у політичній думці Стародавнього світу зароджується підхід до поділу війн на справедливі і несправедливі, але це стосується здебільшого війн зовнішніх, внутрішні при цьому майже не згадуються. У джерелах індуїзму дхармашастрах і епосах виокремлюються «дарма юдха» (справедлива війна) і «адхарма юдха» (несправедлива війна) [Цит. за: 303, с. 70], при цьому не вказано, до якої саме необхідно відносити внутрішню. Подібна ситуація простежується й у філософській спадщині Стародавньої Греції. Роздуми Платона з питань війни, регулювання застосування воєнної сили греками дозволяють зробити припущення, що філософ поділяє війни на справедливі і несправедливі, не вбачаючи у війні, на відміну від Геракліта, змісту всього сущого. Аналогічної точки зору дотримується й Аристотель, який також поділяє війни на справедливі і несправедливі, війни між греками і війни з варварами, не згадуючи при цьому воєнні дії в межах одного полісу.

Отже, незважаючи на те, що за часів Стародавнього світу не відбулося формування упорядкованого поняття «громадянська війна» та не були виокремлені спільні та відмінні риси з «прототипічними» прикладами понять, політична спадщина цього періоду здобула перші теоретичні уявлення про причини, наслідки, перебіг та запобігання громадянській війні як міжусобиці, боротьбі за владу між громадянами однієї держави. Мислителі засуджують громадянські війни як найвище зло для держави і народу.

У період Середньовіччя, унаслідок засилля релігійних поглядів і політики Церкви в суспільних відносинах, значного збільшення знання про громадянську війну не відбулося. Релігійні догмати виступали як основа воєнної проблематики. Середньовічна політична думка розрізняє окремі види війн, одним з яких є внутрішній конфлікт, або громадянська війна. Так, якщо йдеться про воєнні дії між армією володаря / суверена та армією іноземної держави, то це війна міжнародна. Бо в цьому випадку відсутня васальна залежність однієї сторони від іншої. Повстання ж проти суверена, зіткнення останнього і підданих вважається державною зрадою і визначається як внутрішній конфлікт. Тобто, йдеться саме про громадянську війну.

Найбільш помітними мислителями окресленого періоду вважаються Августин Блажений і Фома Аквінський, погляди яких характеризуються релігійністю і, навіть, містицизмом. Вони внутрішнім війнам надають негативну моральну оцінку, виходячи, перш за все, з порушення замислу Божого.

Августин дотримується думки про порочність війни як такого явища. При цьому він зауважує, що суспільство може бути вільним від міжусобних війн, але від загрози появи останніх не буває вільним ніколи; великі межі імперій породила якісно найгірші війни: союзницькі й громадянські. Останні, як зазначає Августин, привели римський народ до жорстоких умов, «похитнули здоров'я народу» [2]. Будь-яка війна є лихом, громадяни Небесного Граду повинні підкорятися Божому замислу і не руйнувати порядки держав, у яких вони мешкають.

Фома Аквінський також оцінює внутрішню війну, що виникає внаслідок повстання проти правителя, як явище, що суперечить Божому замислу, але мислитель робить виняток для тих випадків, коли правитель є тираном. У такій ситуації народ може здійснити тираноббивство, головне, щоб останнє принесло більше користі, ніж шкоди. Тобто право на повстання народу, яке пов'язано з виправданням громадянської війни, – це крайня необхідність, яка повинна бути тільки результатом рішення більшості членів суспільства. Тиранічна влада все ж таки краща, ніж її відсутність, що є неминучим під час внутрішньої війни.

Засуджує міжусобиці в боротьбі за владу і преподобний Нестор, описуючи розвиток держави. Поряд з ідеєю служіння рідній землі ставить питання спільності всіх племен Київської Русі і, відповідно, висловлює глибокий сум з приводу княжих чвар і міжусобиць за владу, землі і право називатися старшим (київським) князем.

У період середньовіччя погляди різних релігій на внутрішні війни здебільшого збігаються. Аналіз концепту громадянської війни християнських та ісламських релігійних джерел, релігійно-конфесійних підходів і

теологічних трактатів уможлиблює висновок, що концептуалізація поглядів базується на доктринальних мотивах, і всі міркування християнських та ісламських богословів, як правило, мають досить абстрактний теоретико-богословський характер. Загалом проблема війни, зокрема і внутрішньої, – одна з небагатьох суспільних проблем, яка є об'єктом соціально-політичних учень усіх релігійних конфесій.

Логіко-семантичний і компаративний аналіз основних положень джерел християнства та ісламу доводять, як християнство, так і іслам засуджують внутрішню міжусобну війну. У релігійній догматиці навіть справедливі війни визнаються злом. Релігійні підходи заперечують моральні і правові можливості воєнних зіткнень між єдиновірцями, однак припускають можливість війни в боротьбі за владу проти іновірців та язичників, тобто спостерігається втручання церкви як інституту в справи держави.

І в християнстві, і в ісламі простежується ідея, що повстання проти влади завдають більше шкоди, ніж користі; війна є фізичним проявом братовбивчої ненависті. Мухаммед негативно відповідає на запитання, чи можна усунути поганих правителів за допомогою меча: «якщо погані правителі віросповідують іслам, їх можна ненавидіти, але їм слід підкорятися» [Цит. за: 293, с. 38].

Ведення джихаду як священної війни залежить (наскільки це можливо) від дотримання таких правил і принципів: заборона вбивати чи завдавати страждань мирному населенню; недоторканість жінок, дітей і старих; заборона руйнувати храми, знищувати посіви, виноградники і дерева; воєнні дії між мусульманами однієї держави. Порушення окреслених аспектів робить неможливим визнання будь-якої війни священною.

На думку Ж. Мінуа [223], Л. Мітрохіна [225], простежується непослідовність і протиріччя між засудженням війни і внутрішніх міжусобиць та окресленням причин, які виправдовують останні, – що свідчить про суперечливість теологічних догматів. Незважаючи на засудження внутрішніх війн, релігії рано чи пізно починають сприяти війні. Останнє не залежить від

характеру релігійних учень, бо будь-яка релігія сприймається людьми в тому числі як інструмент для «...обслуговування своїх інстинктів» [223, с. 65]. У релігійних джерелах війна містить два аспекти: «1) війна є фактом, подібним до захворювання і страждання; 2) для всіх релігій характерний реалістичний фанатизм і волюнтаризм» [223, с. 64].

Християнство здатне виправдовувати і зовнішні, і внутрішні війни з певних причин, тобто релігійна оболонка може інтенсифікувати, стимулювати війни; не останнє місце в цьому процесі належить безпосередньо церкві як суспільному інституту та окремим церковним діячам. Варто згадати про заклики М. Лютера переслідувати і знищувати повсталих селян і тиранію у внутрішній політиці Ж. Кальвіна. Обидва діячі не сумнівалися в правомірності застосування збройного насилля.

Отже, досить часто завдання релігійних інститутів зводиться до розроблення механізму регламентації воєнної практики, окреслення меж і норм останньої у відповідних вченнях. Під час взаємодії релігії і війни (без різниці зовнішньої чи внутрішньої) відбувалася побудова світоглядної позиції релігійних доктрин щодо війни, збільшення або зменшення ареалу розповсюдження самої релігії. І все це разом сприяло зміні системи поглядів людей на воєнні дії.

На думку С. Гусейнової, аналіз еволюції поглядів на війну в різних релігіях у контексті взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозумовленості воєнних дій, збройного насилля і релігійних поглядів різних конфесій у результаті історичного розвитку людства дозволив вивести чотири форми взаємовпливу війни і релігії. Ці форми притаманні і громадянським війнам, спричиненим релігійно-конфесійними протиріччями: «...війна ведеться для встановлення панування певної релігійної волі; війна задля захисту певної релігійно-конфесійної світоглядної позиції; релігійна етика зумовлює поведінкову систему учасників війн; релігія є першопричиною війни» [118, с.42].

В цьому контексті М. Падуанський зазначає, що неправильні уявлення про відносини церкви й держави є основною причиною внутрішніх війн (смут), церква може заважати мирному спільному існуванню. Богослов вважає, що саме спроби втручання церкви у справи світської влади призводять до розбратів і позбавляють держави миру [Цит. за: 151, с. 92].

Отже, уявлення періоду Середньовіччя щодо сутності, причин, оцінки громадянської війни зумовлені теологічними поглядами на суспільство, державу і право. Теоретичні викладки безпосередньо співвідносяться з позиціями мислителів, які передусім є представниками церкви і всі соціально-політичні процеси розглядають з позиції відповідності або порушення Божого замислу.

Подальший розвиток знання про громадянську війну характеризується відходом від теологічної традиції і панування релігійних догматів. Мислителі здійснюють пошук джерел зародження громадянських війн насамперед у самій суспільно-політичній дійсності. Це стосується питання можливості ведення війн у випадку такої необхідності. Т. Мор розглядає можливість ведення війн як зовнішніх, так і громадянських, які, на його думку, поділяються залежно від того, наскільки є «справедливою причина» [Цит. за: 368, с. 13]. Ж. Кальвін припускає можливість громадянської війни тільки як вирішення протиріч між деспотичними правителями і громадянами. Він засуджує звернення громадян до збройного насилля, навіть унаслідок порушення їхніх прав з боку правителя, якщо вони спочатку не шукали допомоги в молодших посадових осіб, які поставлені Богом для захисту громадян від свавілля правителів [Цит. за: 224].

XVII–XVIII ст. – це час кардинальних змін у суспільно-політичному розвитку країн Західної Європи, що знайшло відображення в трактатах мислителів цього періоду. Концепт такого складного і багатоаспектного феномену, як громадянська війна, у цей період має певні особливості, відображені в працях Г. Гроція, Ю. Ліпсія, Т. Гоббса, Д. Юма, Ж.-Ж. Руссо, Г. Маблі, Е. Ваттель, Й. Фіхте та багатьох інших.

Аналіз джерел соціально-політичної спадщини доводить, що мислителі XVII–XVIII ст. виокремлюють громадянську війну як певний вид у своїх класифікаціях війн. Відповідно війни вони поділяють на оборонні й агресивні; зовнішні й внутрішні (у тому числі громадянські) (Г. Гроцій, М. Козачинський); «війна всіх проти всіх», громадянські (внутрішні) і міждержавні (Т. Гоббс).

Загальне право цього періоду проводить розмежування між внутрішніми і міжнародними війнами через поняття лояльності. Війна між армією суверена та іноземними арміями, які не мали васальної залежності від цього короля, вважається «міжнародною», а конфлікт між сувереном і підданими, які мали таку залежність, є внутрішнім конфліктом. Повстання проти суверена розглядалося як таке, що руйнує королівство зсередини, і прирівнювалося до державної зради» [78, с. 6].

Один із засновників науки міжнародного права Г. Гроцій, аналізуючи питання про правомірність опору влади, зазначає, що у підданих відсутнє право діяти насильницьким чином навіть тоді, коли у них є для цього справедлива підстава. Винятком Г. Гроцій пропонує вважати те, що повстання можливо лише в тих випадках, коли влада захоплена шляхом неправової війни з порушенням усіх вимог права народу, і тільки тоді спроби скинути узурпатора є правомірними.

Ставлення до громадянської війни як найбільшого лиха в розвитку будь-якої країни залишається актуальним і в XVII–XVIII ст. Ю. Ліпсій вважає, що громадянська війна є найгіршим лихом, яке може спіткати державу. Г. Гроцій прямо не дає негативної оцінки громадянській війні, але аналіз його трактату «Про право війни і миру» [112] дозволяє зробити висновок про негативне ставлення автора до внутрішньої війни як опору суверенній владі. Показовим у цьому плані є покликання мислителя на вислів Флавія про те, що «...громадянська війна гірше за незаконне правління». Ф. Бекон, говорячи про значення війни для держави, називає її найкращою вправою тільки за умови, якщо війна є справедливою і почесною. До останніх у жодному разі, на думку

мислителя, не можна віднести внутрішні війни, оскільки вони нагадують лихоманку.

Т. Гоббс, засуджуючи смути, заколоти і війни, які обмежують владу короля, у громадянській війні вбачає відродження згубного стану «війни всіх проти всіх». Виокремлюючи дев'ятнадцять природних законів, Т. Гоббс зауважує, що порушення останніх відбувається як на рівні взаємодії окремих індивідів і груп, так і на рівні взаємодії цілих держав. Громадянську війну філософ розглядає як найбільш деструктивну форму такого порушення, як духовне протиборство між індивідами в сфері релігійних учень, політичних питань [101, с. 304]. На думку філософа, всі члени держави взаємопов'язані і взаємозалежні, і всі разом залежать від суверена, який є душею держави. Відповідно, якщо душа зникає, то держава розпадається в полум'ї громадянської війни і зникає будь-який взаємозв'язок між людьми внаслідок відсутності загальної залежності від суверена.

На думку І. Денисенко, відповідно до «...логіки міркувань Т. Гоббса, громадянська війна у державі – це певний рух природних тіл, який базується на ідеологічному чиннику (у сучасній інтерпретації) – конкретних закликах до збройних виступів, на групі заколотників та виборі форми їх здійснення (бунт, заколот, державний переворот тощо)» [125, с. 45].

Д. Юм, як і більшість названих вище мислителів, вважає, що громадянська війна – це найгірше з усіх лих. Філософ підкреслює, що лють внутрішньої війни зумовлена відмовою від справедливості у взаємовідносинах між ворогуючими, протиборчими партіями. Більше того, Д. Юм зазначає, що під час громадянської війни кожна із протиборчих сторін швидше звернеться за допомогою до «іноземної і ворожої нації, ніж підкориться власним співгромадянам» [386, с. 424]. Але при такому негативному ставленні до внутрішніх війн філософ стверджує, що громадянські війни, які спираються на принципи свободи, зазвичай, не зашкоджують літературній творчості, оскільки, навпаки дарують їй «...більш благородні і цікаві

теми...» [385, с. 724]. Особливо це стосується ораторського мистецтва, зокрема промов ораторів.

Негативну оцінку громадянській війні надає і П. Гольбах. Просвітитель вважає, що громадянська війна є найбільш жахливою війною, бо під час останньої батько піднімає руку на сина, брат – на брата, громадяни стають ворогами один одному «...ніщо не зупиняє їхньої ярості... Народ без жодного сумління вдається до найбільш жахливих ексцесів...» [105, с. 497].

На противагу вищезгаданим, низка мислителів у своїх працях розкривають виправдання минулим революціям (наприклад, страти Карла II), поваленням тиранів і громадянським війнам. Ш.-Л. Монтеск'є називає громадянські війну засобом вибору наступника при монархії, коли міжусобна війна визначає нового правонаступника престолу. Філософ говорить про співвідношення між переворотами, громадянськими війнами і політичними режимами: у деспотичних державах спостерігаються перевороти без війн, а в державах, де діють закони, перемови та домовленості, навпаки більше громадянських війн, ніж переворотів. Позитивний аспект у вигляді оновлення держави після внутрішніх війн знаходить Ж-Ж. Руссо, зазначаючи: «Держава, що пожирається полум'ям громадянських війн, ...відроджується з попелу і знову опиняється в розквіті молодості, звільняючись із рук смерті...» [285].

Деякі мислителі, з одного боку, засуджують громадянські війни, а з іншого – визнають їхню необхідність. Обґрунтування необхідності громадянської війни наводить Е. Ваттель, виходячи з позицій права народів або принципів природного права, що застосовуються до поведінки і справ нації та суверенів [51]. Мислитель, засуджуючи внутрішні заворушення, які підривають підвалини держави, припускає повстання проти суверена, якщо останній доводить народ до крайності й не чинить справедливого суду, однак і в цьому випадку необхідно керуватися законом.

Г. Маблі, з одного боку, називає громадянські війни злом, а з іншого – зазначає, що в окремих випадках вони є великим благом: «Громадянська війна – це зло, подібне тому, як ампутація руки або ноги, є

злом тому, що вона суперечить організації нашого тіла і спричиняє біль. Але, коли у мене гангрена руки або ноги, ця ампутація – благо...» [205]. Відтак, коли громадянська війна виконує функцію «медичної операції» для держави і сприяє її оздоровленню, то вона є корисною, тобто «...коли суспільство без допомоги цієї операції йде до загибелі від гангрен і, говорячи без метафор, піддається ризику загинути від деспотизму [205]. Якщо ж навпаки, громадянська війна викликана хаосом чи анархією, то вона, на думку мислителя, є великим злом.

Г. Маблі виправдовує внутрішню війну в тих випадках, коли добродесний громадянин може вести війну проти тиранів. До останніх він відносить тих, хто захопив владу, що повинна належати тільки законам. З приводу цього філософ зазначає: «Вважати громадянську війну завжди несправедливою, закликати громадян не відповідати силою на насилля – це доктрина, що суперечить моральному і суспільному благу» [205]. Г. Маблі проводить аналогію із зовнішньою війною, коли народ має право захищатися від нападу іноземних ворогів, відповідно народ має право чинити опір своїм внутрішнім ворогам, пригнічувачам. Тобто соціаліст-утопіст Г. Маблі виправдовує громадянські війни, якщо вони спрямовані проти насилля й деспотизму, і засуджує громадянські війни, що викликані анархією, і таким чином виступає проти контрреволюційних заколотів.

Аналіз спеціальних джерел засвідчує, що для виправдання війни мислителі завжди знаходили переконливі аргументи.

Центральне місце в аналізі феномену громадянської війни мислителі XVII–XVIII ст. відводять причинам та механізму виникнення внутрішніх війн. Мислителі не зосереджуються тільки на одній причині, а, як правило, називають кілька. Отже, можна зробити висновок, що зароджується поліказульний підхід.

Причини, які передусім називають мислителі в поєднанні з іншими, – це необмежене багатство, привілеї аристократії, зосередження ресурсів у

руках певної категорії громадян і пригнічення основної маси населення держави.

Ю. Ліпсій глибинні причини громадянських війн вбачає у Фатумі, певному органічному законі природи, та Розкоші, яка розбещує, заводить у борги і спонукає до переворотів. Найкращим інститутом проти розкоші Ю. Ліпсій вважає введення загальнодержавного інституту Цензури, тобто нагляду за чеснотами. Останній повинен обмежувати багатство та марнотратство. Безпосередньо до внутрішніх війн призводять також і партійна боротьба, заколоти, тиранія. Государ, на думку Ю. Ліпсія [Цит. за: 245, с. 95], повинен обмежувати привілеї вельмож та аристократів, щоб вони не мали честолюбних прагнень. Не допустити заколот можливо за умови ліквідації пригноблення, страху, всездозволеності й бідності. Якщо ж уникнути заколоту не вдалося, то боротися потрібно хитрістю, а не силою, застосовувати помірковані заходи проти заколотників.

Подібно до вище зазначеного Ш.-Л. Монтеск'є відносить до джерел громадянської війни те, що «...окремі особи в кожному суспільстві починають відчувати свою силу і намагаються обернути на свою користь головні вигоди цього суспільства – звідси й війна між громадянами» [230]. Виходячи з останнього, можна зробити висновок, що філософ вважає війни між громадянами і народами причинами для встановлення законів між людьми.

До проблеми розкоші і багатства як причини, що призводить до війни між громадянами, звертається і Д. Юм. Філософ одним із джерел громадянських війн називає «...розкіш, або витонченість у задоволеннях і життєвих зручностях» [384, с. 188]. Але при цьому він наголошує, що назване джерело зумовлює не тільки внутрішні війни, а й втрату свободи. Чисельні нещастя душі, тіла і майна людей, що виникають від нестерпної насолоди, на думку Ф. Бекона, спричиняють війни між громадянами.

До розкоші як причини громадянських війн мислителі XVII–XVIII ст. додають ще й пригнічення народу або тиранію правителя. Причому окреслена причина є справедливою. Ф. Бекон вважає, що «...тиранія приносить більше

нешасть, ніж громадянська війна» [47, с. 422]. Він переконаний у тому, що з-поміж усіх причин війн найбільш справедливою є прагнення до повалення тиранії.

Докладну характеристику сукупності причин громадянської війни запропонував Т. Гоббс у працях «Основи філософії», «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної і світської». Мислитель з-поміж причин на перше місце ставить суперництво, недовіру, жадання слави [102, с. 151]. Домінуючим моментом у виникненні громадянських (внутрішніх) війн філософ пропонує вважати не різні бажання й хвилювання людської душі, а незнання людьми дійсних причин війни, оскільки «...далеко не всі займалися дослідженнями тих обов'язків, виконання яких забезпечує зміцнення й збереження миру, тобто дослідження дійсних законів суспільства» [101, с. 57].

З-поміж сукупності причин, що призводять до війн, зокрема і між громадянами, Т. Гоббс виокремлює зовнішні й внутрішні. До перших належить формування в державі та суспільстві прагнення наслідувати образ життя та дії сусідніх народів. До внутрішніх причин мислитель відносить порушення природних законів усередині окремої держави. Більше того, Т. Гоббс виокремлює певні групи вмінь і страстей, що здатні організовувати людей до збройної боротьби: різні судження, які на рівні суспільної думки розглядаються як правила (наприклад, «право розрізняти добро й зло належить окремим людям» або «піддані можуть грішити, підкоряючись волі володарів»); необізнаність громадян держави з відмінностями між «народом» і «масою»; необґрунтована податкова політика з боку держави й афекти людської природи (честолюбство, заздрість, помста тощо) [101, с. 369–374].

До причин громадянських війн мислителі окресленого періоду відносять протилежність інтересів окремих груп суспільства й боротьбу між ними за владу в державі. Е. Ваттель зазначає, що якщо в державі виникають дві партії, які бажають отримати владу у свої руки, це призводить до громадянської війни. П. А. Гольбах, розглядаючи причини загибелі

демократії, говорить, «Якщо більшість громадян, які мають протилежні інтереси, оскаржують один в одного право на владу в країні, народ у такому випадку розділяється на два ворогуючих табори; розгортається громадянська війна ..., ...розривається батьківщина на частини...» [105, с. 497].

Але при цьому, звертаючись до причин громадянських війн, П. А. Гольбах порівнює релігії. Він зазначає, що саме християнство породило найбільшу кількість громадянських війн, міжусобиць і всіляких злочинів, завдяки фанатизму і забобонам, які й спричиняють протистояння між людьми.

Говорячи про причини виникнення громадянської війни, мислителі XVII–XVIII ст. намагаються з'ясувати, яка форма правління несе більшу загрозу виникнення громадянської війни. Так, наприклад, Ю. Ліпсій вважає такою формою тиранію, оскільки жорстке здійснення влади може призвести до спалаху громадянської війни. Т. Гоббс, розглядаючи окремі види правління, віддає перевагу монархії, зазначаючи, що в демократичній державі «закони носяться туди і сюди, як на хвилях». Останнє зумовлює складання партій, і саме партії призводять до заколоту і громадянської війни. У державі повинен бути один верховний правитель (суверен), інакше виникають заколот і громадянська війна між церквою і державою, між прихильниками духовної і світської влади, між мечем правосуддя і щитом віри.

Зі свого боку Ж.-Ж. Руссо навпаки зауважує, що саме демократія як форма правління найбільш схильна до громадянським війн і внутрішніх хвилювань. Хоча, на думку філософа, й інші форми правління не позбавлені загрози внутрішніх війн. Так, зловживання владою за аристократичного правління породило громадянські війни. Ж.-Ж. Руссо переконує, що громадянські війни лякають більше правителів, ніж народ, оскільки останній має змогу під час війни відпочити від тиранії, поки вирішується питання, хто буде правити.

Аналіз причин війни приводить мислителів XVII–XVIII ст. до вирішення проблеми завершення громадянської війни. Вони зазначають, що війну необхідно закінчувати ненасильницькими діями. Тобто, як і в попередні

часи, на першому місці стоїть компроміс і примирення сторін. Останнє й визнається найкращим фіналом громадянської війни. Ю. Ліпсій підкреслює, що государі повинні завершати громадянську війну мирно, ненасильницькими засобами, таким чином досягається найвища мета держави – мир і соціальна гармонія.

Поштовхом для розвитку концепту громадянської війни стала Французька революція (1789–1794 рр.). Г. Бабьоф та М. Робесп'єр, захищаючи республіканський лад і відстоюючи народний суверенітет, представляють нове бачення громадянської війни, що склалося під впливом революційних подій. Головна мета всього, що відбувається, на думку політичних діячів, – це побудова нової держави, а також усе, що необхідно зробити для її досягнення. Відповідно, за Г. Бабьофом, повстання і громадянська війна спричинили встановлення революційної диктатури, яка повинна всі сили кинути на звільнення трудящих від пригноблення і на побудову нового устрою. Робесп'єр, говорячи про революцію, зазначає, що громадянська війна потрібна не тільки для знищення відкритих і таємних противників революції (контрреволюціонерів), а й для знищення пороків, забобонів, що призвели до революції. Якщо подібне не відбудеться, то, на думку Робесп'єра, є загроза знову вивільнити шлях для повернення / відновлення королівської влади. Політичний діяч відстоює право застосовувати терор і насилля в боротьбі зі старим порядком (у громадянській війні), оскільки право на супротив пригнобленню є похідним від інших прав людини.

За часів Французької революції в політичній думці вперше здійснено спробу класифікації громадянської війни. Так, Г. Бабьоф у «Маніфесті плебеїв», називаючи громадянську війну війною між жорстокими багатими та бідними, виокремлює різновиди внутрішньої війни, беручи за критерій наявність засобів боротьби та якісний склад протиборчих сторін. Він зазначає, що є обурлива громадянська війка, коли на одній стороні тільки вбивці, а на

іншій беззахисні жертви, і громадянська війна, коли обидві сторони мають змогу захищатися один від одного [24, с. 207].

Отже, у політичній спадщині мислителів XVII–XVIII ст. простежується наступність уявлень про громадянську війну в теоретичних аспектах причин: накопичення багатства в руках меншості й зубожіння більшості населення, прагнення до захоплення влади тощо; оцінки внутрішньої війни як найгіршого лиха, що може спіткати державу; завершення війни ненасильницькими засобами. До інноваційних ідей цього періоду слід віднести обґрунтування саме в площині казуального базису виникнення громадянської війни; спроби визначити ситуації, що слугують виправданням громадянської війни; виокремлення різновидів останньої та форми держави, найбільш схильні до виникнення збройної боротьби за владу між соціальними групами суспільства.

З огляду на те, що розвиток суспільно-політичного життя XIX ст. пов'язаний з утвердженням буржуазних порядків, мислителі розглядають громадянську війну відповідно в контексті особливостей історичного процесу цього часу.

Як і раніше, громадянська війна здебільшого отримує негативу оцінку і називається одним із найтяжчих лих, які можуть статися в державі. Е. Ечевєрріа зазначає, що «...громадянська війна і завоювання несуть тільки смерть і тиранію; вони є породженням ненависті. Чи можна назвати перемогу лаврами, якщо вони окроплені кров'ю братів та знедолених!» [383, с. 66]. О. Хом'яков, досліджуючи питання війни і миру з точки зору гуманістичних поглядів, засуджує будь-які насильницькі дії і стверджує, що воєнний бунт, у тому числі й внутрішня війна, за своєю суттю є аморальним явищем [Цит. за: 136, с. 13]. Ф. Достоєвський, вважаючи, що без війни неможливий розвиток, визначає в такий спосіб її сутність: «...ненависна і згубна, приводить до смерті та розкладає державу, озвірює народ братовбивча, міжусобна війна» [284, с. 9].

М. Чернишевський громадянські війни відносить до справедливих, під час яких народи прагнуть знищити нестерпний гніт, особливо соціальний,

здолати перепони, що заважають прогресивному руху [Цит. за: 368, с. 21]. Подібної думки щодо розчищення шляху для нових відносин дотримується і Г. Лебон. Соціолог зазначає, що міжособні війни – це явища, що здійснюються натовпом, який вимагає знищення всього, що суперечить новому. На його думку, громадянські війни як міжособні «...війни найбільш інтенсивні, якщо в них беруть участь раси, що мають найбільші відмінності... Коли вони дуже різні між собою, менше можливостей змусити їх жити за одними законами» [191].

У ХІХ ст. з'являються нові тенденції розгляду аспектів громадянської війни як суспільного-політичного феномену. Мислителі, зазначаючи негативні наслідки громадянської війни для суспільства і держави, обґрунтовують оптимальну форму держави, яка, відповідно, несе до своєї природи найменшу загрозу для виникнення війни між громадянами, і пропонують ідеальні форми держави, що позбавлені загрози виникнення внутрішньої війни.

Й. Фіхте пропонує проект так званої «замкненої торгової держави». За своєю природою «замкнена держава» є правовою, оскільки дотримання прав кожного громадянина виступає об'єктом нагляду з боку держави, а за своїм змістом – торговою, оскільки закони існують для того, щоб громадяни вели взаємні справи (торгівлю). Філософ вважає, що саме така держава здатна створити баланс, який спроможний позбавити суспільство від соціальної несправедливості й внутрішньої громадянської війни [342].

К. Сен-Сімон, пропонуючи майбутні шляхи розвитку суспільства та план перетворення європейського суспільства, зазначає, що громадянської війни не буде в державі, де відбувається об'єднання пригніченого населення в єдину могутню політичну партію, здатну до ведення парламентської діяльності. Саме така партія врешті-решт зможе перемогти в боротьбі за рівність і справедливість, а це зведена до нуля можливість виникнення війни між громадянами. Але слід зазначити, що одночасно К. Сен-Сімон зазначає, що супротив власників «...можна подолати тільки за допомогою збройної

сили, звідси і громадянська війна...» [295, с. 129]. Тобто уникнути внутрішньої війни в державі майже неможливо.

Осмилення народження демократичного суспільства дозволило А. де Токвілю підтвердити останню тезу К. Сен-Сімона. В історико-політичному трактаті «Демократія в Америці» фундатор політичного лібералізму зазначає, що однією із загроз в умовах неправильної побудови демократичної держави може стати виникнення громадянської війни. До переліку помилок, що можуть призвести до внутрішньої війни, він відносить:

– ситуацію, «...коли маси народу збираються для виборів голови своєї держави в публічному місці» [325, с. 121];

-- ситуацію, «...якщо Верховний суд сформовано з людей необережних або продажних...» [325, с. 128].

А. де Токвіль вважає, що саме федерація як форма державного устрою найбільше несе в собі загрозу виникнення громадянської війни. Якщо великі за територією країни не об'єднані єдиним інтересом і виникають розбіжності між окремими групами, то ці групи скоріш різні народи, ніж партії і, «...якщо спалахує громадянська війна, то це конфлікт між народами-суперниками, а не боротьба між політичними угрупованнями» [325, с. 264].

На противагу А. де Токвілю четвертий президент США Дж. Медісон вважав, що саме невеликий розмір держави може привести до загибелі республіканської форми правління під час громадянської війни, оскільки держава з великою територією має більший прошарок населення так званого «середнього класу», який стає основою для стабільності. Представники «середнього класу» більш вільні від угруповань як багатих, так і бідних, які можуть об'єднуватися у фракції, протилежні за інтересами.

Крім залежності виникнення громадянської війни і форми держави, дослідники звертають увагу на проблему реалізації функцій державою в умовах громадянської війни. Окреслена проблема відображена Г. Гегелем, який, розглядаючи питання війни і миру, тісно пов'язує останню з політико-правовою природою і діяльністю держави. Так, внутрішні війни, на думку

філософа, шкодять реалізації державних функцій, останнє відбувається суто механічно і «...уявляє собою не різницю визначення і форми, а лише різницю між більшою і меншою владою...» [93, с. 329].

У XIX ст. з-поміж дослідників зароджується і набуває поширення думка, що причиною громадянської війни є протиріччя та боротьба між соціальними групами в суспільстві. Так, Л. Штейн основну причину виникнення громадянської війни зводить до нездатності держави подолати класові протиріччя. Він наголошує, що держава може вирішити соціальне питання шляхом створення механізму, за допомогою якого праця сприяла б набуттю власності. Саме в цьому філософ вбачає соціальну функцію держави. У випадку, коли держава не в змозі виконувати свою соціальну функцію, тобто не здатна до «...гармонійного розв'язання протиріч...», то «...тоді громадянська війна знищує з добробутом всіх і саму державу, яка не змогла зрозуміти і зберегти цей добробут» [Цит. за: 179, с. 54].

Виникнення громадянської війни пов'язує з боротьбою соціальних груп і Л. Гумплович, зазначаючи, з точки зору конкуренції груп міжгрупових «расових конфліктів», що з появою держави до війн між расами додалася боротьба в самій державі, тобто «боротьба антропологічно різних орд трансформувалася в боротьбу соціальних класів, прошарків суспільства і політичних партій» [Цит. за: 152, с. 719].

Громадянська війна як форма і спосіб збройної боротьби для розв'язання соціально-політичних протиріч стала предметом аналізу Ф. Енгельса, К. Маркса і В. Леніна, які, досліджуючи роль громадянських війн в історії людства, сконцентрували увагу на: умовах і причинах виникнення громадянських війн між антагоністичними класами; соціально-політичній сутності; формах і методах ведення бойових дій; особливостях втручання міжнародних сил (реакції) в збройну боротьбу між буржуазією і пролетаріатом; соціальному характері війн; ролі і місці пролетарської партії; шляхах і формах створення збройної організації робочого класу; розробленні конкретних рекомендацій з підготовки пролетаріату до ведення боротьби під

час громадянської війни; обґрунтуванні пролетарської солідарності під час збройної боротьби проти буржуазії.

Ф. Енгельс, К. Маркс і В. Ленін вважали, що громадянські війни є справедливими і законними, оскільки під час останніх пролетаріат бореться з буржуазією та її союзниками. При цьому матеріалісти наголошують на схильності саме буржуазії до застосування сили зброї.

На думку мислителів, соціально-політична суть громадянської війни базується на боротьбі між антагоністичними класами, групами або суспільними системами. Так, Ф. Енгельс доводить, що громадянські війни виникли тоді, коли встановлювався інститут приватної власності на засоби виробництва, формувалися антагоністичні класи і держава як апарат управління та примусу. Поява держави «...є визнанням того, що суспільство заплуталося в протиріччях, які неможливо розв'язати, розкололося на непримиренні протилежності, позбавитися яких воно виявилось безсилим» [380].

Більше того, кожна історична епоха, відповідно до думки Ф. Енгельса, надає приклади громадянських війн між класами-антагоністами або між окремими угрупованнями пануючого класу саме як наслідок невирішених протиріч, що склалися в суспільстві:

– у рабовласницькому суспільстві: між рабами і рабовласниками (повстання під приводом Спартака (73(74)–71 рр. до н. є) та війни між Сулою і Марієм, Цезарем і Помпеєм;

– у феодальну епоху: між закріпаченими селянами і феодалами або міською біднотою та патриціями (Жакерія у Франції (XIV ст.), повстання Уота Тайлера в Англії (1381 р.), селянські війни в Німеччині (XVI ст.);

– у перехідні епохи: між прогресивними і реакційними силами: (громадянська війна в Англії після революції (1642 р.), громадянська війна між Півднем та Північчю в США (1861–1865 рр.); між пролетаріатом і буржуазією в процесі завоювання влади робочими.

Соціально-політичну сутність внутрішньої війни в боротьбі класів і систем вбачає і К. Маркс. Він називає громадянську війну в США «...видовищем, якого ще не було в літописах воєнної історії...», прикметними ознаками якої вважає такі: «...великі розміри території... велика протяжність фронту операційних ліній; величезні маси протиборчих армій...; спосіб керування ними і загальні тактичні і стратегічні принципи ведення війни...» [209, с. 498], підкреслюючи, що соціально-політичну сутність війни становить боротьба «двох соціальних систем – системи рабства і системи вільної праці...» [210, с. 355].

В. Ленін у роботі «Воєнна програма пролетарської революції» зазначає: «Хто визнає боротьбу класів, той не може не визнавати громадянської війни, яка в будь-якому класовому суспільстві являє собою природне, неминуче продовження, розвиток і загострення класової боротьби» [194, с. 298]. Крім того, він додає, що громадянська війна в капіталістичному суспільстві є законною, оскільки це «...війна за волю народу» [201, с. 239].

К. Маркс і В. Ленін, характеризуючи стратегію і тактику збройної боротьби пролетаріату, наголошують на необхідності створення армії прогресивних сил та проведення рішучих дій. До інструкцій з основ воєнної стратегії для успішного завоювання влади мислителями включено: захоплення ініціативи, енергійні наступи, удари по стратегічним пунктам, поступове пробудження в масах «духу народного спротиву» [379, с. 317], опора на широкі маси. Тільки так, на їхню думку, можна досягнути успіху в боротьбі. Зазначимо, що в соціально-політичній спадщині це перший випадок описання чіткого алгоритму тактики.

К. Маркс до одних із ключових позицій громадянської війни включає те, що під час збройної боротьби не можна виявляти слабкість, як це зробили представники Комуни, коли пощадили навіть шпигунів, незважаючи на декрет про репресії. З-поміж причин поразки називаються нерішучість керівництва і, безумовно, відсутність політичного досвіду останнього. К. Маркс зазначає, що

не скільки захоплювати заклади державних установ (поліцію, суди, парламент тощо) для того, щоб використовувати їх у власних цілях, стільки створювати власну, нову форму організації влади. Необхідно зламати стару державну машину, а потім будувати нову державу. Після захоплення влади за необхідне встановити диктатуру, оскільки остання означає рішучість, готовність і здатність об'єднати прогресивні сили. Якщо до негативних наслідків громадянської війни відносили встановлення диктатури, то К. Маркс, навпаки, це відзначав як запоруку існування нової влади.

Загалом події громадянської війни у Франції, за К. Марксом, довели, що внутрішня війна, як і революція, повинна мати наступальний характер, бо інакше вона приречена на поразку. Необхідним є швидке придушення свого супротивника на всій території держави. Стихійний виступ робочих та їхніх прихильників приречений на поразку, а сама війна гостро ставить питання про необхідність створення масових робочих партій, які б ставили за мету боротьбу за побудову нового суспільства.

В. Ленін додає, що громадянська війна – це не тільки воєнні дії, а й послідовне та органічне поєднання політичної і воєнної боротьби, мирної і немирної, кровавої та безкровної, з метою проведення економічних, політичних і воєнних перетворень. До умов успіху громадянської війни між пролетаріатом та буржуазією, які були запропоновані К. Марксом, В. Ленін додає низку соціально-політичних і воєнних стратегій: провідна роль робочого класу в управлінні; поступове здійснення економічних, політичних, ідеологічних і воєнних заходів будівництва нового суспільства; забезпечення воєнно-політичного союзу робочих та селян, усіх народів країни; поступове проведення зовнішньої й внутрішньої політики в інтересах трудящих мас; постійне вивчення та врахування змін у настроях народних мас, їхнього ставлення до здійснених заходів; глибока перебудова економічної, політичної і духовної сфери суспільства на воєнний лад; створення могутньої воєнної організації, ядром якої повинна бути регулярна армія; строге підпорядкування воєнної стратегії і тактики інтересам політичної боротьби за

широкі маси трудового народу; уважне вивчення досвіду бойових дій, змін у військовій справі загалом тощо.

Аналіз спадщини Ф. Енгельса, К. Маркса і В. Леніна дозволяє дійти висновку, що найбільш детальну характеристику громадянській війні надає останній. Громадянські війни, – підкреслює В. Ленін, – являють собою самостійний тип війн, що мають особливі риси й закономірності свого виникнення і розвитку. Він зазначає, що «Громадянська війна найбільш серйозна та жорстока, ніж будь-яка інша. Так було завжди в історії, починаючи з громадянських війн давнього Риму...» [193, с. 366].

В. Ленін виокремлює суттєві характеристики громадянської війни: 1) громадянська війна – це найгостріша форма класової боротьби; 2) мета війни – знищення будь-якої можливості супротиву буржуазії; 3) внутрішня війна має невизначений склад учасників «в силу переходу з одного табору до іншого... в силу неможливості провести грань між комбатантами і не комбатантами...» [197, с. 249]; 4) під час збройної боротьби «Форми битв різноманітні...» [196, с. 244]; 5) війна призводить до негативних наслідків для економіки та суспільства: «громадянська війна... без руйнувань не можлива» [с. 347], «... без руйнувань найтяжчого виду, без терору, без обмеження формальної демократії в інтересах війни» [198, с. 358]; 6) у громадянській війні немає нейтральних: «Хто відсторонюється від неї, той підтримує своєю пасивністю...» [196, с. 245]; 7) внутрішня війна призводить до народження нової армії, «... нової дисципліни, нової воєнної організації» [195, с. 370]; 8) громадянська війна і революція – явища взаємопов'язані.

Особливе місце в характеристиці громадянської війни В. Ленін відводить партизанській боротьбі, підкреслюючи, що «партизанські виступи – не помста, а військові дії. Вони так само схожі на авантюру, як набіги мисливських загонів на тил ворожої армії під час затишшя на головному полі битви, несхожі на вбивства дуелянтів і змовників. Партизанські дії бойових загонів... ..поза сумнівом, пов'язані з настроєм мас

явним безпосереднім способом. Партизанські дії бойових дружин безпосередньо готують бойових керівників мас. Партизанські дії бойових дружин є не лише результатом невіри в повстання або неможливості повстання, а, навпаки, є необхідним складником частиною повстання» [2000, с. 151].

Наступний момент, на який звертають увагу Ф. Енгельс, К. Маркс і В. Ленін, – це учасники громадянської війни. До останніх вони відносять не тільки протиборчі сторони, що безпосередньо вступають у боротьбу за владу, а й міжнародні сили, які намагаються допомогти побудувати нові, зберегти або реставрувати старі відносини в державі, подавити прагнення робочого класу до змін. На їхню думку, міжнародні сили можуть діяти з власної ініціативи. Так, у статті «Зовнішня політика російського царизму» Ф. Енгельс пише, що у збереженні російського царизму зацікавлені не тільки купці, а й західноєвропейські уряди, які «можливо, ...наважаться на те, щоб надіслати свої війська для відновлення царської влади...» [378, с. 51]. Також міжнародні сили можуть ввести свої війська на прохання буржуазії, як зазначає К. Маркс, описуючи події громадянської війни у Франції.

Таким чином, у концепції громадянських війн марксистки розглядали внутрішню війну виключно з точки зору революційної боротьби пролетаріату з буржуазією або в процесі завоювання влади робочим класом задля побудови соціалізму.

На противагу марксистам, Р. Штаммлер виступає проти боротьби класів і громадянської війни як прогресивного явища, що призводить до побудови нового суспільства. Р. Штаммлер вважає боротьбу класів і, відповідно громадянську війну, згубними для прогресу, оскільки вони піддають суспільство кривавому хаосу безправ'я і свавілля [Цит. за: 151, с. 504]. Дослідник негативно ставиться до внутрішньої війни, яка, на його думку, не може вирішити протиріччя між волею та бажанням у суспільстві.

Певний науковий інтерес має і позиція представників теорії еліт, що, на відміну від представників марксизму, які пов'язували громадянську війну з боротьбою класів, перші аналізували це в контексті зміни еліт. Так, В. Парето [258] наголошує, що громадянська війна (як і масштабні революційні потрясіння) пов'язана зі зміною старої еліти на контреліту. Зміна не відбувається в більшості випадків мирним шляхом, особливо, якщо криза еліт збігається з економічною, воєнною кризою. І якщо говорити про зміну еліт через революцію і громадянську війну, то це призводить до руйнування колишнього життєустрою, загибелі мільйонів людей як жертв застосування зброї, так і внаслідок масштабних репресій під час і після політичної боротьби.

Громадянська війна в Росії та поділ світу на соціалістичний і капіталістичний табори дали новий поштовх для досліджень громадянської війни, а велика кількість внутрішніх війн ХХ ст. змусили вчених аналізувати все більше коло аспектів останніх. Загалом дослідники ХХ ст. визначають як етап розвитку людства, що характеризується постійними громадянськими війнами. Х. Інхевієрос зазначає, що людство у своєму розвитку проходить фазу громадянської війни, яка «...виявляється в сотні формах, сьогодні мовчазно і урочисто, завтра сміливо й бурхливо, з перемир'ям і воєнними діями без надії на перемови» [148, с. 388]. Характеризуючи внутрішню збройну боротьбу, Х. Інхевієрос наголошує, що громадянська війна завжди досить тривала, оскільки це непримириме зіткнення принципів, ідеалів, віри, боротьба революційної свідомості з реставраційною, крім того, у громадянській війні протиборчі сторони ніколи не будуть діяти в межах законності.

Подібної думки щодо періоду постійних громадянських війн на сучасному етапі розвитку суспільства дотримується Е. Тоффлер, який у дослідженні «Війна й антивійна», присвяченому проблемі війни з погляду концепції хвиль соціального розвитку, підкреслює, що на сучасному етапі світ входить в «період етнічних і конфліктів між племенами, сепаратистських рухів і громадянських війн, і це кровавий шлях завтрашнього світу» [326, с. 204].

А. Негрі й М. Гард, аналізуючи світовий порядок глобалізації, наголошують, що «Епоха Відродження завершилося війною – релігійною, суспільною, громадянською... Громадянська війна наповнила народне життя і проникла в усі закутки людської історії» [351, с. 81]. А після Термідора загалом громадянська війна «стала частиною поняття сучасності. Сама сучасність визначається кризою, кризою, як народжена довготривалим конфліктом між іманентними, конструктивними і творчими силами ... Громадянська війна пов'язана з бажанням мас та їхньою ворожістю до будь-якої форми панування і, відповідно, останнє призводить до відмови легітимізації, що підтримує суверену владу» [351, с. 92–94].

Представники комуністичної ідеології після громадянської війни в Росії продовжують розглядати громадянську війну в контексті класової боротьби. Л. Троцький підкреслює, що завжди «громадянська війна відігравала особливу роль в усій історії людства» [328], і дає таке визначення війни: «Громадянська війна становить певний етап класової боротьби, яка прориває рамки легальності і переходить в площину відкритого і, певною мірою, фізичного співвідношення сил» [328]. Виокремлюючи особливості громадянської війни (на прикладі війни в Росії), Л. Троцький визначає такі особливості цього явища: 1) у внутрішній війні «політика поєднується з воєнними діями більш тісно і безпосередньо, ніж у «національній війні»; 2) наявність малої кількості планових і організовано спільних дій

Продовжуючи, як і попередники комуністичної ідеології, розглядати громадянську війну як класову боротьбу, М. Тухачевський стверджує [331], що під час установа влади на певній території держави перевагу має робочий клас, і до умов успіху громадянської війни додає поєднання класових цілей з інтернаціональними. Останнє є зрозумілим, ураховуючи комуністичні політичні погляди діяча.

Громадянську війну як боротьбу за владу розглядає і К. Шмітт, але зазначає, що «Громадянська війна – це збройна боротьба в середині деякої організованої єдності, яка стала проблематичною» [374, с. 38], «...війна

класового ворога с класовим ворогом...» [375]. Дослідник підкреслює, що, якщо в середині держави релігійна, моральна, економічна або етнічна протилежність стає політичною і здатна поділити людей на групи друзів та ворогів, то між ними розвертається боротьба і починається громадянська війна. Наслідком такого розподілу після завершення громадянської війни, як справедливо зауважує Х. Уайт «...встає новий клас інтелектуалів, на чолі якого марширують найбільш безжальні, ті, кому нічого втрачати, так звана збройна богема, для якої війна – мати рідна, а громадянська війна – батьківська домівка» [333, с.121].

На противагу визначенню громадянської війни з точки зору боротьби класів, у ХХ ст. внутрішню війну починають аналізувати в контексті конфлікту, говорячи про внутрішню війну як про певний вид конфлікту або засіб, який обирають учасники конфлікту для вирішення протиріч.

Так, громадянська війна, за Р. Дарендорфом, виступає насильницьким засобом, який обирають сторони конфлікту, щоб здійснити свої інтереси. Він зазначає, що «...конфлікт є батьком всіх речей, тобто рушійною силою змін, але конфлікт не повинен бути війною і не повинен бути громадянською війною» [122, с. 147].

На противагу останньому К. Райт визначає війну як конфлікт між різними, неоднорідними сутностями, і для розуміння цього необхідно застосовувати антропологічний, еволюційний і культурологічний підходи. Розкриваючи своєрідну причину війн, він зводить її до образи один одного і суперництва. К. Райт доводить, що «Мир є штучним, війна – природною» [276, с. 390], а внутрішні війни посідають суттєве місце в системі воєнного протистояння. Висновок дослідника спирається на проведений кількісний аналіз війн: з 278 війн (з 1480 р. по 1941 р.) 78 (або 28 %) є громадянськими, а в період між 1800–1941 рр. одна громадянська війна припадає на три міждержавні [Цит. за: 368, с. 33].

Г. Енценсбергер, виходячи з власної тези про «мініатюризацію війни», виводить поняття «молекулярних громадянських війн», які мають

неорганізований характер, що призводить до самознищення. Громадянська війна – не просто конфлікт, а первинна форма всіх колективних конфліктів. Дослідник, порівнюючи класичні війни з громадянськими, підкреслює, що останні завжди несуть загрозу розпаду воєнних формувань на збройні банди, керівники яких не підкоряються жодній із протиборчих сторін. Внутрішні війни досить часто розпалюють зовнішні сили, як-от у часи протистояння соціалістичної і капіталістичної системи, коли великі держави виступали головними гравцями, а конфліктуючі сторони – пішаками. Але сьогодні насилля громадянських війн не потребує ідеологічного забарвлення, проте виправдання і застосування його дотепер нагадує пропагандистський антураж. Негативні економічні та політичні наслідки громадянських війн, на думку автора, важко переоцінити, оскільки «держави, де відбувається громадянська війна... підпадають під санкції, стають непривабливими для інвестицій...» [382].

Виокремлення громадянської війни як зіткнення цивілізацій аграрної, індустріальної, постіндустріальної характерно для Е. Тоффлера і С. Гантінгтона. Так, Е. Тоффлер вважає всі громадянські війни, як локальні, так і міждержавні, проявом глобального конфлікту між цивілізаціями, що конкурують між собою, зазначаючи, що війни першої хвилі, характерні для індустріальної епохи, велися переважно через землі, друга хвиля – війни, що характеризуються масовим знищенням і тотальністю, третя хвиля – війни постіндустріальної цивілізації, що мають інформаційний характер і ставлять за мету знищення стратегічних об'єктів. Згідно з теорією хвиль соціального розвитку дослідник відносить громадянські війни в США і Росії до війни між силами Першої і Другої хвиль, тобто під час цих війн вирішувалось питання: яке суспільство у своїй основі буде аграрним чи індустріальним [327]. Але частину громадянських війн Е. Тоффлер зараховує до категорії «національні війни», що пов'язані з формуванням національної політичної системи як наслідку конфлікту.

С. Гантінгтон, зазначаючи, що «У новому світі найбільш масштабні і небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними і багатими, а між народами різної культурної ідентифікації» [350, с. 7], доводить, що внутрішні війни – це протиборство: 1) між великими групами населення, що належать до різних цивілізацій, але знаходяться в межах однієї держави; 2) між прихильниками збереження своєї культури і тими, хто виступає за переорієнтацію всього життя країни відповідно до способу життя іншої цивілізації; 3) між тими, хто у владі, і бажаними (і тими, хто бажає...) прийти до влади; обидві сторони є прихильниками різних суспільно-економічних систем.

Громадянська війна як насилля розглянута в дослідженнях Х. Арендт. Зауважимо, що війна за незалежність як боротьба проти політичного панування більше цікавить дослідницю, ніж громадянська війна як боротьба за соціальну рівність. Для Х. Арендт війна як носій смерті, перед яким усі рівні, виступає лише передвісником до трансформації класового суспільства в соціальну організацію мас. Вона засуджує прагнення до рівності будь-якими засобами. На думку дослідниці, «Громадянська війна і партійна боротьба...являє собою найбільшу загрозу для будь-якого політичного організму» [14]. До того ж, масовий терор після внутрішньої війни більше спрямовується не проти маси ворогів, а проти маси, яка становить фундамент, основу суспільства.

У ХХ ст. продовжуються спроби проаналізувати воєнну складову, визначити тактичні завдання та виокремити найбільш ефективні засоби ведення бойових дій, що є запорукою успішної збройної боротьби і перемоги в громадянській війні. Л. Троцький до необхідних заходів стратегії громадянської війни й тактики після її завершення відносить: «створення опорних бойових осередків на фабриках і заводах, підготовку революційних комендатур на залізницях і в містах, спеціальну підготовку до захоплення життєвих міських центрів, тощо..., відкрите повстання, ...розгром переможеного ворога і посилення влади переможця»[328]. Як К. Маркс і

В. Ленін свого часу, він акцентує увагу на необхідності рішучих дій, безжалісності до ворогів і встановлення жорсткого режиму. Здебільшого Л. Троцький робить акцент на політичній складовій успішної стратегії громадянської війни.

Особливості воєнної складової громадянської війни розкривають М. Тухачевський і Мао Дзедун, які у теоретичних студіях спираються на безпосередній досвід у воєнних діях.

Перший характеризує особливості ведення воєнних дій, зумовлених специфікою самої війни. Так, М. Тухачевський [331] на прикладі двох громадянських війн – у Росії та Китаї в першій половині ХХ ст. – називає такі особливості воєнних дій під час внутрішніх війн, як: формування армій протиборчих сторін безпосередньо на фронтах; проведення агітації та пропаганди поряд із силовими засобами мобілізації; слабкість центральних воєнних апаратів та їхні організаційні недоліки в управлінні та мобілізації ресурсів; розтягненість фронтів; коливання поглядів селянства і їхній перехід з одного табору до іншого.

До уроків громадянської війни щодо воєнної тактики М. Тухачевський відносить: закладення основ армії нової держави; досвід того, що без техніки перемогти неможливо, навіть спираючись на високий революційний дух, і що необхідна масова мобілізація на всі fronti.

Якщо М. Тухачевський називає конкретні особливості ведення бойових дій під час війни та наводить уроки для майбутнього щодо воєнної стратегії, то Мао Цзедун здебільшого обмежується констатацією, що громадянська війна суттєво відрізняється від зовнішньої, оскільки ця війна має свої особливості, насамперед, формуючи індивідуальні й колективні стимули у веденні бойових дій. Мао Цзедун доводить ефективність методів ведення бойових дій у вигляді партизанської боротьби, як і В. Ленін, наголошуючи на неминучості застосування останньої під час громадянської війни.

Воєнна тактика повинна нагадувати невід, який за необхідності можна розкинути швидко і швидко зібрати. Партизани повинні бути здатними

нейтралізувати сильні сторони регулярної армії. Кормчий Китайської комуністичної партії наголошує на дієвості ось такого принципу: «Ворог наступає – ми відступаємо, ворог зупинився – ми його турбуємо, ворог втомився – ми б'ємо, ворог відступає – ми переслідуємо» [Цит. за: 257]. Доцільно зауважити, що стратегія і тактика боротьби, запропонована Мао Цзедунгом, відрізняється безкомпромісністю і жорстокістю, оскільки він закликає «...винищувати без найменшої поблажливості...» [Цит. за: 257].

Особливості бойової тактики у формі партизанської боротьби підкреслюють не тільки представники комуністичної ідеології, а й деякі консерватори. Але якщо перші говорять про партизанську війну як одну зі складових успішної стратегії, то інші її називають характерною рисою громадянської війни. К. Шміт [375] підкреслює, що таке явище, як партизани, характерне для громадянських війн. Більше того, у деяких війнах зростання кількості партизан дозволяє говорити про те, що останні можуть претендувати на те, щоб називатися армією.

У ХХ ст. науковці починають детально розглядати психологію та етику війни між громадянами однієї держави, що спричинена ірраціональністю жорстокості воєнних дій, наголошують на моральній деградації членів суспільства та деформації свідомості різних верств населення.

М. Бердяєв підкреслює, що «Громадянська війна в Росії, соціальна війна класів стала можливою тому, що в ній бушувала ірраціональна стихія, її спрямовували звірячі інстинкти» [33]. Внутрішня війна не може не приводити до озвіріння, оскільки руйнує все «...цілісності, спільності, духовні організми... Соціальна боротьба знає тільки спільність або протилежність інтересів, вона не знає спільності або протилежності духа» [33]. Філософ вважає, що війна між народами має свою обов'язкову етику, у революційних (громадянських) війнах усі вважають уседозволеним, з ворогом можна поводитися, як з тваринами. Внутрішня війна заперечує реальну єдність, народжену не із інтересів.

К. Шмітт зауважує, що поява так званого «внутрішнього ворога» є ознакою саме громадянської війни, тобто відбувається руйнування держави як певної територіально в собі зачиненої для чужих, політично організованої єдності. Саме через громадянську війну вирішується подальша доля цієї єдності.

П. Сорокін, відображаючи динаміку змін під впливом революції і громадянської війни в різних сферах суспільства (демографічній, соціально-політичній, економічній, морально-етичній), зазначає, що історичне середовище після закінчення громадянської війни наказово збуджує самостійність населення, його ініціативність, активну свідомість. П. Сорокін підкреслює руйнівний характер громадянської війни, який посилюється впливом масштабного голоду, що супроводжується розповсюдженням найтяжчих моральних злочинів.

Про негативні наслідки для морального стану суспільства говорить і К. Робін. Після битв, які відбуваються під час громадянських війн, обидві сторони (і переможці, і переможені) почувають себе спустошеними; зазначає, що «страх перед громадянською війною ...повинен народити повагу до правопорядку...» [282, с. 12].

Аналіз джерел соціальної спадщини ХХ ст. дозволяє виокремити низку причин, які є складниками механізму виникнення громадянської війн. Однією з причин дослідники вважають злам та / або зіткнення цінностей окремих груп, цивілізацій. П. Сорокін зауважує, що громадянські війни виникають унаслідок зламу системи цінностей, що в різних соціальних і культурних групах відбувається по-різному. На його думку, «...війни виникали від швидких і корінних змін вищих цінностей в одній частині суспільства, тоді як інша або не приймала зміни, або рухалася в протилежному напрямку. Фактично всі громадянські війни минулого відбувалися від різкої невідповідності вищих цінностей у революціонерів і контрреволюціонерів» [314, с. 141]. П. Сорокін вважає, що економічний фактор не є завжди вирішальним, у кожному історичному епоху провідну роль

відіграє певна група чинників. Більше того, підхід до вивчення внутрішньої війни дослідник базує на теорії соціальних чинників, що зумовлюють причини, перебіг і наслідки війни між громадянами.

Поєднання економічної причини з ідеологічним протистоянням наявне в працях Ф. Фукуяма, який вважає, що невеликі, «атомарні» війни відбуваються через нафту та сировину, й після Другої світової війни спостерігаються конфлікти, у основі яких конкуренція за території, ресурси, а головне – системи цінностей життя цілих народів, і все це має ще й ідеологічний підтекст. У зв'язку з останнім Ф. Фукуяма підкреслює, що соціалізм у другій половині ХХ ст. майже повністю себе дискредитував в Африці і призвів до низки громадянських війн у цьому регіоні.

Розколоті країни, на думку С. Гантінгтона, поділені лініями розлому між цивілізаціями, мають загрозу втратити цілісність і зазнати громадянську війну. Для прикладу політолог наводить внутрішні війни на Африканському континенті, як-от громадянська війна між мусульманською Північчю і переважно християнським Півднем в Судані. С. Гантінгтон наводить перелік країн, які розколола громадянська війна і революційне насилля: Куба, Колумбія, Китай, Лаос, Ємен, Кіпр, Судан, Руанда, Бурунді [350].

За підрахунками політолога, громадянські війни ідентичності (між різними етнічними і конфесійними групами) складають близько половини в конфліктах у 1940–1950-х років, а пізніше – чверть. Перемога однієї з протиборчих сторін по лінії розлому збільшує вірогідність геноциду. Тривалість і закінчення громадянської війни С. Гантінгтон пов'язує з існуванням в регіоні стрижневої держави, що є запорукою появи нового міжнародного порядку, заснованого на цивілізаційних засадах, інакше внутрішній цивілізаційний конфлікт несе в собі загрозу перетворитися на глобальну війну.

Виникнення громадянської війни, спричинене ідеологічним розколом, розкриває Р. Анкерсміт. Існує чіткий зв'язок між розколом суспільства та розколом держави, останній прискорює початок громадянської війни. Єдиний

захід, здатний попередити громадянську війну, – це компроміс і репрезентативна демократія. Р. Анкерсміт наголошує, що внутрішні війни сповнені смертельної ненависті між частинами населення держави (протестантами і католиками, прихильниками різних ідеологічних принципів тощо) [8].

До передумов виникнення громадянських війн дослідники відносять відсутність лідера, здатного подолати розкол. А. Менегетті зауважує, що «в людському суспільстві відсутність єдиного вождя призводить до громадянської війни» [218, с. 11], і відсутність лідера, який «...здатен створити гармонію відносин між всім...» [218 с. 12], безумовно, є передумовою внутрішньої війни.

Багатопартійну систему як передумову громадянської війни називає К. Шмітт. На прикладі проблем Веймарської Німеччини він розглядає загрозу, що несе в собі саме багатопартійна система – здатність загнати суспільство в хаос і вир громадянської війни, яка спроможна не залишити каменя на камені від колишньої державної могутності.

Політична боротьба, що спричиняє розкол суспільства, є однією з причин виникнення громадянської війни для Д. Боуза. Він зауважує, що «Політична боротьба є однією з причин... ..реальних війн у Південній Африці, колишній Югославії та інших багатонаціональних державах з центральним урядом» [42, с. 263]. На його думку, політична боротьба, що призводить до війни, викликана соціальною напругою, яку можна знизити завдяки виведенню більшості аспектів суспільного життя за межі політики, дозволивши людям працювати в умовах ринку.

Соціально-політична думка ХХ ст. ілюструє нові підходи до визначення наслідків громадянських війн у різних сферах суспільства. Насамперед дослідники звертають увагу на зміни в політичній сфері.

Так, громадянська війна може сприяти встановленню і закріпленню влади нового класу. М. Бердяєв, коли звертається до питання громадянської в Росії, зазначає, що саме внутрішня війна, до якої активно втручалися зовнішні

сили, врешті-решт не тільки встановила, а й закріпила владу більшовиків, які почали втрачати підтримку населення, коли громадянська війна закінчилася [Цит. за: 387]. Більше того, по закінченню громадянської війни стало зрозуміло, що більшовизм може існувати тільки в умовах ізоляції.

Громадянська війна спричиняє зміну старих або створення нових партійних систем. М. Дюверже, розглядаючи походження і сутність політичних партій, закони їх розвитку і функціонування в межах різних політичних систем на історичних прикладах доводить вплив громадянських війн в окремих країнах на партійні системи [135]. М. Дюверже говорить про те, що громадянська війна в США і Уругваї (перша половина XIX ст.) сприяла створенню двопартійної системи. Більше того, як результат громадянських війн одна з партій двопартійної системи отримувала статус домінуючої як партія-переможець. Так відбувалося після громадянської війни в США і громадянської війни в Швейцарії (друга половина XIX ст.). М. Дюверже нагадує, що внутрішня війна призводить до загибелі великої кількості старих кадрів партій, відбувається омолодження партії. Для прикладу дослідник наводить вікові зміни в кадровому складі партії більшовиків після закінчення громадянської війни в Росії.

Як і М. Дюверже, Е. Канетті, розглядаючи проблеми утворення народної маси та її ролі в сучасному суспільстві, проводить зв'язок між двопартійною системою і внутрішньою війною. Він зазначає, що в сучасному парламентаризмі використовується психологічна структура воюючих одна з одною армій, як це було під час громадянської війни, коли «...родове почуття страждає від крові...» [156, с. 205].

Революція і громадянська війна за своєю суттю є явищами протилежними суспільному порядку. Д. Агамбен доводить, що вони призводять до надзвичайного стану в державі [3]. Право заміщується революційним насиллям і насиллям громадянської війни, тобто «людськими діями, які відмовилися від будь-яких стосунків з правом» [3]. Громадянська війна призводить до того, що суспільство тимчасово відходить від практики

розподілу державної влади на незалежні гілки. З часом це перетворюється на управлінську практику для держав, де встановлюється авторитарний чи тоталітарний політичний режим. Установлення авторитарних режимів як наслідок цього процесу підкреслює і Ф. Фукуяма. Для прикладу він наводить низку громадянських війн на Африканському континенті (Ефіопія (1974–1991 рр.), Ангола (1975–2002 рр.), Мозамбік (1980–1991 рр.).

До економічних наслідків громадянських війн у ХХ ст. у соціально-політичній спадщині відносять безпосередні руйнування цивільних і воєнних об'єктів, загальну кризу народного господарства тощо. М. Тухачевський акцентує увагу на тому, що під час громадянської війни відбувається «розрив внутрішніх економічних зв'язків, руйнування артилерією та вибуховими засобами основного капіталу промисловості й народного господарства загалом» [330, с. 12], це призводить до того, що «продукція великої промисловості падає..., продовольча криза..., транспорт перебувають у повному паралічі...» [330, с. 13].

Аналогічної думки дотримується і Л. фон Мізес, зазначаючи, що «...громадянська війна знищує розподіл праці, вона змушує кожен групу людей існувати самостійно, за рахунок своїх приборчників» [221, с. 42]. При цьому дослідник вважає, що поділ праці охоплює і об'єднує цілу націю і краще, щоб громадянська війна перебувала за межами можливого. Визначаючи функції держави, Л. фон Мізес підкреслює, що держава, найбільш наближена за суттю до ліберального ідеалу, повинна бути збудована таким чином, щоб її розвиток ніколи не переривався громадянськими війнами. Аналізуючи культуру ринкових відносин, він підкреслює, що руйнувань громадянської війни можна уникнути, якщо небажаний уряд замінити мирно, за допомогою виборів [220], або якщо одна зі сторін, «...визнаючи свою слабкість, поступиться, не застосовуючи зброю...» [221, с. 165].

П. Сорокін, відображаючи системний аналіз демографічних, соціально-економічних, політичних і духовно-моральних змін у російському суспільстві, що сталися внаслідок революції і громадянської війни, доводить, що ідеї і

гасла революції 1917 р. в умовах громадянської війни перетворилися на повну свою протилежність, а спроби більшовиків створити планову комуністичну економіку привели до руйнування продуктивних сил держави.

Безперечно, що погляди вище окреслених мислителів ХХ ст. на наслідки громадянської війни відображають багатоаспектність породжених нею проблем, визначаючи війну як аномальне явище, що порушує фундаментальні закони буття та руйнує традиційні ціннісно-нормативні системи.

З огляду на вище сказане, можна дійти висновку, що суспільно-політична спадщина ХХ ст. відображає найбільш ґрунтовні, порівняно з іншими історичними періодами, теоретичні підходи до громадянської війни, її сутності, причин і наслідків. При цьому спостерігається суперечливий характер поглядів мислителів ХХ ст., оскільки одні представники сучасних концепцій намагаються врахувати сучасні зміни у світовому політичному процесі і водночас позбавитися стереотипів доядерної епохи. Трансформація громадянської війни не змінює її основної сутності – насилля. Останнє особливо стосується сучасних громадянських війн.

Інша частина мислителів ХХ ст. вбачає в сутності громадянської війни передусім збройне протиборство. Протиборство між елітами в збройних конфліктах, зокрема й громадянських війнах, посилюється економічною діяльністю суб'єктів влади; загалом саме протиборство між елітами і масами зумовлено економічною експлуатацією.

1.2. Наукова інтерпретація проблематики громадянської війни.

Сучасний розвиток цивілізації доводить, що людство дотепер не змогло виключити громадянську війну із соціально-політичної дійсності. З огляду на це політологи, філософи, історики, соціологи та воєнні спеціалісти намагаються осмислити й усвідомити прояви складових цього багатоаспектного явища, виявити особливості процесів, що відбуваються до,

під час та після внутрішньої війни. І, відповідно, проблематика громадянської війни в межах окремих підходів (політичної боротьби, політичних конфліктів, зіткнення цінностей різних цивілізацій і культур) і впливу війни на різні процеси суспільного і державного життя на національному і міжнародному рівні з точки зору цивільних і воєнних відносин є складовою предмета дослідження низки вітчизняних і зарубіжних вчених.

Для проведення аналізу ретроспекції відображення проблеми громадянської війни, на нашу думку, необхідно спиратися на загальнометодологічні принципи загального взаємозв'язку, детермінізму, розвитку.

У роботах із загальних проблем війни у філософському, політологічному, соціологічному, історичному аспектах та з позицій воєнної науки аналізується війна як суспільне явище і, відповідно, виокремлюються особливості громадянської війни як певного різновиду, що характеризується збройним протистоянням між громадянами однієї держави.

У дослідженнях радянського часу з проблематики громадянської війни акцентовано на місці війни в боротьбі за соціалізм, народну демократію і суспільний прогрес, що зумовлено ідеологічними вимогами радянського суспільства. Збройне протистояння аналізується з погляду марксистсько-ленінського вчення й боротьби класів.

Для Є. Рибкіна [286], В. Серебрянникова [299], С. Тюшкевича [332], провідною метатемою досліджень є постулат, що війна є продовженням політики, характер війни безпосередньо залежить від політики, яка зумовлює зміст війни. У. Алієв [5] і М. Хмара [355] вважають громадянську війну або самостійною формою збройного насилля, або специфічною формою збройної боротьби, пов'язаною із національним визволенням і демократичними перетворенням.

Поділ війн на справедливі і несправедливі зумовлений тим які класи ведуть війну і з якою метою. Вищим типом справедливих війн є громадянські війни пролетаріату, оскільки їх ведуть революційні класи і «...боротьба

пролетаріату з буржуазією за свої політичні і економічні права, за соціалістичну перебудову суспільства є прогресивною» [286, с. 30].

На думку Є. Рибкіна [286, с. 33–40], Є. Медведєва [216], громадянські війни виникли в процесі боротьбі народних мас за демократію в капіталістичних країнах і велися народом проти панівного класу буржуазії з метою демократизації за досягнення повної політичної і економічної незалежності країни, відповідно, ці війни є справедливими, оскільки мають за мету побудову нового суспільства на принципах рівності. Тобто громадянські війни – один із наочних доказів того, що боротьба за перетворення суспільного життя за певних обставин може набувати форми збройної конфронтації, а внутрішні війни ХХ ст. – процес боротьби сил соціалізму із силами імперіалізму, неоколоніалізму, відображення загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені у зв'язку з воєнно-політичним паритетом між США і СРСР.

За Є. Медведєвим [216], М. Хмарою [355], Г. Дьомінім [124], на перебіг громадянської війни впливає, по-перше, рівень самосвідомості народних мас, по-друге, втручання у внутрішні справи держави іноземних держав і світового співтовариства у вигляді воєнної інтервенції (наприклад, громадянська війна в Росії); по-третє, діяльність внутрішньої і зовнішньої реакції.

Отже, дослідники акцентують увагу здебільшого на класовій боротьбі, протистояння соціалістичної і капіталістичної систем розвитку, залишаючи поза увагою безліч інших аспектів громадянської війни, як-от соціокультурна площина.

Сучасні дослідники О. Бельков [31], В. Серебрянников [298], Т. Семенова [292], які студіюють прояви війни як суспільного явища, розглядають громадянську війну, як:

– збройне протиборство задля досягнення певної політичної цілі. У цьому випадку громадянська війна має, як і зовнішня, деструктивний характер

і є збройним протиборством соціальних груп у середині держави, але війною без армій і фронтів;

– протилежність сталому правопорядку в державі. Відповідно специфічні ознаки громадянської війни виокремлюються в контексті її попередження, протиставляючи останню миру;

– нелегітимний збройний шлях переходу верховної державної влади, коли нова еліта, якщо приходить до влади, то нелегітимним і недемократичним шляхом. Особливо останнє простежується на Африканському континенті, де одним із шляхів недемократичної моделі зміни влади виступає саме громадянська війна, і є ряд конкретних країн, у яких відбулася така зміна і в яких така спроба провалилася.

Чільне місце з-поміж сучасних досліджень посідає проблема визначення громадянської війни як політичного конфлікту. Так, Б. Коваленко, А. Пирогов, О. Рижов [166], А. Глухова [99] А. Клименко [165] розглядають війну в межах концепцій соціального конфлікту, висвітлюючи еволюцію філософсько-соціологічної та політико-психологічної рефлексії політичного конфлікту.

Одним із воєнно-політичних конфліктів за соціально-політичними критерієм залежно від характеру політичної мети є громадянська війна. На перший план такого конфлікту виходять, як правило, приватні інтереси, пов'язані з економічними, територіальними, національно-етнічними, релігійними протиріччями. Ці протиріччя інспіруються політичними силами, партіями та рухами, окремими політичними діячами, що прагнуть захопити владу. До схеми характеристики збройного конфлікту, яка може бути застосована відповідно й до громадянської війни, включено такі складники: конфлікт неминуче призводить до якісної зміни суспільства; на першому місці в сучасній збройній боротьбі стоїть дезорганізація управління державою, позбавлення збройних сил супротивника тилової інфраструктури [29]; початок війни зумовлений насамперед економічними і політичними протиріччями; акцент у вирішенні конфлікту необхідно змістити в бік

національних інтересів суверенної держави [305, с. 35]. Існує загроза розростання масштабів локального збройного конфлікту (локальної війни, громадянської війни), і необхідно керуватися дією норм міжнародного права, які на перший план ставлять «силу права» замість «права сили».

В. Насіновський [238] вважає, що громадянська війна як локальна є різновидом макрогрупових соціальних конфліктів, що переходять у насильницькі форми боротьби засобами самоствердження, покарання або придушення супротивної сторони. Поряд із громадянською війною, різновидами соціального конфлікту виступають територіальні, міжетнічні, міжконфесійні, міжобщинні, сепаратистські й ідеологічні. Спостерігається історична залежність інтенсивності конфлікту від розвитку суспільства на різних його етапах.

Громадянська війна як конфлікт є кризовим етапом у розвитку суспільної системи, що виявляється в збройному протиборстві сторін задля вирішення протиріч щодо державної влади. Політичний зміст конфлікту становлять структурні, динамічні й інформаційні відносини протиборчих сторін з приводу державної влади, що знаходять вияв у збройних зіткненнях [217]. Трансформація збройних конфліктів у сучасних геополітичних умовах, тенденції воєнної глобалізації, коли збройне насилля є головним інструментом у протиборстві та розростанні конфліктів, доводить, що внутрішні збройні протиборства великих масштабів варто кваліфікувати як громадянські війни [206; 329].

Громадянська війна становить динамічну систему, процес, що розвивається і складається з певних етапів. Перебіг громадянської війни поділяють на кілька етапів [377]:

1. Підготовчий етап, що характеризується відносною стабільністю держави, але при цьому в суспільстві постійно виникають теми «революції», «внутрішнього конфлікту». На цьому етапі поступово збільшується рівень протиріч у суспільстві. Перша стадія може тривати десятки років.

2. Різке зростання напруги. Для цього етапу головною ознакою стає зростання кількості радикально налаштованих людей і збільшення пропаганди. Тривалість етапу становить менше року.

3. Спусковий момент, коли відбувається падіння легітимного уряду, державний переворот чи спалах конфлікту. Події третього етапу тривають не більше 1-2 місяців.

4. Визначення супротивника та перші збройні сутички, у яких беруть участь сотні та тисячі бійців. Етап триває від 6 місяців до 1 року.

5. Активні бойові дії, які відбуваються на значній частині території країни. Тривалість активних бойових дій від 3 до 5 років.

6. Активні бойові дії на обмеженій території (відбувається або зачистка території, або розпад країни). Стадія триває до кількох років.

7. Фінальний етап, для якого характерно оформлення результатів громадянської війни. Тривалість 1-2 роки.

8. Етап диктатури та політичного терору. Тривалість етапу становить до десятків років після завершення громадянської війни.

9. Падіння диктатури, формування системи зміни влади. Триває етап до кількох років.

На нашу думку, охарактеризований перебіг громадянських війн потребує модифікації, оскільки деякі етапи (п'ятий і шостий) доцільно об'єднати. Більше того, етап диктатури та її падіння доцільно було б віднести до кардинальних соціально-політичних наслідків, що зумовлюють подальший соціально-політичний, економічний і навіть духовний розвиток держави та суспільства, які пережили громадянську війну.

Перебіг громадянської війни залежно від процесу ескалації, на думку І. Зиміної, конструюється в такі етапи:

1. Дегенеративні зміни в суспільстві: політична дестабілізація, економічна стагнація, зростання напруженості між суб'єктами, що створює базу для конфлікту.

2. Загроза відкритого протиборства: наростання напруги, спроби примирення, збалансованість ситуації, невдалі спроби повернути довіру.

3. Війна: збройна боротьба, захват цивільних осіб, неможливість переговорів.

4. Неміцний мир: мирна угода, політичні переговори, нові інститути [144, с. 260].

Отже, сучасні дослідники здебільшого відійшли від класової сутності громадянської війни й акцентували увагу на стадійному збройному протистоянні політичних суб'єктів – претендентів на владу, що перериває природний розвиток держави.

Громадянська війна є складним суспільно-політичним явищем, яке виникає внаслідок дії цілої системи причин, тобто має полікаузальний характер. На думку О. Гурова [115], Г. Ососкова [254], Г. Сидорової [301], Є. Кутявіної [188], не варто досліджувати механізм виникнення війн, переховувати причини без з'ясування взаємозв'язку між ними, оскільки виникнення війни і визрівання її причин – складний, суперечливий і тривалий процес.

Для розуміння причин дослідники пропонують керуватися низкою правил. Так, Н. Ліхацька зазначає, що «...виявлення причин, що породжують військові зіткнення, припускає передусім вивчення політики, яка вела і привела до війни. Необхідно брати всю політику держави, щоб зрозуміти, яким чином з цієї системи неухильно і неминуче почалася ця війна. При аналізі джерел війн важливо враховувати їхню зумовленість не лише політикою, а й економікою, бо політика врешті-решт залежить від економіки. Війна як насильницький спосіб вирішення політичних проблем перебуває в прямій залежності від економічних чинників» [202, с. 151].

Для визначення та розуміння причин війн можлива «...деактуалізація детермінаційної парадигми...» [44, с. 180]; до структури походження війн поряд із матеріальними факторами необхідно ввести ціннісні і вольові фактори (наприклад, рішення про участь в боях, руйнації будівель, вбивства тощо).

Якщо розглядати причини війни як фази соціоетального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, то «...громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно..» [283, с. 30]. Джерелом громадянських війн у цьому випадку виступають соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви.

У деяких дослідженнях питання про причини війни зводиться до проблеми співвідношення особистого та колективного. І, відповідно, причиною громадянських війн виступає ірраціональна діяльність груп осіб, насамперед політичних лідерів, які під час прийняття життєво важливих для своєї країни рішень керувалися «своїм особистим вибором» [338, с. 26].

Дж. Діксон наголошує, що в процесі дослідження причин внутрішніх війн необхідно враховувати все: і рівень консенсусу населення, і роль природних ресурсів, й історичні передумови і традиції нестабільності, при цьому в жодному разі не залишати поза увагою очевидні суспільні протиріччя і кількісні характеристики стану суспільства. Наприклад, від кількості населення залежить рівень виникнення громадянської війни. Так, чим більше населення держави, тим вище ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди [397].

У процесі виникнення громадянських війн, на думку Дж. Діксона, відіграють велику роль три економічні складові: перша пов'язана із загальним зменшенням ресурсів стосовно можливостей їх відновлення; друга – зумовлена зростанням кількості населення; третя – нерівномірним розподілом ресурсів у суспільстві. Тобто дослідник висуває припущення, що держави з нерівномірним розподілом природних ресурсів з-поміж різних груп суспільства внаслідок особливостей функціонування політичного режиму більше схильні до внутрішніх збройних конфліктів.

У дослідженні причин громадянської війни С. Джанков і М. Рейнол-Кверол [398] вважають за необхідне враховувати незахищеність прав власності, неадекватну правоохоронну систему. Так, чим нижча «якість»

державних інститутів, тим більше рівень ризику збройного конфлікту в державі.

Е. Рябова [287] і А. Емельянов [137] під час визначення причин вважають за необхідне враховувати дефіцит природних ресурсів, оскільки останнє може призвести з часом не тільки до геополітичної боротьби між провідними державами світу або ключовими державами окремих регіонів, а й до внутрішніх конфліктів, оскільки екологія в майбутньому стане соціальним товаром. І саме більшість сучасних збройних конфліктів зумовлені нестачею природних ресурсів. Навіть під час вирішення економічних протиріч залишається загроза внутрішньої війни за відокремлення тієї чи тієї території, яка має багаті природні ресурси і на якій мешкають окремі етноси та конфесії.

Новітнім підходом до причин війни є дослідження О. Федорова [337] про вплив геологічних факторів на виникнення збройних конфліктів (у тому числі громадянські війни в Анголі, Ефіопії, Руанді (1990–1994 рр.), Нігерії (1966–1970 рр.), Мозамбіку, Бурунді (1972–1973 рр.), Лівані (1975–1991 рр.), Заїрі (1960–1965 рр.) тощо). На рівень агресивності поведінки людських спільнот впливає геологічний чинник, а соціальні спільноти стають чутливими до навіювання.

У межах останнього підходу до виникнення громадянської війни, на думку автора, залишається невідомим фактор, що спонукає людей приєднатися до «великих ідей» і боротися за поширення останніх. Крім того, геологічний фактор є не єдиною причиною. До того ж, причин відносять рівень добробуту, доступність зброї, тип державного устрою, характер релігії тощо. Тобто геологічний фактор – це один з чинників у механізмі причин, що породжують громадянські війни.

На думку С. Даниленка [120], певна роль у процесах виникнення громадянських війн належить геопросторовому фактору, оскільки зменшення незаселених земель і освоєних просторів збільшує питому вагу збройної боротьби за володіння і панування у геополітичному вимірі. Виокремлюючи

причини конкретної громадянської війни, доцільно враховувати і геопросторовий фактор.

Група вчених, зокрема В. Васильченко [50], Е. Шульц [376], досліджуючи громадянську війну в контексті соціального і політичного протесту, наголошують, що причиною протесту виступає відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами.

У процесі аналізу причин сьогодні розглядається питання про взаємозв'язок між політичним режимом і виникненням внутрішніх війн. На думку Т. Рісс-Капена, Х. Егре, С. Гейте [Цит. за: 307, с. 121], найбільш високий конфліктогенний потенціал мають режими, що не є повністю демократичними і водночас є не зовсім авторитарними. Дж. Фірон і Д. Лейтін [401] наголошують на тому, що конфліктогенним фактором виступає кількість населення. Так, чим більше населення держави, тим вищим є ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди, більше поле для рекрутування.

У науковому дискурсі можна виокремити кілька підходів до визначення системного механізму виникнення війни, зокрема і громадянської.

М. Розов [283], досліджуючи причини війни як фази соціоетального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, підкреслює, що громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно. До джерел громадянських війн дослідник відносить соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви. Енергію для опозиційної протиборчої сторони надає передчуття отримання політичної влади, доступ до ресурсів держави, отримання відповідного престижу, для представників старої влади, реставраційної протиборчої сторони енергію надає страх втрати влади, могутності, майбутньої шкоди.

Найбільш усталеним є механізм виникнення війни, запропонований В. Баринькіним [28] і Г. Ососковим [254], які до складників механізму

відносять такі елементи: джерела війни, причини війни, умови. Джерело війни – це глибинний фактор, що створює постійну основу для виникнення війни як соціально-політичного явища і відображає суперечливий характер природи людини. Причини війн безпосередньо генерують війну, приводять у дію джерело. Умови визначають певну форму виникнення війни. Усі ключові елементи взаємопов'язані один з одним і залежать від суб'єктів та їхньої стратегії поведінки.

Тобто пропонується досить складна система причин, що базується на протиріччях, в основі яких лежать антагоністичні протиріччя. Останні призводять до того, що збройне насильство сприймається як найбільш прийнятний спосіб досягнення поставленої мети, а протиборчі сторони впевнені, що у них достатньо для цього сил.

Аналізуючи сутність причин, В. Баринькін наводить класифікації причин за різними критеріями: за ступенем загальності (загальні, специфічні, одиничні); за характером протиріч, що лежать в основі (біологічні, психологічні, расові, етнічні, національні, демографічні, екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовні, технічні, власне воєнні, індивідуально-особисті, ситуативні); за часом (тривалі, нетривалі); залежно від історичної епохи і періодів розвитку людства (формаційні, цивілізаційні, культурологічні, технологічні, подієві) [28, с. 127–128].

В. Баринькін і Г. Ососков наголошують, що причини громадянської війни не зводяться до однієї-єдиної (одинарна лінійна причинність). В основі війни кілька причин (множина лінійна причинність). Але це не просто причини, що передують початку війни або насильницького конфлікту, це елементи, що наявні впродовж усього конфлікту, а також взаємодіють одна з одною (множинна нелінійна причинність). Причини громадянської війни становлять складну неперервну систему, кожен елемент якої впливає і залежить від іншого.

Виникнення війни, визрівання її джерел і причин – складний, суперечливий і тривалий у часі процес. Війна може спалахнути відносно раптово, але цей процес ніколи не відбувається випадково.

Д. Сміт [307] окреслює систему причин з огляду співвідношення причин і діючих суб'єктів: вихідні причини, стратегії мобілізації, запускарі й каталізатори.

Вихідними причини вважаються лінії фундаментального політичного, соціального, економічного або соціального розколу на груповому або індивідуальному рівні. Стратегії мобілізації окреслюють основні завдання політичних акторів, методи, які вони застосовують для реалізації своїх завдань. До запускарі Д. Сміт відносить фактори, що окреслюють початок громадянської війни (події або дії впливових осіб або груп, які звужують вибір інших сторін тим, що насильницькі підходи є більш сприятливими для вирішення протиріччя. Під каталізаторами дослідник розуміє фактори, які впливають на інтенсивність і тривалість громадянської війни, а саме: «...баланс сили між противниками, ...тактика збройного насилля (руйнування цивільних об'єктів)..., природні фактори (рельєф місцевості, пора року, погода), ...доступ до зброї, ...характерні для культури уявлення про етику і прийоми ведення війни» [307, с. 124].

Досить часто в історії два явища – революція і громадянська війна – супроводжуються як прояви негативної реакції суспільства на державну політику, як заходи, мета яких – зміна соціального ладу в державі або зміна правлячих еліт. Взаємозв'язок окреслених явищ у науковому дискурсі розглядається як одна ціла форма, як частина певного процесу або як два самостійних явища.

П. Артюх [21] вважає, що громадянська війна і революція – це єдина форма завоювання влади революційним класом у державі. Г. Захарченко дотримується позиції, що взаємозв'язок революції і громадянської війни – це відображення цілого і частини. За думкою дослідника, громадянська війна є явищем, безпосередньо «вбудованим» у революцію, і неможливо її

виокремити від останньої [142, с. 128], тобто громадянська війна є основою і складовою революції.

Подібного підходу дотримуються А. Шлезінгер [373] і К. Брінтон [392], вважаючи, що внутрішня війна безпосереднє вбудована в революцію і виступає формою революційної боротьби. З огляду на це громадянську війну в США можна розглядати як певну стадію американської революції, або як перервану революцію з огляду на ідеологію груп, що вступили в збройну боротьбу.

Суть протилежного підходу до співвідношення двох явищ виявляється в тому, що революція і громадянська війна лежать в різних площинах, оскільки «...було безліч громадянських війн без революцій... ... громадянська війна – рідкісний випадок в революції» [159]. Думки про розмежування громадянської війни і революції дотримується і С. Донченко [133], який зауважує, що, незважаючи на спільні риси, – це два відмінних явища. В історії є приклади громадянських війн, які не були викликані революційним актом зміни влади, як-от громадянська війна в США 1860-х років, яка трактувалася як нетипова або підганялася під стандартні класові схеми [109]. Тривалий час було звичним асоціювати громадянську війну з революціями, що несуть політичні зміни влади, соціальні зміни, пов'язані з вимогами суспільного прогресу (ліквідація соціальної несправедливості й ефективних економічних відносин).

Третій підхід до співвідношення революції і громадянської війни базується на позиції, що громадянська війна супроводжує соціально-політичну революцію і не є взаємовиключними і взаємозамінними явищами. Відповідно до окресленого революція і громадянська війна пов'язані з нелегітимним переходом верховної державної влади на певних етапах розвитку держави [292]. Обидва явища – це дві найбільш руйнівні форми організованого людського насилля [389], оскільки зростання його кількості має глобальний негативний економічний вплив на світове співтовариство. І

війну в жодному разі не можна розглядати як низку подій, що відбуваються під час збройної революційної боротьби за владу, бо це єдине складне явище.

Інший підхід базується тому, що громадянська війна являє собою варіант революції, але розтягнутий у часі. Відповідно і громадянська війна, і революція за своєю сутністю є виборами претендентів на роль управлінців в оновленому сценарії розвитку. «Претенденти повинні пройти жорсткий конкурсний відбір, доводячи своє право на ці ролі» [176, с. 75].

Революція і громадянська війна завжди мають спільну логіку розвитку й подібні за своєю основою до способів реалізації певного зразка соціально-політичного й економічного ладу. «Революція – форма ротації панівної еліти, громадянська війна є засобом створення ефективної еліти» [360, с. 40]. Тобто революція ефективна тільки в тому випадку, коли в суспільстві існує дієздатна контреліта, а громадянська війна якраз і забезпечує формування нової дієздатної політичної еліти.

Здебільшого громадянська війна виникає в процесі революції, ключовим питанням якої є питання влади. Громадянська війна не передбачає революцію, як і революція не передбачає обов'язкової громадянської війни, хоч історія і наводить приклади різноманітних форм і способів їх взаємопроникнення. Внутрішня війна може виникати внаслідок революції, а в окремих випадках має реальний потенціал спровокувати революцію. У світі відбувалося безліч громадянських війн без революцій, особливо за останні 20 років (громадянська війна в Нігерії, у Лівані). Своєю чергою історія наводить приклади революцій без громадянських війн (революція в Японії 60-років ХХ ст., «оксамитові» революції к. 1980-х рр.), що можливо, якщо революція добре підготовлена і обходиться без насильства.

Отже, революції та громадянські війни як складні системи мають загальні основи і функціональні прояви, але змістовне розмежування їх сучасні автори бачать у тому, що «революція породжує сплеск стихійного насилля, тоді як громадянська війна оформлює протиборство в організоване завзяте й достатньо тривале збройне протистояння» [77, с. 230].

Громадянська війна із самого початку породжує низку наслідків, що виявляються в усіх сферах суспільного життя і з часом усе більше і більше накопичуються. Останнє призводить до формування протиріч, які не встигають розв'язуватися, а навпаки консервуються на певний час, і, як наслідок, виникають причини для нових конфліктів [70].

Систему наслідків війни М. Жиляєв [139], А. Карім [7], С. Мосов [233] та С. Сірий [304; 305] представляють з точки зору двох вимірів: процесуального (функціонально-часового) і структурного (еволюційно-об'єктного).

Перший вимір системи наслідків громадянської війни характеризується розгортанням подій у часі і функціональним впливом на суспільство. Відповідно, наслідки виникають із початком збройного протистояння [139, с. 23], а з часом збільшуються. До наслідків процесуального виміру відносять такі:

1. Безпосередні (прямі), що з'являються в хронологічних межах збройної боротьби за владу (з моменту початку до часу завершення). Це безпосередній вплив з боку збройного протистояння між протидіючими сторонами на учасників громадянської війни, суспільство та державу. Саме цей вид наслідків є найбільш масштабним: знищення матеріальних ресурсів держави; цивільних і військових об'єктів; населення, що підтримує іншу сторону; деформація морально-психологічного стану суспільства.

2. Підсумкові наслідки громадянської війни: перемога однієї з протидіючих сторін; установлення нового або консервування старого політичного порядку; перебування миротворчих сил до остаточного встановлення порядку тощо.

3. Віддалені (непрямі) наслідки, що проявляються з часом, наприклад, віддалені демографічні наслідки.

Другий вимір наслідків громадянської війни – структурний – дозволяє дослідникам виокремити види наслідків з огляду на вплив збройної боротьби на всі сфери суспільства, тобто відповідно до об'єкта впливу.

Відповідно до таких сфер-систем суспільства, як: географічна (природний базис для існування й виробництва); демосоціальна (відтворення і соціалізація населення); економічна (виробництво, розподіл, обмін, споживання матеріальних благ); політична (доступ до влади, розподіл влади, інтеграція); духовна (виробництво, розподіл, обмін, споживання духовних цінностей, духовна інтеграція); психічна (сукупність інстинктів, почуттів, поглядів, цінностей, норм, переконань, властивих цьому суспільству) [315, с. 95], – дослідники виокремлюють і групи наслідків громадянської війни:

До першої групи належать демосоціальні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на стан і структуру популяції населення держави щодо статі, віку, сімейного стану, етнічної належності, а також зміни відповідно до народжуваності, смертності, міграційних процесів тощо.

3-поміж демосоціальних наслідків насамперед привертають увагу демографічні, а потім пов'язані з ними соціальні. Варто зазначити, що отримання достовірних і систематизованих даних про демографічні наслідки ускладнено низкою об'єктивних причин: відсутня чітка методологія підрахунків демографічних втрат; наявність різноманітних вихідних покликань на відповідні розрахунки, що здійснюються різними статистами; визначення чисельності жертв у кілька етапів і, відповідно, на кожному з них вносяться свої уточнення та виправлення; демографічна статистика має історичний підтекст і пов'язана з ідеологічними, політичними, економічними інтересами та доктринами; свідомі і несвідомі маніпуляції зі статистичними даними. Останнє досить яскраво характеризує В. Староверов: «...у смутні часи завжди та скрізь виникає мода на історію, що зумовлює її ідеологізацію й політизацію, а відповідно, і породжує затьмарені потоки фальсифікацій...» [317, с. 72].

А. Арська поділяє демографічні наслідки війни на прямі (жертви внаслідок дії всіх видів зброї безпосередньо під час війни й деяких видів зброї за межами військових операцій; жертви внаслідок порушення системи

життєзабезпечення військ і цивільного населення; застосування смертної кари до дезертирів і бунтарських частин, страти полонених, заручників; акції залякування; смерть поранених або людей, що втратили здоров'я безпосередньо внаслідок застосування зброї); непрямі (загибель від голоду; загибель безхатченків; загибель від хвороб, що виникли внаслідок війни; загибель внаслідок злочинності, суїциду під впливом стресів війни); а також інші «...варіанти втрат внаслідок війни, що виявляються впродовж тривалого часу і не мають чіткої форми (погіршення здоров'я, моральні випробування населення, психологічні стреси)» [19, с. 18 – 19].

На думку С. Сірого [304], демографічні втрати під час і після збройного конфлікту доцільніше поділяти на три групи: найближчі (прямі та непрямі, санітарні та незворотні жертви війни й втрати мирного населення); чисельні міграційні потоки; віддалені (спричинені погіршенням умов відтворення населення під час збройного протиборства й у повоєнні роки, а саме: скорочення народжуваності, підвищення дитячої смертності, зниження життєздатності нащадків, погіршення здоров'я жінок, скорочення чисельності чоловічого населення).

Дослідники наголошують, що саме в демографічній площині відлуння війни має найдовший характер, бо воєнні дії призводять не тільки до загибелі населення, а й до збільшення смертності, падіння народжуваності, погіршення здоров'я населення, порушення вікового та статевого балансу. На думку автора, під час схематизації демографічних наслідків громадянської війни необхідно враховувати специфіку останніх: будь-яка громадянська війна більш вбивча з точки зору людських втрат, бо вона вбиває представників протиборчих сторін і цивільного населення, які є громадянами однієї держави; під час громадянської війни гинуть здебільшого молоді, більш дієздатні в соціально-демографічному плані люди, а цивільне населення зазнає ризиків епідемій інфекційних захворювань, внаслідок руйнування державного управління, особливо в медико-санітарній сфері [59, с. 232]. За підрахунками вчених американського політичного центру, з 1945 р. до 1999 р. у

127 громадянських війнах у 73 країнах загинуло близько 16 млн. людей [401, р. 75].

До другого аспекту демосоціальних наслідків науковці відносять зміни структури суспільства, передусім розпад соціально-організаційних структур і соціальну дезаптацію, деградацію суспільства. Спостерігається прискорене розшарування суспільства за рівнем доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграція.

Стан суспільства під час громадянської війни, зокрема в момент переходу від однієї системи цінностей до іншої, характеризується тим, що в цей період стара система вже зруйнована, а нова ще не сформувалася. Крім того, лавиноподібно розростаючись, зачіпляючи кровно-родинні зв'язки, внутрішня війна залучає до своєї орбіти все нові й нові маси населення, змушуючи брати в ній участь і тих, хто спочатку її засуджував або намагався залишитися осторонь. Супроводжуючись неминучим ростом масових механічних рухів людей (мобілізацією, переміщенням військових формувань та цивільного населення тощо), внутрішня війна викликає тимчасовий або постійний розпад соціальних інститутів, маргіналізує соціальний склад суспільства, дезорганізує функціонування як первинних осередків суспільства, перш за все родини, так і більш загальних, включаючи і всю соціальну організацію самого суспільства [64].

До другої групи належать економічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на виробництво, розподіл, обмін і стан матеріальних благ. До цих наслідків відносять фінансові і матеріальні втрати; руйнування об'єктів господарчого й соціального значення, транспортної інфраструктури, майна фізичних осіб; розрив економічного співробітництва з іншими державами; зростання кримінальної економіки тощо.

Безпосередні економічні витрати та матеріальні руйнування в межах країни, охопленої громадянською війною, поділяються на дві групи: прямі та непрямі. Як свідчить досвід підрахунків, непрямі економічні витрати в рази перевищують прямі. Так, за дослідженнями американських кліометриків

К. Голдіна та Ф. Льюїса, сукупність витрат обох урядів під час громадянської війни в США складають 3,3 млрд. дол., крім того, 1,8 млрд. дол., пов'язані з економічними втратами від загибелі людей на війні, та 1,5 млрд. дол. як ціна психологічної пригніченості південців від поразки у війні. Це дає 6,6 млрд. дол. прямих економічних витрат. Що ж стосується непрямих економічних витрат, то вони склали, за підрахунками К. Голдіна та Ф. Льюїса, більше 10 млрд. дол. [Цит. за: 190, с. 115]. З огляду на наведені вище дані, непрямі економічні витрати перебільшили прямі в 1,5 рази.

До прямих економічних витрат відносять бюджетні або іншого характеру витрати з боку сторони, яка представлена державою (враховуючи особливості початку громадянських війн, такі витрати, як правило, не були заздалегідь заплановані); використання державних резервів, якщо такі були в держав; експропріація матеріальних цінностей у мирного населення, незалежно від того, яку з протидорчих сторін останнє підтримує; руйнування об'єктів виробничого та соціального призначення, інфраструктури, житла, об'єктів культурної спадщини, особливо пам'ятників історії та культури. Руйнування викликають поточні наслідки війни, їх негативний вплив на суспільство може відбуватися впродовж тривалого часу, оскільки відбудова зруйнованого потребує величезних сил, коштів і часу.

До непрямих економічних витрат належать такі: відчуження більшої частини активного населення від виробництва; порушення зв'язків між містом і селом, між окремими галузями й економічними районами; зниження обсягу заощаджень; зміна структури споживання сировинних та інших матеріальних ресурсів; інфляція, збільшення грошової маси та поява нових грошових одиниць, що випростовуються протидорчою стороною. Непрямі економічні витрати приховані і на побутовому рівні непомітні, однак через деякий час вони здатні проявитися у вигляді зниження рівня освіти та погіршення стану здоров'я кількох майбутніх поколінь, загального зниження рівня інтелектуального потенціалу нації, погіршення якості життя загалом усього населення країни.

Громадянські війни призводять не тільки до прямих і непрямих економічних витрат, а й до змін у світовому господарстві або господарстві окремого регіону та витрат міжнародних організацій і врегулювання гуманітарної кризи в межах території збройного конфлікту [63].

Третя група – політичні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на сукупність політичних суб'єктів (еліт, державу, партії, суспільно-політичні організації) та відносини між ними. До цих наслідків відносяться ослаблення держави, падіння міжнародного престижу, зміни співвідношення сил в окремому регіоні; воєнно-стратегічні наслідки, пов'язані із застосуванням збройного насилля протиборчими сторонами або третьою стороною.

З-поміж наукового дискурсу можна охарактеризувати кілька підходів до виокремлення різновидів політичних наслідків, залежно від певних критеріїв, що дозволить розглянути політичні наслідки системно й різновекторно: в історичній, просторовій, хронологічній та інших площинах.

Для виокремлення політичних наслідків громадянських війн доцільно застосувати підхід М. Жилиєва [139, с. 170], згідно з яким соціально-політичні наслідки внутрішніх війн з огляду на часовий вимір і підсумкові результати можна поділити на три групи: поточні, підсумкові політико-юридичні; віддалені геополітичні наслідки.

1. Поточні політичні наслідки: зміни в соціальній і політичній структурах суспільства (прискорене розшарування суспільства за рівнями доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграції; обмеження громадянських прав і свобод, перетворення країни в єдиний бойовий табір); зростання ролі держави (створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спеціальних служб; централізація управління економікою; обмеження демократії; жорстка регламентація видавничої діяльності або її обмеження; звичайними стануть примус, надзвичайне вирішення питань, насильство); зміна перебігу і спрямованості соціальних процесів (зростання популярності

радикальних політичних рухів; зростання антивоєнних рухів; деградація суспільства).

2. Підсумкові (політико-юридичні наслідки): зміни кордонів і територій; розпад і виникнення нових державних утворень. Згадаємо наслідки громадянської війни в Росії: зміни складу, розпад або створення нових коаліцій.

3. Віддалені (геополітичні) підсумки: створення або розпад міжнародних організацій; глобальні зміни у співвідношенні сил на світовій арені; формування нового воєнно-політичного стану.

Подібного підходу дотримується і С. Сірій, який запропонував такий поділ наслідків [305]:

1. Поточні наслідки: регламентація суспільно-політичних процесів; підвищення ролі держави; деградація суспільства, зростання громадських і політичних рухів і організацій; звуження політичних відносин між політичними інститутами, суб'єктами політичного життя; жорстка регуляція діяльності і поведінки людей, об'єднань, державних органів; призупинення, обмеження в діяльності засобів масової інформації; зрощення ВПК з державними структурами; створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спецслужб; обмеження демократії.

2. Підсумкові наслідки: ослаблення держави; руйнація політичного режиму; втрата територіальної цілісності; втрата державної незалежності; падіння міжнародного престижу.

3. Віддалені: створення і розпад міжнародних організацій; глобальні зміни сил на світовій арені; формування нової системи відносин.

Аналіз наведених класифікацій доводить, що за підсумками громадянської війни держава не може повернутися до довоєнного суспільно-політичного ладу, бо більшість деформацій, які відбулися внаслідок воєнного стану суспільства, стають незворотними.

Четверту групу складають екологічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на природне середовище, на регіональні й локальні

екосистеми. До цих наслідків дослідники А. Приборович [269], В. Молчанов [229], М. Судо [318], Р. Мамін [207] відносять руйнування гребель на річках і водосховищах; знищення об'єктів рослинного і тваринного світу; застосування зброї масового знищення; забруднення ґрунтів і водних ресурсів; нераціональне використання природних ресурсів.

Екологічні наслідки поділяються на прямі (руйнування ґрунтів і біологічного різноманіття; зміна рельєфу внаслідок побудови захисних споруд; знищення лісів; забруднення навколишнього середовища, повітря, підземних вод паливно-мастильними матеріалами, стоками, відходами) і непрямі (виникнення осередків забруднення; повітряна і водна ерозія; збільшення ґрунтів для поховань; нещадна експлуатація природних ресурсів; акумуляція важких металів і шкідливих речовин у повітрі та воді; глибокі зміни різних властивостей ґрунтів, засолення ґрунтів, спустошення).

Громадянські війни призводять до порушення балансу довкілля, що є однією з умов виживання, збереження та розвитку людства. Особливу загрозу для природного середовища несе застосування хімічної і бактеріологічної зброї під час громадянських війн, застосування якої призводить до того, що стратегічні ресурси стають непридатними для застосування і виникає потреба правового механізму захисту таких ресурсів [43; 323]. Військові дії під час конфліктів призводять до погіршення стану навколишнього середовища, збільшується рівень епідемічних ризиків і спостерігається руйнування екосистем [185; 186].

П'ята група – це духовні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на духовну діяльність, духовні відносини, духовну життєдіяльність суспільства, тобто на єдність духовної свідомості, духовної діяльності та духовних інститутів, зокрема й відображення подій громадянської війни в пам'ятках культури.

Громадянська війна вносить зміни до «базового типу особистості», які неоднаково виявляються в різних соціальних верствах, залежно від належності особи до тієї чи тієї субкультури [227, с. 92]. Відповідні процеси найбільше

проявляються під час внутрішньої війни, яка ведеться малоорганізованими, напіванархічними масами збройних супротивників, які відчувають ненависть один до одного, напружені ідеями націоналізму або класового антагонізму.

Відбувається формування особливого світогляду військових з досить різними системами цінностей. У поглядах воїнів втрачає свою значущість життя, відбувається знецінення власного життя та життя ворога. Останнє нівелює ставлення до «благородних» і «злочинних» форм насилля. Поряд з ідейною непримиримістю та політичною мотивацією поведінки постає особиста помста. Помста за родичів і близьких, за знищення з боку солдат, за зірвані погони, за матеріальні втрати.

У світогляді учасників протиборчих сторін терор визнається доблестю, солдати та офіцери згодні брати участь у карательно-терористичних акціях проти цивільного населення. Всілякі пограбування (розбій, самозабезпечення, «реквізиція») стають повсякденним явищем. Простежується прагнення до власного збагачення, особливо з-поміж примусово мобілізованих. Неминучим наслідком падіння моральності стає різке падіння дисципліни, особливо не в бойовій обстановці.

Остання група наслідків – психічні, які відображають вплив громадянської війни на психологічний стан окремого індивіда, групи, всього населення держави загалом. Екстремальні умови зовнішньої війни, внутрішнього збройного конфлікту (громадянської війни) призводять до змін морально-психологічного клімату всього суспільства, поведінки окремих груп і індивідів [278]. Змінюються психологічний стан і внутрішній світ людини, моделі поведінки, «...ставлення до ворога» [297], відбувається так звана «...ланцюгова реакція: терор – насилля – жорстокість» [275].

До психічних наслідків громадянської війни слід віднести такі: поточні (розповсюдження масових настроїв, пов'язаних зі збройним насиллям; ідеологічна боротьба між протиборчими сторонами), віддалені (поява соціально-психологічних синдромів; формування реваншистських настроїв у представників переможеної сторони).

В умовах громадянської війни свідомість основної маси населення характеризується такими рисами, як: крайня нестійкість, часті переходи від страху до агресії, намагання збагатитися за чужий рахунок; перерозподілом власності, здатністю до локалізації негативних психологічних комплексів на «образі ворога», невпевненість у майбутньому, одночасно готовність віддати життя за свою ідею, свій «новий» / «старий» світ, формування мілітаризованої свідомості.

До психічних наслідків дослідники відносять також прояви соціально-психологічних синдромів, недовірливе ставлення до навколишнього світу, соціальну відгородженість, відчуженість, відчуття спустошеності, безнадії та постійної загрози [364, с. 6]. Ці ознаки призводять до дезадаптації в міжперсональному, соціальному і професійному функціонуванні. Після повернення до мирного життя у більшості людей, які брали участь у військових діях, зберігалися переживання подій бойових часів, з'являлися роздратованість і спалахи гніву, порушення сну, кошмарні сновидіння, почуття загрози, загальна напруженість, конфліктність у професійній, сімейній і соціальних сферах, наростало негативне ставлення до соціальних структур суспільства, погіршення спілкування з іншими. А рисами, що вивільняються внаслідок загальної ненависті між громадянами однієї країни, «стають прояви групового нарцисизму та некрофілії, фанатизму, жорстокості, асоціальності, нестійкості, конформізму» [227, с. 91].

Під час воєнних дій і безпосередньо громадянської війни відбуваються зміни в масовій свідомості населення, яке розділено на протиборчі групи. На думку Р. Хісамундінова [354], В. Гальцова [89], свідомість людини формується під дією ціннісних настанов (уявлення про справедливість збройної боротьби, переконання в правоті своєї справи, ставлення до ворога, до товаришів по зброї, до цивільного населення, до майбутнього шляху розвитку суспільства).

Представники політології, філософії, історії, економіки, психології та природничих наук визначили, що наслідки громадянської війни є

двовимірною системою, що складається з об'єднаних підсистем факторів, які виникають послідовно і відображають процесуальний і структурний виміри.

Процеси глобалізації призводять до збільшення частки в громадянських війнах інформаційної боротьби, яка характеризується проведенням заходів, пов'язаних зі встановленням інформаційної переваги. Якщо говорити про класичні громадянські війни, то інформаційна боротьба являє собою: «...розповсюдження інформації в невідповідному ракурсі для протиборчої сторони; розповсюдження свідомо неправдивої інформації, що не відповідає дійсності; демонстративні дії, здатні ввести в оману протилежну сторону; імітація, спрямована на досягнення цілей дезінформації; комплексна протидія протиборчій стороні в отриманні достовірної інформації» [250, с. 46].

Останнім часом володіння інформацією перетворилося в невичерпний ресурс, застосування якого дозволяє значно збільшити управління всіма життєвими сферами. Перебіг сучасних громадянських війн безпосередньо залежить від інформаційного простору і розстановки на ньому сил протиборчих сторін [34; 168, 169; 306]. Вплив засобів масової інформації (ЗМІ) на динаміку громадянських війн здійснюється в двох напрямках: оперативне інформування про події, «...жорстка боротьба з витоків інформації» [119, с. 44]. Сьогодні ЗМІ та інтернет-мережі використовуються для розповсюдження інформації про збройну боротьбу, кожна з протиборчих сторін докладає максимум зусиль, щоб забезпечити сприятливе для себе висвітлення подій.

Сьогодні існує кілька зарубіжних проектів, реалізація яких спрямована на створення характеристик і баз даних внутрішніх конфліктів, політичних режимів і революційних перетворень за допомогою кількісного аналізу. У процесі реалізації проектів за основу використовують оціночні змінні. На жаль, останні досить часто мають суб'єктивний характер і залежать від підходу конкретного дослідника, і тому в межах одного проекту досить важко співвідносити індекси країн. Найбільш відомим є проект Уппсальського

університету: енциклопедія конфліктів інституту з вивчення миру і конфліктів [396], який започатковано 1970 р. Головна мета останнього – накопичення даних про збройні конфлікти за участю недержавних акторів і здійснення миротворчої діяльності у світі з другої половини ХХ ст. й до сьогодні. Для характеристики громадянської війни враховуються такі параметри:

- а) кількість конфліктів у країні;
- б) тип конфлікту;
- в) об'єкт протиріч між протиборчими сторонами;
- г) актори конфлікту (державні й недержавні);
- г) початок та інтенсивність конфлікту;
- д) кількість загиблих воєнних і цивільних осіб;
- е) територія, що охоплена військовими діями;
- є) перемови й участь у них посередників, склад останніх;
- ж) мирні угоди (текст і синопсис, дата підписання, сторони, що підписали угоду, результативність мирного процесу);
- з) дата завершення конфлікту;
- и) розмір військ, які брали участь у сутичках.

Перевагами цього проекту є наявність масиву інформації про конфлікти, до яких відносять і громадянські війни, але, на жаль, ця інформація має суто описовий характер і в кращому випадку відображає загальні тенденції (залежність кількості загиблих від інтенсивності воєнних дій, ескалація конфлікту внаслідок втручання сусідніх країн тощо).

На думку автора, проект не враховує втручання іноземних держав до перебігу громадянської війни у вигляді інтервенції, вплив збройного протистояння на зовнішню політику держави або коаліції держав, діяльність міжнародних організацій, що відображає наявність зовнішньополітичного фактору в громадянській війні.

Є. Варга [49], Г. Астаф'єв [23], Б. Нікіфоров [244] на прикладі громадянської війни в Росії, Іспанії, Китаї, Домініканській Республіці

доводять, що особливу небезпеку для існування держави несе в собі воєнна інтервенція з боку ключових гравців світу чи регіону, оскільки безпосередньо втручаються у справи суверенної держави.

На думку А. Абашидзе [1], В. Гусейнова [117], Т. Бордачева [38], втручання у внутрішні справи держав у вигляді ж гуманітарної інтервенції є досить актуальним явищем у системі міжнародних відносин, механізм якого розроблено міжнародними організаціями світового і регіонального рівня, що відіграє важливу роль у підтриманні глобальної та регіональної безпеки. Безперечним є те, що гуманітарна інтервенція стала елементом світового політичного процесу в сучасній системі міжнародних відносин і стосується двох сфер: захисту прав людини і застосування миротворчих збройних сил для вирішення внутрішніх збройних конфліктів. Але гуманітарна інтервенція все ж таки несе загрозу використання державами збройного втручання з гуманітарних причин у власних інтересах.

Для врегулювання громадянських війн світове співтовариство створило певні механізми. На сьогодні К. Доккен [399], У. Дух [400; 418], А. Куперман [410], А. Гудман [411], Ч. Алгер [388], Д. Бойман [393], К. Балдинюк [25] виокремлюють такі шляхи, як: урегулювання конфлікту самими протиборчими сторонами або врегулювання за допомогою третьої сторони. Принагідно відзначимо, що під третьою стороною мають на увазі насамперед посередників, у ролі яких усе частіше виступають спеціальні місії та миротворчі збройні сили міжнародних організацій. Останнє представляє собою так званий міжнародний вимір врегулювання таких збройних конфліктів, як громадянська війна.

Однією з форм участі третьої сторони у вирішенні громадянської війни є організація переговорів між протиборчими сторонами. На думку О. Шарафієвої [365], переговорний процес досить тривалий, оскільки досягти компромісу необхідно за низкою важливих питань, починаючи зі становища біженців і завершуючи питаннями політичної перебудови післявоєнної держави.

Кожен із шляхів урегулювання має свої недоліки, і навіть ООН не завжди здатна сприяти вирішенню конфлікту. Так, остання для підпорядкування деескалації та врегулювання збройних конфліктів найчастіше застосовувала такі тактичні заходи, як: примушення до миру (стратегія балансу сил і стратегія вибір переможця), і це призводило, як свідчить приклад громадянської війни в Руанді й Ліберії, до зворотних результатів і провалу місії вирішення конфліктної ситуації. Невдалим виявилось і співробітництво М'янми з Комісією ООН з прав людини й апаратом Генерального секретаря ООН. Роль ООН у вирішенні проблем громадянської війни в Бірмі (з 1989 р. М'янми) (1968–1995 рр.) виявилась незначною [302].

Окреслена ситуація, як зазначають І. Арцибасов [22], В. Бліщенко [37], К. Доді [127], Б. Мбатна [215], безпосередньо пов'язана з тим, що застосування норм міжнародного права, які регулюють збройні конфлікти, щодо громадянської війни є ускладненим. На сьогодні жоден міжнародний документ не містить поняття «громадянська війна», але визначає основні риси неміжнародного збройного конфлікту.

Отже, аналіз, інтерпретація проблематики громадянської війни дозволяє зробити такі висновки: по-перше, у науковій літературі простежується усвідомлення та відображення історичної практики громадянської війни як значущої події, що визначає майбутню долю держави на певному етапі розвитку; по-друге, спостерігається певна розпорошеність досліджень за метою, завданнями, позиціями авторів; по-третє, відсутнє соціально-політичне узагальнення громадянської війни як суспільно-політичного феномену.

Висновки до розділу 1.

Ретроспекція явища громадянської війни в історії суспільно-політичної думки доводить, що питання походження, сутності, наслідків і особливостей

громадянської війни як війни між громадянами однієї держави є предметом дискусій з найдавніших часів до сьогодення. Це пояснюється тим, що громадянська війна є великим потрясінням суспільно-політичного життя, що призводить до жертв і руйнувань, розділяє суспільство на прихильників і ворогів. Уявлення на громадянську війну мислителів різних епох історично зумовлені: а) конкретними поглядами на суспільство, державу і право, які співвідносяться з вимогами певних соціальних груп, верств і класів, з їхніми інтересами; б) позиціями самих мислителів у контексті своєї епохи; в) деякою тенденційністю авторів в усвідомленні досліджуваної проблеми; г) історичними стереотипами, соціально-політичним та економічним розвитком держави та ін.

Аналіз соціально-політичної спадщини дозволяє дійти висновку, що еволюція поглядів на громадянську війну пройшла шлях від:

– осмислення громадянської війни на тлі загальнофілософських проблем з акцентуванням на практичних питаннях ведення громадянської війни, духовно-моральних аспектах збройної боротьби за владу між громадянами однієї держави до аналізу соціально-політичної природи громадянської війни в контексті різних теоретичних підходів (формаційного, соціокультурного, культурологічного та ін.);

– сприйняття громадянської війни на рівні фактів безпосередньої дійсності до абстрагованого ідеалізованого образу з огляду на різні рівні соціально-політичного простору і часу;

– визначення війни як протиборства за владу між громадянами однієї держави, повстання народу проти влади тирана, гострої форми класової боротьби до збройного конфлікту, колективної форми насилля та протиборства між цінностями окремих цивілізацій, між консервативними і творчими силами;

– зумовленості внутрішньої війни Божим замислом, людськими недоліками до визначення основних протиріч, що стають основними причинами боротьби за політичну владу в державі й зумовленості між формою

правління, державним устроєм і політичним режимом та виникненням громадянських війн;

– засудження чи виправдання повстання проти тиранів, знищення класових ворогів до визначення негативного впливу громадянської війни на всі сфери суспільного життя. Тобто світоглядні орієнтири виправдання громадянської війни у філософських і політичних трактатах еволюціонують з часів Середньовіччя до нашого часу, проходячи шлях від обґрунтування повстання проти тирана до раціонального виправдання війни через ідею світового порядку як умови свободи.

Проблематика громадянської війни як предмет історико-політологічного аналізу в сучасній науковій традиції є частиною таких складних питань, як: а) трансформація суспільно-політичних процесів на національному і міжнародному рівні; б) зміни політичної сфери із застосування засобів збройного насилля. Відтак сучасний стан вивчення визначеної проблематики характеризується відсутністю загальних робіт, а також обмеженою кількістю досліджень, у яких означена тема розкривається як складник більш широких проблем.

Спектр наукових досліджень з проблематики громадянської війни коливається від:

– розгляду останньої як специфічної форми збройної боротьби за політичну владу, пов'язаної із національним визволенням і демократичним перетворенням, до виду соціального конфлікту між претендентами на владу, інтенсивність якого залежить від різноманітних факторів (рівня розвитку суспільства, втручання або допомоги зарубіжних держав або міжнародних організацій);

– визначення перебігу громадянської війни як процесу, що розвивається і складається з низки етапів, до стадійного збройного протистояння політичних суб'єктів, які претендують на володіння владою;

– абсолютизації тієї чи тієї причини громадянської війни, заперечення (зменшення) ролі інших факторів і умов, тобто моноказуальності у

характеристиці процесу виникнення громадянських війн до аналізу механізму походження громадянської війни як дії сукупності джерел, умов і причин (множинна лінійна і нелінійна причинність) до зумовленості громадянської війни з огляду на співвідношення причин і активності діючих суб'єктів;

– розгляду громадянської війни як складника революції з огляду на загальну логіку розвитку до твердження, що громадянська війна і революція мають спільні точки дотику, але не завжди можуть збігатися;

– окреслення груп (демографічних, економічних, політичних, екологічних та ін.) наслідків громадянської війни до побудови двовимірної системи наслідків, що складається з об'єднаних процесуальної і структурної підсистем факторів;

– аналізу громадянської війни як боротьби за історичне буття й історичні цінності народів, під час якої формується історичний шлях або варіант реальності, у якій буде розвиватися держава, до аналізу громадянської війни як боротьби альтернативних соціальних тіл у межах однієї держави;

– оцінки ролі міжнародного фактору в громадянській війні до оцінювання дієвості міжнародно-правових засобів урегулювання останньої.

При цьому за межами наукових досліджень залишаються питання про виміри детермінаційних факторів громадянської війни, що впливають на зміну вектора політичного процесу на різних рівнях і з різною силою в контексті структурно-функціональних змін політичної сфери.

РОЗДІЛ 2. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Дискурсивний простір теоретичної інтерпретації поняття «громадянська війна».

Феномен громадянської війни можна розглядати в соціально-політичній динаміці як процес збройної боротьби між громадянами однієї держави; у хронологічному аспекті як період в історії будь-якої країни, коли воєнні конфлікти зумовлюють усі сфери суспільного життя. Розуміння та обґрунтування громадянської війни як конкретно-історичного і суспільно-політичного феномену пов'язане з потребою уточнення дефініції «громадянська війна», що походить від латиського поняття «*bellum civile*», яке використовували для визначення війни між громадянами в Давньому Римі.

Проблема визначення дефініції «громадянська війна» ускладнена низкою об'єктивних обставин, як-от:

1. Історична динаміка феномену громадянської війни, тобто зміна вигляду перебігу, типу або виду війни в історії від Стародавнього світу до сучасності.

2. Соціально-гуманітарний характер феномену громадянської війни, її конкретність й «індивідуалізованість», що ускладнює процедуру узагальнення.

3. Суб'єктивний підхід до визначення поняття.

Уточнення семантики поняття можливе завдяки аналізу наукових джерел, нормативно-правових документів і доктрин, оскільки це дає змогу виокремити різні підходи, що ґрунтуються на взаємозалежності й взаємозумовленості категорій і понять у політичній діяльності, і трактувати істотні ознаки і складові поняття такого суспільного явища, як громадянська війна.

Громадянська війна найчастіше асоціюється з політичною боротьбою. Відповідно до думки І. Побочого, «в основі політичної боротьби лежить суперечливість об'єктивних політичних інтересів різних суспільних груп, класів, націй тощо, і ведеться вона з приводу завоювання і розподілу державної влади» [263, с. 6] Отже, політична боротьба спрямована на перехід (завоювання) влади певними політичними класами та / або силами для реалізації певних політичних, економічних, соціальних та інших інтересів. Політична боротьба як сукупність засобів політичної конкуренції, що застосовуються задля перемоги над супротивником, може здійснюватися двома шляхами залежно від обраних методів: ненасильницьким (мирним) і насильницьким (немирним). Громадянська війна – це різновид насильницької політичної боротьби, що характеризується організованою збройною боротьбою за політичну владу між різними суспільними силами, соціальними верствами та групами людей і передбачає знищення супротивника і політично, і фізично.

Підхід до визначення громадянської війни як різновиду насильницької політичної боротьби найбільш докладно розроблений представниками марксистсько-ленінської концепції. Останні громадянську війну розглядають як:

1) збройну боротьбу виключно між класами в середині будь-якої держави. Так, енциклопедичний словник з наукового комунізму визначає, що «громадянська війна – найбільш гостра форма класової боротьби, характерна переважно для переломних епох людства...» [240, с. 48];

2) збройну боротьбу з різноманітним складом протиборчих сторін. У філософському енциклопедичному словнику зазначено: «громадянська війна – це організована збройна боротьба за державну владу між класами і соціальними групами в середині країни. Найбільш гостра форма класової боротьби» [341, с. 126].

Відповідно до окреслених вище визначень громадянська війна має дві сутнісні ознаки. Перша полягає в тому, що громадянська війна є формою

боротьби тих чи тих класів і груп за державну владу для здійснення перетворень суспільного життя або збереження існуючого суспільного устрою. Наступною сутнісною ознакою громадянської війни є збройне насилля. Відтак, за своєю суттю громадянська війна – це продовження політики в середині держав, тільки їй властивим засобом – збройним насиллям, яке виступає головним засобом боротьби. Тобто громадянська війна є продовженням політики держави й панівних у ній класів іншими, зокрема насильницькими засобами.

Представники марксистсько-ленінської концепції наголошують на чітко класовій сутності громадянської війни, під час якої ведеться збройна боротьба за політичну владу між різними, головним чином антагоністичними класами в межах однієї держави. Згідно з цією думкою, громадянська війна найчастіше була логічним продовженням революції, під час якої розгорталася завзята боротьба старих і нових панівних класів [74].

Водночас певні представники марксистсько-ленінської концепції дотримувалися підходу, за якого громадянська війна зводиться і до політичної боротьби між класами, і до боротьби між силами прогресу й реакції. Г. Дьомін вважає, що «громадянська війна – це складне соціально-політичне явище, що становить двосторонній процес збройного протиборства сил прогресу і реакції в процесі боротьби за демократію, за національну незалежність, за економічні і соціальні перетворення» [124, с. 328].

Відтак громадянську війну представники марксистсько-ленінської концепції вбачають у діалектичному поєднанні політики і збройного насилля в процесі боротьби класів і соціальних груп за свої інтереси, реалізація яких можлива лише за умови володіння державною владою.

Ретроспективний аналіз дефініції «громадянська війна» як різновиду політичної боротьби дав змогу сучасним дослідникам додати до суб'єктів боротьби, крім класів, інші групи суспільства, а об'єктами боротьби визначити не тільки політичну владу, а й панівне становище певної групи в суспільстві,

а відтак, і внести певні зміни й уточнення у визначення семантичного наповнення поняття «громадянська війна»:

1) «громадянська війна – організована збройна боротьба за державну владу або панівне становище між різними класами і соціальними прошарками (групами) в середині держави» [86, с. 74];

2) «громадянська війна – це збройна боротьба соціальних груп в середині держави за політичну владу» [98, с. 275];

3) «громадянська війна – організована збройна боротьба в межах країни між класами, соціальними групами, партіями за державну владу» [298, с. 150].

Аналіз наведених визначень уможливив висновок, що громадянська війна є продовженням внутрішньополітичної боротьби між двома і / або більше протиборчими сторонами, які є представниками і прихильниками певної політики. Безперечним є те, що організована збройна боротьба за державну владу виступає специфічною ознакою громадянської війни. Але слід зауважити, що під час збройної боротьби не тільки не зникають, а й посилюються інші види соціальної боротьби – економічна, політична, ідеологічна, інформаційна, розвідувальна, підпільна тощо [298, с. 151]. Відтак, усі вони перебувають у складній взаємодії зі збройною боротьбою під час громадянської війни. І в цьому питанні спостерігається подібність до ленінських характеристик громадянської війни.

Б. Гінзбург у цьому контексті наголошує, що громадянська війна – «ідейно-політична, духовно-моральна, агітаційно-пропагандистська, психологічна, воєнно-організаційна і дипломатична боротьба соціальних груп і угруповань, що захищають інтереси окремих класів» [96, с. 51]. Відтак, головна мета боротьби – нав'язати основній масі громадян своєї держави власні уявлення про майбутній суспільно-політичний устрій.

До суттєвих ознак дефініції «громадянська війна» як різновиду збройної боротьби сучасні дослідники додають перебіг дій її на території однієї суверенної держави. Так, С. Калівас визначає громадянську війну як

«...збройну боротьбу в межах визнаного суверенного суб'єкта між сторонами, які підпорядковані загальній владі тільки на самому початку військових дій» [409, р. 17]. Дослідник наголошує саме на належності протиборчих сторін до однієї держави, тобто супротивники перед початком війни належать до однієї суверенної спільноти. Відповідно, громадянська війна, з одного боку, розмежовує територію держави на підконтрольні супротивникам, а з іншого – розділяє суспільство на конкуруючі між собою верстви населення.

З огляду на вище сказане, громадянська війна як боротьба в соціально-політичній динаміці є боротьбою між громадянами однієї країни і водночас між різними частинами суспільства, тобто виступає як «...доведення боротьби економічних, соціальних, політичних, династичних, релігійних, етнічних, племінних, кланових, і навіть, особистих інтересів до рівня збройного протиборства в межах однієї держави» [141].

Стандартна локалізація громадянської війни в межах однієї держави з погляду сучасної політики не завжди відповідає дійсності, оскільки громадянська війна далеко не завжди ведеться в легітимно існуючих межах держави [56, с. 163]. І це можна пояснити тим, що цих меж може й не бути. Так, громадянська війна в Китаї 20-40-х років ХХ ст. важко піддається територіальній локалізації, оскільки на неї накладається сепаратизм у Тибеті і Сіньцзяні (при тому, що ці території в громадянській війні практично не брали участі).

Наступний підхід до визначення поняття базується на тлумаченні громадянської війни з погляду насилля, а саме застосування силових методів і психологічного тиску в боротьбі для придушення протиборчої сторони і досягнення поставленої мети – завоювання влади. Д. Армітаж наводить таке визначення поняття «громадянська війна»: «організоване колективне насилля в межах єдиного державного устрою, що призводить до поділу суверенітету у боротьбі за владу» [389, р. 19]. До основних рис такого насилля дослідник, порівнюючи громадянські війни з вулканами, відносить жорстокий, непередбачуваний характер і, здебільшого, відсутність логічного завершення.

Під час громадянської війни насилля стає заходом, за допомогою якого протиборчі сили досягають своєї мети, стверджують свої пріоритети. Останнє зумовлене радикальними протиріччями протиборчих сторін-учасників під час збройних конфліктів, зокрема і громадянських війн. Тобто збройне насилля є першоосновою громадянської війни, а рушійними силами, як правило, виступають соціальні й національні групи, політичні рухи та партії, воєнні й бандитські угруповання, революційні діячі, вожаки, керівники, пересічні громадяни, терористи (А. Гусейнов [116], А. Флієр [343], Р. Файзрахманов [335; 336], М. Разиньков [275], В. Тишков [324])

У межах означеного підходу до визначення поняття громадянської війни, крім боротьби за владу як мети, дослідники додають повалення існуючого режиму. Так, Т. Гарр [90, с. 50] вважає, що громадянська війна – це високо організоване політичне насилля за масштабною участю населення для повалення режиму або знищення держав, яке супроводжується суцільними актами насилля. С. Нефьодов підкреслює, що «громадянська війна – це високоорганізовані насильницькі дії великих груп дисидентів, що представляють собою повномасштабні військові операції проти режиму з максимальною кількістю жертв, максимальним ступенем руйнування і тривалістю від декількох тижнів до декількох років» [343, с. 132]. На думку А. Маникіної, «громадянська війна – це одна із форм застосування збройного насилля, спрямована на вирішення внутрішніх проблем, повалення або відновлення конституційного устрою і порядку» [Цит. за: 253, с. 433].

У громадянській війні як колективному насиллі кожна з протиборчих сторін відповідно себе й ідентифікує. Так, одна сторона ідентифікує себе з державою і державними інститутами, стабільність яких необхідно підтримати або відновити. «Це закономірно веде до більшої жорстокості і до більшої готовності виконувати жорстокі накази» [255, с. 42] Учасники іншої протиборчої сторони ідентифікують себе передусім з народом чи з певною соціальною верствою, і в цьому випадку велику роль відіграє ідеологія.

Як було зазначено в одному з вище наведених визначень, об'єктом збройної боротьби виступає державна влада, і деякі дослідники саме з цією істотною ознакою дефініції пов'язують визначення поняття „громадянська війна”. Остання розглядається як нелегітимна (незаконна) модель захоплення державної влади. Виходячи з такої позиції, громадянська війна – це «одна з форм переходу верховної державної влади збройним шляхом у результаті боротьби між громадянами однієї держави, між двома частинами народу» [292, с. 142]. Громадянська війна становить зміну моделі управління відповідно до її носіїв – команди управлінців – у результаті боротьби за владу в певній державі [176, с. 70]. До того ж, як зазначає В. Корчміт-Матюшов, перед зміною системи управління, як правило, з'являється потенційно нова, альтернативна система управління, що представлена харизматичними лідерами з їхніми прихильниками, що є «...військом, яке в потрібний час повстане зі своїм лідером зі зброєю...» [176, с. 70].

На основі філософсько-соціологічного аналізу С. Мосов визначає громадянську війну як «...зіткнення великих груп людей, які мають за мету перебудову суспільства, встановлення домінування в ньому певної політичної сили, зміну інститутів влади, вставлення або ліквідацію диктатури певного угруповання і особистостей» [233, с. 161]. Знову ж таки йдеться про зміну системи управління суспільством.

У деяких дослідженнях визначення поняття «громадянська війна» пов'язано виключно з перебудовою суспільства в соціокультурному плані, коли відбувається зіткнення «старого» та «нового» укладів співіснування в межах однієї держави. С. Черняхівський вважає, що протиборчі сторони мають свій образ світу (існуючого чи майбутнього), який повинен бути в державі. І відповідно, громадянська війна – це боротьба «...в соціокультурному розколі між прихильниками Утопії (якщо правильно розуміти цей вислів) і прихильниками «старого світу» – прихильниками його збереження, у першу чергу, звичайних побутових, ритуальних і традиційних образів» [360, с. 40]. Подібний підхід спостерігається й у С. Гантіттона [351],

який розглядає громадянську війну як зіткнення інтересів у межах однієї країни представників-прихильників різних цивілізацій, культур, соціально-економічних систем, які бажають володіти політичною владою.

Доцільно окремо проаналізувати визначення поняття «громадянська війна», у яких вона потрактована як внутрішня, тобто локальна війна в межах однієї суверенної території. Передусім це визначення поняття «громадянська війна» в так званому «Кодексі Лібера». Американський юрист Ф. Лібер на замовлення генерала Халлека підготував історико-юридичне дослідження «Сторони, що беруть участь у партизанській війні, у світлі законів та звичаїв війни», яке було затверджено у вигляді «Інструкції польовим військам США» (наказ № 100 від 1863 р.) [Цит. за: 235, с. 45]. У ст. 150 розділу 10 Кодексу «Повстання – громадянська війна – заколот» визначено, що «громадянська війна – це війна, що ведеться в межах однієї держави двома або більше сторонами, кожна з яких прагне до панування над усією країною і уявляє себе єдиним володарем права законно нею управляти» [Цит. за: 235, с. 47].

Підхід до дефініції «громадянська війна» як різновиду внутрішньої війни простежується і в сучасних дослідженнях. Так, на думку М. Розова, громадянська війна – це внутрішня війна в межах однієї політичної спільноти, що характеризується тим, що лінія поділу між сторонами носить політичний характер, і кожна сторона має прагнення до захоплення та встановлення влади над усією територією спільноти [283, с. 31].

Заслуговує на особливу увагу й думка В. Насіновського [238, с. 32] про те, що всі локальні війни (зокрема й внутрішні) належать до конфліктів середньої і низької інтенсивності. Дослідник наголошує: громадянська війна – це конфлікт, під час якого відбувається обмежене збройне зіткнення між сторонами, що борються за владу і застосовують звичайні засоби збройної боротьби з обмеженням масштабу і району застосування їх, яке є сукупністю воєнних (бойових) дій і не переходить у війну (тобто, коли немає правового акту про оголошення стану війни).

Отже, громадянська війна визначена як прояв конфлікту в суспільстві з приводу політичної влади і катастрофа для держави й народу (може, так: Отже, громадянська війна визначена як катастрофа для держави й народу і прояв конфлікту в суспільстві з питань політичної влади, оскільки в ньому задіяні тисячі людей, об'єднані у великі соціальні групи зі своїми інтересами. Громадянська війна відображає на політичному рівні соціальні протиріччя та проблеми управління, що існують у суспільстві, державі на певному етапі розвитку.

Відповідно до характеристики А. Гіденса, конфліктом є реальна боротьба між діючими групами, мобілізованими витоками й засобами боротьби. У такому разі політичний конфлікт – це «...вияв боротьби за вплив у системі політичних відносин за доступ до процесу прийняття загальнозначущих рішень, за монополізацію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними» [97, с. 35].

Для того, щоб визначити громадянську війну як вияв політичного конфлікту, необхідно розглянути його типологію, що є багатоманітною й залежить від точки зору, мети аналізу тощо.

Виходячи зі змісту політичного конфлікту, залежно від ступеня різниці протиріччя, конфлікти поділяють на конфлікти «з нульовою сумою» та конфлікти «з ненульовою сумою». Під першими розуміють конфлікти, що мають взаємовиключний характер, позиції їх учасників є діаметрально протилежними. Будь-яка перемога одного з учасників конфлікту обов'язково призводить до поразки іншого. Конфлікти ж «з ненульовою сумою» не мають взаємовиключного характеру, тобто існує хоча б один спосіб вирішення, за якого інтереси учасників не є абсолютно несумісними.

З огляду це громадянську війну можна визначати як конфлікт «з нульовою сумою»: вона найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однією з конфлікуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною. Так, у громадянській війні в Росії для більшовиків непримиримими

ворогами вважалися всі політичні течії та рухи, які не поділяли їхньої ідеології. І, як показує історичний досвід, унаслідок перемоги РСДРП (б) у вигнанні опинився весь спектр партій і рухів від монархістів до анархістів.

Сьогодні науковці диференціюють політичні конфлікти на внутрішньо- та зовнішньополітичні (міжнародні). Громадянські війни можна визначити як внутрішньополітичний конфлікт, що виникає між суб'єктами політичного процесу з непримиримими протилежними інтересами. Такі конфлікти мають антагоністичний характер, починаються із соціально-демографічного (а в деяких випадках і соціально-корпоративного) рівня та переходять у загальногромадянський. Крім того, громадянська війна має характер гострої форми вирішення конфлікту із застосуванням збройного насилля на відносно обмеженому просторі. Зауважимо, що за такої класифікації існує взаємозв'язок і взаємовплив внутрішньо- та зовнішньополітичних конфліктів. Останнє чітко простежується в громадянських війнах, коли відбувається стимулювання конфлікту одного рівня конфліктом іншого рівня. Так, громадянська війна в Таджикистані призвела до того, що в конфлікт були втягнуті, з одного боку, Афганістан і міжнародні мусульманські угруповання, які підтримували опозицію, а з іншого – Російська Федерація як воєнна та політична сила.

Більш детальним, порівняно з наведеним вище, є визначення громадянської війни як «...суспільно-політичного і воєнно-політичного конфлікту, тривалого за часом і на значному просторі між громадянами однієї і тієї ж держави» [121, с. 4]. Громадянська війна становить певну кризову і конфліктну ситуацію, і, як правомірно підкреслює С. Данилов, вияв такого конфлікту, як громадянська війна, у суспільстві свідчить про те, що держава неспроможна вирішити протиріччя між окремими прошарками суспільства.

Однією з форм конфлікту виступає соціальний протест, що є відкритою реакцією соціальних груп та верств, способом прояву невдоволеності станом речей у суспільстві або вектором розвитку. Соціальний протест – це, передусім, демонстративна реакція на суспільну ситуацію, прояв негативного

ставлення до системи або окремих її елементів, норм і цінностей. З огляду на це дослідники визначають громадянську війну як радикальну масову форму соціального протесту, зумовлену обуренням діями існуючого ладу, інститутів влади загалом, цінностями пануючої верстви» [376, с. 36]. Громадянська війна є результатом доведення до максимуму рівня невдоволення людей, до вираження незгоди, спротиву, неприйняття панівного політичного курсу немирним шляхом.

З огляду на це деякі дослідники нерозв'язані гострі протиріччя як предмет конфлікту відносять до складників означеної дефініції. Відповідно, громадянська війна – це:

1) «...загальнонаціональний внутрішній конфлікт, у який втягнуті великі маси населення країни, що поділені на протиборчі сторони за класовим, етнічним або релігійним принципом і мають антагоністичні протиріччя» [177];

2) «...недержавний конфлікт з приводу протиріччя щодо влади або територій із застосуванням збройної сили між воєнними формуваннями як мінімум двох протиборчих сторін (одна з яких представляє державу, інші є недержавними акторами), унаслідок якого загинуло не менше 25 осіб» [396].

Останнє визначення містить і кількісний показник, а саме кількість загиблих осіб (військових чи цивільних) унаслідок застосування будь-якої зброї, зокрема й літаків, із використанням будь-яких форм стратегії (наприклад, засідки, обстріли, партизанські дії тощо). Слід зауважити, що показник не менше 25 осіб є досить суб'єктивним і безпосередньо не пов'язаний з соціально-політичною сутністю такого явища, як громадянська війна.

Ще одним елементом дефініції є політичний статус протиборчих сторін, які застосовують збройне насилля під час боротьби за владу. На думку Б. Коваленка [166, с. 157], під час такого конфлікту, як громадянська війна, головним засобом насилля виступають регулярні збройні формування (легальні державні силові структури) і збройні структури (воєнні формування), що не мають законного державного статусу.

З точки зору означеного підходу, громадянську війну можна визначити як збройний конфлікт, коли державним військовим структурам протистоять військові формування (угруповання) опозиції. Історичний досвід переконує, що збройні формування опозиції можуть бути і більш підготовленими, і краще озброєними, і мати більшу кількість. Наприклад, громадянська війна в Росії, коли білогвардійські армії за багатьма параметрами перевершували Червону Армію, що уособлювала нову державу і владу після жовтневого перевороту.

М. Хардт і А. Негрі зазначають, що «громадянська війна – це збройний конфлікт між суверенною владою і повстанцями, які не мають суверенних прав, у межах певної суверенної держави» [352, с. 13].

На противагу вище названим визначенням Є. Анкудінов вважає, що громадянські війни – найбільш загрозливі конфлікти для розвитку суспільства, і наголошує, що кожна з протиборчих сторін конфлікту має державний статус або намагається його отримати. І, відповідно, в «широкому» розумінні громадянська війна – це «конфлікт, під час якого відбувається зіткнення між двома і більше збройними структурами, що мають державний статус і мають за мету реалізацію легітимних державних інтересів», а у «вузькому» – «конфлікт, у якому протистоять дві чи більше сторони, які не мають державного статусу, але намагаються його отримати» [9, с. 18].

Н. Самбіс формулює визначення громадянської війни відповідно до конфліктологічного підходу: громадянська війна – це «...конфлікт, що відповідає таким критеріям:

- 1) відбувається в межах держави, що входить до міжнародної системи;
- 2) організовані в політичному і воєнному відношенні сторони відкрито заявляють про свої політичні наміри;
- 3) однією із протиборчих сторін виступає уряд;
- 4) територія держави охоплена воєнними діями;
- 5) протиборчі сторони представлені політичними групами і партіями, а не злочинними угрупованнями та бандами» [415, р. 829].

Крім зазначених критеріїв, дослідники в межах конфліктологічного підходу додають до визначення поняття «громадянська війна» ще й наявність політичних і правових інститутів у протиборчих сторін конфлікту. Так, на думку Г. Ємцова, «громадянська війна – це збройний соціально-політичний конфлікт, який супроводжується поділом державного та організованого суспільства на дві (або більше) внутрішньо впорядковані частини, кожна з яких веде боротьбу за самозбереження й інколи знищення протилежної політичної і правової структури» [138, с. 12]. В. Кудрявцев доводить тезу стосовно перспектив розгляду дефініції «громадянська війна» в межах не тільки політичного, а й юридичного конфлікту [Цит. за: 126, с. 8]. Дослідник, виокремлюючи масові юридичні конфлікти (політичні, міжнаціональні міжусобиці цивільного населення, партій, соціальних верств), відносить і громадянську війну до категорії юридичного конфлікту: громадянська війна – це протиборство двох або кількох суб'єктів права, зумовлене протилежністю інтересів, систем цінностей і знань останніх.

Дослідники визначають громадянську війну саме як збройний конфлікт. Водночас для тлумачення дефініції в контексті останньої позиції певну цінність мають нормативно-правові документи, що є джерелами міжнародного гуманітарного права, хоча до сьогодні ще немає чіткого визначення поняття «громадянська війна». Напередодні Першої світової війни під впливом громадської думки на IX Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1912 р. було порушено питання щодо поширення на громадянські війни положень Женевської конвенції про поліпшення під час сухопутної війни долі поранених і хворих воїнів (1864 р.). Цей проект, на жаль, не було втілено ні на X Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1921 р., ні на XVI Міжнародній Конференції Червоного Хреста в 1938 р. [Цит. за: 22, с. 23].³ Зауважимо, що в згаданому проекті не було запропоновано визначення поняття «громадянська війна». У міжнародних документах воно було впроваджено 1949 р. – у проекті Женевських конвенцій, запропонованому Міжнародним комітетом Червоного Хреста. На жаль, під

час обговорення цього проекту словосполучення «громадянська війна» з тексту було вилучено. США, Англія, Франція висловлювали побоювання, що міжнародне право буде використано для захисту повстань, анархії тощо. Разом із поняттям «громадянська війна» було видалено й інші суміжні поняття («колоніальний конфлікт», «релігійні війни»). Сам факт вилучення з першого проекту конвенцій поняття «громадянська війна» свідчить про те, що в середині ХХ ст. назріла необхідність у правовій дефініції цього явища. Наявну в Женевській конвенції 1949 р. «білу пляму» ліквідували в червні 1977 р., коли були прийняті Додаткові протоколи до вказаних конвенцій, до яких світове співтовариство ввело термін «збройний конфлікт неміжнародного характеру». Згідно з Протоколом II, збройний конфлікт неміжнародного характеру охарактеризували таким чином: «...цей Протокол застосовується до всіх збройних конфліктів, що не підпадають під дію ст. 1 Додаткового Протоколу I до Женевської конвенції 1949 р., відбуваються на території будь-якої... ..сторони між її збройними силами або іншими збройними групами, які знаходяться під відповідальним командуванням, здійснюється певний контроль над частиною її території, що дозволяє їм здійснювати неперервні та узгоджені воєнні дії...» [Цит. за: 157, с. 132].

Протокол не застосовується до таких випадків порушення внутрішнього порядку й виникнення обстановки внутрішнього напруження, як: окремі випадки насилля та інші випадки аналогічного характеру, оскільки останні не є збройними конфліктами.

Для авторів документа кваліфікаційними ознаками неміжнародного збройного конфлікту є такі: забезпечення керівництва воюючими сторонами, установлення певного порядку на підвладній (підконтрольній) території. Якщо та чи та збройна група забезпечує певний суспільний порядок на своїй території, то вона визнається повноправним суб'єктом міжнародних відносин. В іншому випадку подібна група визнається як звичайна злочинна група й переслідується за всіма правилами внутрішнього кримінального законодавства.

Нормативне закріплення поняття «збройний конфлікт неміжнародного характеру», що міститься в Додатковому протоколі до Женевських конвенцій 1949 р., тільки частково вирішувало довготривалу суперечку про те, як розуміти цю конструкцію. Крім того, відсутність зрозумілого й чіткого визначення поняття збройного конфлікту неміжнародного характеру перешкоджає з'ясуванню відмінностей між цим поняттям і поняттям «громадянська війна», «національно-визвольна війна», а також ситуацією, коли відбувається порушення внутрішнього порядку в державі. Останнє підтверджується відсутністю в міжнародно-правовій літературі єдиної думки про те, що треба розуміти під поняттям «неміжнародний збройний конфлікт», а також під поняттям «громадянська війна».

Так, Б. Мбатна вважає правомірним використовувати термін «збройний конфлікт неміжнародного конфлікту» як тотожний терміну «громадянська війна» [215]. Інші вчені також дотримуються думки, що ситуація громадянської війни є передусім неміжнародним збройним конфліктом. Крім того, представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста, роз'яснюючи дії статей Додаткового протоколу II, часто замінюють термін «неміжнародний збройний конфлікт» поняттям «громадянська війна». Разом із тим у літературі наявна і протилежна думка. Наприклад, чілійський юрист Е. Монтеалегре вважає, що неправильно пов'язувати термін «війна» з ситуаціями, які виключають застосування права війни [Цит. за: 157, с. 340]. Він дотримується думки, що «збройний конфлікт неміжнародного характеру» – це внутрішня ситуація комплексного використання сили. Така ситуація більше, ніж внутрішній безлад, за якого сторони, представлені збройними групами, що не мають статусу воюючої сторони.

Хоча Д. Шиндлер, визначаючи громадянську війну в класичному трактуванні як «...неміжнародний збройний конфлікт високої інтенсивності, у якому за новоствореним урядом треті держави можуть визнати статус воюючої сторони» [Цит. за: 189, с. 145], погоджується з думкою А. Касесе [163], що дефініції «неміжнародний збройний конфлікт» і

«громадянська війна» необхідно розмежувати, оскільки під час внутрішньої війни, по-перше, більшість урядів є однією з протиборчих сторін, по-друге, існує загроза обмеження суверенної влади або визнання іншої сторони.

Громадянську війну можна розглядати як неміжнародний збройний конфлікт, у якому за існуючими або створеними збройними угрупованнями, що борються за державну владу, треті держави визнають статус сторони, яка воює. За своїм соціально-політичним змістом громадянська війна є неміжнародним збройним конфліктом, але не кожен подібний конфлікт є громадянською війною [67; 76].

Воєнна доктрина України (як редакція 1993 р. [270], так і редакція 2004 р. [271]) не містить визначення поняття «громадянська війна», але поняття «збройний конфлікт» розглядається як засіб розв'язання суперечностей між державами з двостороннім застосуванням зброї або в разі збройного зіткнення всередині країни. Нова редакція Воєнної доктрини (2015 р.) дає таке визначення: «...збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)...» [272].

Виходячи з аналізу тексту Воєнних доктрин України, можна зробити висновок, що законодавці визначають ситуацію громадянської війни як конфлікт низької інтенсивності – збройного зіткнення всередині держави, яке є сукупністю бойових дій і не переходить у війну.

У конфліктологічному дискурсі під час розуміння, аналізу, визначення сутнісних ознак конфлікту зупиняються на динаміці останнього, що визначає процес розвитку конфліктної ситуації, яка відображає установку сторони на той чи той тип взаємодії з іншою стороною: а) позитивну установку, спрямовану на досягнення домовленостей; б) невизначену установку, пов'язану з відсутністю впевненості у можливості дійти компромісу; в) негативну установку, яка відображає бажання домовлятися в умовах

негативного емоційного фону. Відповідно до характеристики установки виокремлюють три типи конфліктної взаємодії (співпраця, кооперація, конкуренція чи суперництво), які є суттєвими характеристиками моделей розвитку конфлікту.

Оскільки протиборчі сторони громадянської війни не прагнуть до вирішення існуючих між ними суперечностей, не розглядають компроміс як основу поведінки в умовах конфлікту, то громадянську війну можна визначити як модель розвитку конфлікту з типом поведінки конкуренція / суперництво.

З огляду на зазначене, доходимо висновку, що підходи до дефініції громадянська війна з точки зору конфліктологічної парадигми визначають останню як: а) конфлікт, спричинений ескалацією ідеологічного протистояння політичних сил у боротьбі за владу; б) конфлікт, у якому основним засобом виступає збройне насилля; в) конфлікт, що блокує попередню форму існування системи і тим самим створює для останньої умови вибору нового способу життя (з огляду на цю тезу, громадянську війну варто розглядати і як необхідний етап переходу системи з одного стану в інший); г) модель розвитку конфлікту, оскільки характеризується взаємодією сторін, за якої учасники не прагнуть тільки до «перемоги» над стороною-суперником, для чого застосовують політичні і збройні засоби в боротьбі за владу.

Отже, громадянська війна – це кризова модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника.

2.2. Методологічні підходи й методи дослідження громадянської війни.

Сучасний стан політичної історії свідчить про збільшення кількості громадянських війн, які ведуться на різних континентах. Пізнання громадянської війни є складною дослідницькою діяльністю, що, з одного боку, зумовлена складністю самого предмета пізнання, а з іншого – незважаючи на кількісні та якісні концепції, залишається відкритим питання, як висвітлити особливості такого виду війн об'єктивно, не залишивши поза увагою жодного аспекту. Методологія пізнання – це «...певний засіб дослідження, інструментарій здобування знань, що включає систему принципів їхньої побудови та сукупність методів і прийомів вироблення концептуального підходу, що є основою наукового пошуку» [128, с. 190]

Для пізнання всіх аспектів досліджуваного явища необхідно застосувати теоретичні підходи й інструментарій ряду гуманітарних наук. Узагальнення результатів передбачає поєднання політологічного, соціально-філософського, історичного і культурологічного бачення проблеми. Відтак, дослідження громадянської війни можливе за умови застосування методологічного плюралізму в пізнавальному процесі. Можна виокремити кілька найбільш значущих підходів, положення яких дозволяють окреслити авторський комплексний підхід до пізнання громадянської війни як суспільно-політичного явища. Такий підхід дає змогу знайти пояснення явищу громадянської війни за допомогою різноманітних пізнавальних засобів.

Оскільки аналіз семантичного наповнення дефініції «громадянська війна» переконує в наявності різноманітних визначень, для пізнання досліджуваного явища можна виокремити кілька значущих підходів до аналізу проблем війни і конфлікту.

Особливої уваги заслуговує структурно-функціональний підхід, який дозволяє розглянути громадянську війну як певну цілісність, що становить складну структуру, кожен елемент якої має певне значення. Структурно-

функціональний підхід дає змогу розкрити окремі частини досліджуваного явища, яке загалом набуває більш впорядкованого і систематизованого вигляду. Останнє можливе завдяки зміщенню акценту з елементів системи на взаємозв'язок і співвідношення між ними.

Для дослідження громадянської війни автор спирається на такі положення цього підходу: а) війна відіграє значущу роль у соціальних змінах; б) війна є найбільш значущою з усіх форм переходу соціального життя; в) «...війну неможливо пояснити суто економічними причинами без урахування людських пристрастей, ...колективних імпульсів...» [309, с. 127]; г) війна є соціальною інституцією і набуває відповідного значення під впливом суспільства.

Структурно-функціональний підхід дає змогу застосувати його дослідницький потенціал для вивчення структури і функцій громадянської війни, її просторово-часових вимірів, взаємовпливу й ступеня належності до різноманітних форм збройної боротьби.

Конфліктологічний підхід передбачає розгляд громадянськості війни як конфліктної взаємодії різних підсистем (соціальних верств, класів) суспільства, як збройного й політичного протиборства між останніми. Пізнання громадянської війни з погляду цього підходу враховує таке: а) для взаємодії сторін характерне неадекватне сприйняття і нерозуміння ними одна одної; б) об'єктом конфліктної ситуації є цінності й соціальний статус, влада, матеріальні і духовні блага; в) в основі природи людини лежить прагнення до насилля; г) інтереси сторін виступають спонукальними силами конфліктної поведінки; д) динаміка конфліктної ситуації – це процес, що складається з реакцій протиборчих сторін на зовнішні стимули.

Відповідно до цього підходу конфлікт, що лежить в основі громадянської війни, доцільно розглядати як багатомірний соціальний феномен, що є невід'ємною особливістю людського існування, соціальних змін і трансформацій державності. Виникнення та розвиток громадянської війни оцінюється за типом суб'єкт – дія – об'єкт, який заснований на відмінностях,

по-перше, між позиціями, що є рядом суспільно-політичних вимог, пов'язаних з інтересами, які не можуть виступати предметом переговорів [62, с. 222]; по-друге, між цінностями, що належать до галузі культури і є менш відкритими для змін; і останнє, між потребами як основними людськими запитами (ідентичність, безпека, визнання), які універсальні і не можуть бути предметом взаємних поступок.

У межах марксистського підходу громадянська війна розглядається як суспільно-політичне явище, притаманне тільки класовим суспільно-економічним формаціям. Положення цього підходу, окреслені автором у попередньому розділі, уможливають формулювання основних тез, обраних інструментарієм для пізнання громадянської війни: а) основна проблема соціальних відносин – система розподілу ресурсів; б) чим більше сумніви у справедливому розподілі ресурсів з боку певної частини суспільства, тим більша ймовірність відкритого конфлікту; в) чим більше поляризація суспільства, тим більше насилля буде під час війни.

Відповідно, визначаючи своєрідність громадянської війни за таким підходом, доцільно взяти до уваги, що: а) війна як один із засобів політики, є конфліктом інтересів щодо державної влади в усіх її проявах; б) війни все більше ускладнюються у формах і зростають у масштабах, поглинають усе більш значні ресурси суспільства; в) війна є орієнтованим та інституційним здійсненням насилля.

Полемологічний підхід (Г. Бутуль, Ж.Фрьонд [309, с. 125–135]) розглядає громадянську війну як один з деструктивних інститутів кризового стану суспільства, під час якого руйнується «вибухова структура», настає «демографічне розслаблення». Цей підхід апелює розглядати громадянську війну шляхом узагальнення таких категорій, як: структура, яка є ключовим елементом; кон'юнктури, що відображає порушення рівноваги у суспільстві і взаємодію між групами людей; причини і мотиви, які ілюструють накопичений агресивний потенціал; комплекси, що витупають конкретизацією агресивності.

Соціокультурний підхід характеризується тим, що розглядає війну у взаємозв'язку з розвитком соціальних і культурних відносин між соціальними групами, етнічними і релігійними спільнотами. Під час дослідження громадянської війни необхідно враховувати специфіку формування, еволюції суспільства й національної політичної системи. Для пізнання громадянської війни автор як інструментарій використовує такі положення цього підходу: а) насилля, що здійснюється один проти одного групами, які належить до різних цивілізацій, несе загрозу ескалації, особливо за умов підтримки з боку держав відповідної цивілізації; б) війни визрівають тривалий час, десятиліттями; в) чим тривалішою і руйнівною виявлялася війна, тим більше змін відбувається після її закінчення.

Під час дослідження громадянської війни центр тяжіння у вивченні переноситься з політичної та воєнної площини в соціальну і культурну [266]. До того ж, для деяких війн необхідно проводити аналіз, виходячи з особливостей держави, у якій вони відбуваються, відтак, враховувати багатонаціональну, територіальну неоднорідність держави або великі простори [144; 264].

Культурологічний підхід розглядає війну як феномен культури. Цей підхід передбачає врахування соціокультурних особливостей протидіючих сторін. Громадянська війна як протидіюство на основі культурних протидію (ідеологічних, національних, релігійних, мовних) становить нерівноправні відносини культур між двома чи більше сторонами. Згідно з положеннями цього підходу, громадянська війна призводить до появи нових моделей поведінки, які ще тривалий час впливають на взаємовідносини між членами суспільства. Громадянська війна відчужує людину від духовних цінностей.

Геополітичний підхід до розгляду громадянської війни апелює до врахування при аналізі геополітичного протидіюства на тлі внутрішньої війни таких аспектів, як: а) рівень суміжності геополітичних інтересів великих держав, в регіоні, де відбувається громадянська війна; б) рівень претензій держав на встановлення політичної гегемонії в світі; в) сила протидію з боку

геополітичних супротивників; г) конфігурація міжнародного порядку, який базується на сукупності договорів та / або протистоянні систем.

Біхевіористський підхід дозволяє пізнати громадянську війну через поведінкові стратегії, обрані протиборчими сторонами в боротьбі за політичну владу, матеріальні ресурси. Термін «боротьба» у визначенні громадянської війни підкреслює не тільки запеклість конфліктної взаємодії протиборчих сторін, а й процес ескалації.

За основу психологічного підходу до виміру громадянської війни необхідно взяти те, що психіка людини – це чинник, який визначає розвиток суспільства через психологічні закономірності. Цей підхід окреслює готовність індивіда і соціальних груп до руйнувань і вбивств заради досягнення політичної мети. Підхід передбачає врахування психологічних механізмів конфліктної поведінки і мотивації суб'єктів і учасників громадянської війни. Згідно з цим підходом: а) джерело війни перебуває безпосередньо в психіці людини; б) рішення брати участь у збройній боротьбі пов'язано з агресивним станом, груповими й індивідуальними образами історичного минулого й майбутнього розвитку держави; в) почуття групової солідарності взаємопов'язуються з ідейною, моральною, релігійною прихильністю і таким чином формують емоційний комплекс протиборчої сторони; г) особистісний чинник відіграє суттєву роль у динаміці боротьби.

Застосування розробленої Е. Фроммом концепції «соціального характеру» для дослідження громадянської війни дозволяє вживати для аналізу сутності війни інструментарій масової психології та психології особистості.

Соціальний характер виконує важливу суспільну функцію. Будь-яке суспільство є неоднорідним, має складну структуру, складається із різних груп, що мають свої інтереси. Однак усі члени суспільства, незалежно від їхнього соціального статусу, повинні поводитися відповідно до вимог соціальної системи. Функція соціального характеру полягає в оформленні енергії в середині суспільства для продовження функціонування цього

суспільства [364, с. 331]. Соціальний характер виконує роль приводного пасу між структурою суспільства і панівною ідеологією. Водночас доцільно зазначити, що вплив може бути і прямий, і зворотній. Більше того, панівна ідеологія виступає як раціоналізація несвідомих потреб, що управляють людиною. Теорія соціального характеру як інструмента дозволяє зрозуміти політичні процеси, що відбуваються під час громадянської війни, може бути універсальним методом незалежно від історичної епохи, у якій відбувається війна. Крім того, актуальність такої теорії збільшується в площині вивчення ментальності народу, що переживає внутрішню війну.

Застосування положень Е. Фромма корисне у вивченні поведінки особистостей під час громадянської війни, особливо авторитарного й революційного характеру. Справа в тому, що авторитарність часто поєднується з бунтарством, й тому може помилково бути прийнята за революційність. Для Е. Фромма революційний характер є аналогічним продуктивній орієнтації. Він поєднує в собі такі ознаки, як: істинна незалежність, любов до життя, «революційний характер – гуманіст, який відчуває в собі все людство і не цурається нічого людського. Він любить й шанує життя. Він скептик й людина віри» [347, с. 209].

З огляду на вище сказане, концепція «соціального характеру» необхідна для з'ясування проблеми психології особистості під час громадянської війни, коли на арену політичної боротьби виходить велика кількість революціонерів, авантюристів, авторитаристів зі своїми цінностями й потребами.

Розгляд громадянської війни в контексті соціального і політичного протесту спонукає до висновку, що причиною і рушійною силою протесту є відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами [50; 376]. Отож, громадянську війну можна розглядати як колективну незгоду, що виявляється у вигляді відкритого спротиву, руйнівних колективних дій, спрямованих на зміну системи влади.

Правильно зрозуміти, об'єктивно оцінити й пізнати громадянську війну як щось ціле і взаємопов'язане з іншими явищами можна лише за умови комплексного її осмислення із застосуванням усього різноманіття загальнонаукових і спеціально-наукових методів дослідження.

На погляд автора, основу всієї системи методів, що застосовуються під час дослідження громадянських війн, повинен становити універсальний метод пізнання – діалектичний. Як відомо, громадянські війни є винятково складним явищем. До того ж, кожна наступна війна за часом відбувається, як правило, на етапі більш високого ступеня розвитку людства, і, відповідно, засобів і методів політичної, збройної, інформаційної боротьби. З огляду на це діалектика як спосіб мислення, що спирається на пізнання явищ крізь процеси змін і розвитку, здатна найбільш об'єктивно зіставити й оцінити суму аналогічних подій і явищ.

Метод сходження від абстрактного до конкретного й від абстрактного до конкретного з такими методологічними прийомами, як виокремлення, ототожнення та ідеалізація, полягає у відсіканні всього неістотного на власне теоретичному рівні, істотно збагачує абстрактне новим змістом. Метод дає змогу з'ясувати сутність різнотипних громадянських війн як окремого загального явища.

Порівняльний метод автор використовує для аналізу еволюції соціально-політичної спадщини і теоретичних уявлень про громадянську війну. Означений метод дозволяє співвіднести уявлення про громадянську війну для виокремлення загальних і специфічних рис, наступності та новацій поглядів. Застосування порівняльного аналізу дає змогу визначити особливості тлумачення дефініції «громадянська війна», спільні риси і відмінності останньої з таким явищами, як революція і зовнішня війна. Порівняльний аналіз є універсальним інструментом, який збільшує можливості розуміння процесів і змін у будь-якій державі під впливом громадянської війни. Разом з цим автор вважає за доцільне зауважити, що порівнювати варто тільки однопорядкові події громадянських війн.

У громадянській війні як багатовимірному явищі непросто виявити чітко обґрунтовані параметри для порівняння. Дослідження проводиться, як правило, за кількома взятими параметрами, а не за сукупністю їх. Перший шлях – дедуктивний, за допомогою якого, відштовхуючись від теоретичних конструкцій, автор ілюструє ті чи ті положення прикладами реальних громадянських війн сучасності й минулого. Інший шлях – індуктивний, що передбачає перехід від емпіричних даних до побудови теоретичних узагальнень.

Історичний метод дозволяє розглянути громадянську війну в часі і просторі: як відбувається зміна політичних інститутів в умовах збройної боротьби за владу, – дослідити внутрішні війни в послідовному часовому звершенні їх, з'ясувати зв'язки взаємозалежності і повторюваності акцентів у громадянських війнах минулого і сьогодення, тобто дає змогу відстежити процес розвитку подій минулого в генетичному зв'язку, у зумовленості всіх форм процесу розвитку.

Наприклад, для характеристики територіально-географічного типу факторів механізму детермінації громадянської війни має значення хронологія формування кордонів держави з порушення принципу проживання етнічних груп; для з'ясування, що саме виступає приводом («спусковим механізмом») у процесі переходу із можливого в дійсний, велике значення має розташування фактів у часовій послідовності, що дозволяє прослідкувати максимально повну картину запуску збройного протистояння за владу.

Історичний підхід до аналізу політичної спадщини дає змогу розглянути, як змінювалися погляди мислителів у часі й просторі, як відбувалися зміни уявлень про збройну боротьбу між претендентами на владу в межах однієї держави; дає змогу простежити наступність і новації в теоретичних аспектах процесу виникнення, перебігу громадянської війни в контексті історичної ситуації. Історичний підхід потребує хронологічної фіксації поглядів на громадянську війну в часовому просторі й передбачає розгляд еволюції поглядів у зв'язку з конкретними історичними умовами.

У дослідженні політичної спадщини не меншу роль, ніж історичний підхід, відіграє парадигмальний. Парадигма становить певний спосіб мислення, прийнятий у науковому середовищі в певну історичну епоху [187]. Парадигма – це зразок, який наслідують з безпосередньою необхідністю всі причетні до конкретного суспільства. Відповідно до історико-хронологічного критерію парадигми поділяються на парадигми Стародавнього світу, Середньовіччя, епохи Відродження і Реформації, Нового часу.

Типологія як метод пізнання є систематизацією знань про досліджуваний феномен для всебічного багатовимірного опису його характеристик, рис та особливостей. Типологізація – це узагальнення ознак соціальних явищ на основі ідеальної моделі й на основі обґрунтованих критеріїв. Тобто типологізація полягає в «поділі певної сукупності об'єктів на впорядковані та систематизовані групи, що мають відповідні властивості» [239, с. 41], «при цьому сама розбивка має певний зміст та необхідний рівень пізнання» [369, с. 97]. Побудова типології – це одночасно і поділ понять, які підпорядковуються правилам логіки, і складний дослідницький процес сортування об'єктів, їх порівняння, формування з них класів (типів). Результатом поєднання цих двох процесів виступає типологія як наукова класифікація. Типологія використовується для порівняльного вивчення існуючих ознак, зв'язків, відносин і рівнів організації об'єктів, які і співіснують, і розділені часом і простором. Цей метод дозволяє побудувати авторську типологію громадянської війни.

Важливим інструментом дослідження розвитку громадянської війни є процесуально-динамічний аналіз, що дає змогу визначити основні етапи процесу послідовного розвитку досліджуваного явища в часі, його інституціональні зміни, які викликані внутрішніми механізмами конфліктної взаємодії, а також зовнішніми чинниками й умовами середовища. Процесуально-динамічний аналіз надає можливість прослідкувати ускладнення форм протиборства між суб'єктами громадянської війни, зростання його інтенсивності як кількісної міри протиборчих сторін,

розширення поля протистояння як просторової характеристики і масштабності боротьби.

Синергетика розглядає системи, які перебувають у фазовому просторі, просторі переходу або стрибка, якщо користуватися діалектичними категоріями. Закономірності інших станів системи, що описує синергетика, також мають місце, але так чи інакше пов'язані з тими механізмами, які уточнюють прояви діалектичного закону взаємного переходу кількісних і якісних змін.

Синергетичний метод під час пізнання громадянської війни дозволяє розглянути кризу політичної системи в умовах останньої з урахуванням нелінійних трендів, які є стадіями становлення системної цілісності в політиці – стадія політичного порядку, біфуркаційний і постбіфуркаційний етапи.

Політико-правовий аналіз уможливорює розгляд змін під час громадянської війни в державі, з одного боку, як політичного актору, з властивими йому якостями і характеристиками, а з іншого – як системної сукупності інституціональних структур, порядків, правил, зв'язків, відносин і процесів взаємодії таких структур. Цей аналіз передбачає правову та політичну компоненту.

Правова компонента дозволяє проаналізувати правові норми, які приймаються в результаті екстраординарної законотворчості з метою закріпити зміни, що відбулися в умовах і після громадянської війни. Політична компонента складається з аналізу політичної спрямованості зафіксованих рішень у нормативних документах, які відображають вирішення проблем у різних сферах суспільства на користь інтересів сторони, яка отримала / утримала владу, а не в інтересах усіх громадян і задля створення сприятливих умов для суспільного розвитку.

Метод моделювання передбачає достовірне уявлення про модельоване явище. Модель може використовуватися для створення формалізованого уявлення про громадянську війну як проекцію суспільно-політичного

простору і соціального часу, що відображає специфіку стратегії суб'єктів збройної боротьби за владу. Модель громадянської війни можна визначити як описану якою-небудь формалізованою мовою систему, що відображає ті чи ті характеристики громадянської війни і складена для її вивчення.

Створення моделі громадянської війни передбачає, що не існує жодної громадянської війни, яка не могла б бути несуперечливо описана в межах створеної моделі, яка становить певну кількість взаємопов'язаних елементів, має певну відокремленість від інших явищ (певну автономію) і внутрішню цілісність.

Розглянуті методи дослідження є інструментальними засобами пізнання громадянської війни, що здатні забезпечити отримання, по-перше, об'єктивної, достовірної і повної інформації; по-друге, результатів, що не припускають можливості неоднозначного трактування їх та інтерпретації.

Пізнання громадянської війни базується на дотриманні низки принципів, що зумовлюють розуміння політичної сфери. Загальнонаукові принципи об'єктивності, пріоритету фактів, конкретної істини орієнтують автора розглядати громадянську війну як складне, багатогранне і суперечливе явище, спираючись на сукупність позитивних і негативних фактів у їхньому істинному змісті. Досліджуючи громадянські війни, доцільно оцінювати їх такими, які вони є насправді, мінімізуючи вплив особистих чи групових інтересів, суб'єктивних оцінок на процес і результати дослідження. Принципи передбачають об'єктивний опис і аналіз війни на основі науково-критичного використання різноманітних джерел емпіричної бази.

Принцип загальнолюдських цінностей, який базується на розгляді явища крізь призму загальнолюдської моралі, дозволяє оцінити громадянську війну як форму соціального насилля крізь поняття «справедливість» і «несправедливість», визначити її характеристики в проекції «морально»-«аморально».

Принцип кореляції, який ґрунтується на встановленні справжнього співвідношення, взаємозалежності предметів і явищ, сприяє окресленню

результатів кореляційної детермінації, коли відбуваються зміни в низці чинників у бік зростання чи збільшення впливу один на одного.

Принцип всезагального зв'язку під час вивчення громадянської війни дає змогу не обмежуватися розглядом тільки окремих елементів, а досліджувати максимально можливу кількість зв'язків між складовими війни, і останньої з іншими явищами. Принцип всезагального зв'язку допомагає розглядати підходи і теоретичні концепції громадянської війни в розвитку та функціонуванні їх.

Принцип детермінізму дає змогу пов'язати проблеми громадянської війни з їх причинною політичною, економічною та ідеологічною зумовленістю. Центральним ядром детермінізму є положення про існування причинності, тобто такого зв'язку явищ, за якого одне явище – причина – за певних умов і за необхідності зумовлює інше явище – наслідок. Детермінізм «...розкриває причинність і взаємозумовленість політичних процесів, виявляє, вони мають закономірний чи довільний характер» [158, с. 6] і включає просторові і часові кореляції, функціональні залежності, відносини симетрії, ймовірні зв'язки. Детермінізм відображає активність буття в усіх його моментах і взаємопереходах, відбиває різний ступінь його активності.

Принцип розвитку розкриває теоретичні підходи в процесі змін під впливом економічного і соціально-політичного стану суспільства. Цей принцип дозволяє усвідомити, що проблема вивчення громадянської війни перебуває у стані постійної еволюції.

Отже, комплексне застосування положень різних теоретичних підходів, загальнонаукових і спеціальних методів і принципів до пізнання громадянської війни дозволяє з різних боків охопити явище громадянської війни, підкреслюючи його складність і багатовимірність.

Висновки до розділу 2.

Різноманітність визначень поняття «громадянська війна» свідчить про тривалу дискусію з приводу того, що саме криється під цим поняттям, суперечки щодо конкретності і практичного застосування дефініції до тієї сфери суспільно-політичних відносин, які прийнято називати збройним протиборством або конфліктом інтересів у політичній сфері соціальних систем.

У політологічній, соціологічній і правовій традиції існує велика кількість різноманітних підходів до визначення поняття «громадянська війна». Відтак однією з головних проблем дослідження громадянської війни як суспільно-політичного явища є відсутність єдиного універсального поняття, яке б отримало повсюдне визнання. Дискурсивний простір теоретичної інтерпретації охоплює підходи визначення поняття «громадянська війна» від збройної політичної боротьби за владу між різними суспільними силами, організованого колективного насилля в межах однієї держави, конкуренції між «старою» і «новою» системою управління суспільством, локальної (внутрішньої) війни в межах однієї політичної спільноти до визначення громадянської війни як неміжнародного збройного конфлікту високої інтенсивності.

До ключових складників дефініції «громадянська війна» у науковому дискурсі належать такі:

- насильницька боротьба за владу в межах однієї суверенної держави між представниками і прихильниками тієї чи тієї політики, спрямованої на знищення супротивника;

- зумовленість суспільними (соціально-економічними, політичними, релігійним, етнічними та ін.) протиріччями між класами, верствами, соціальними групами;

- застосування збройного насилля всіма учасниками протиборства;

– обмеження збройної боротьби масштабами однієї суверенної держави;

– формування ідеї альтернативної системи державного управління.

Авторський аналіз чинних підходів до трактування поняття «громадянська війна» і виокремлення ключових складників останнього дозволяє визначити громадянську війну як кризову модель розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника.

Пізнання громадянської війни як багатовимірного явища є складною дослідницькою діяльністю, неможливою без застосування концептуальних настанов різноманітних теоретичних підходів: структурно-функціонального, конфліктологічного, марксистського, цивілізаційного, соціокультурного, психологічного та біхевіористського; методів (системного, методу сходження від абстрактного до конкретного, порівняльного, історичного, методу типологізації, синергетичного і методу моделювання) і принципів (об'єктивності, загальнолюдських цінностей, кореляції, всезагального зв'язку, детермінізму, розвитку).

Плюралістичний методологічний підхід до дослідження громадянської війни дозволяє пізнати явище громадянської війни, ураховуючи його різноплановість. Основні підходи й методи наукового пізнання досліджуваного явища дають змогу зробити науковий пошук усебічним і об'єктивним.

Плюралістичність наукового дослідження громадянської війни забезпечується тим, що використовувалися методи, знання та інструментарій низки гуманітарних наук, з-поміж яких чільне місце посідає політологія, проте

в процесі наукового пошуку автор звертався до напрацювань інших суспільних і гуманітарних наук (психології, соціології, історії, філософії, юриспруденції), які до певної міри перетинаються з політологією. Останнє дозволило розширити можливості наукового дослідження з огляду на широкий спектр різних парадигм, концепцій, версій і тлумачень.

РОЗДІЛ 3. ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУКУПНІСТЬ ВОЄННИХ І ПОЛІТИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ

3.1. Сутнісні характеристики громадянської війни: соціально-політичний, воєнно-стратегічний і соціокультурний вимір.

Однотипні явища мають однакові сутнісні характеристики за різних поверхневих варіацій, що залежать від конкретних обставин. Явища різних типів мають різні сутнісні характеристики, натомість – споріднених типів мають сутності інваріанти, які можна вважати більш глибокими.

У такому контексті доцільно за допомогою узагальнення й онтологічного осмислення розкрити сутнісні характеристики громадянської війни як провідного поняття дослідження. Це має для дослідження громадянської війни не тільки онтологічне, а й гносеологічне значення.

Для окреслення сутнісних характеристик громадянської війни, на думку автора, необхідно спиратися на такі принципи:

1. Дотримуватися наступності в системі наукового знання, що відображає неперервність пізнання дійсності як єдиного процесу зміни ідей, теорій.

2. Нарощувати нове знання за допомогою оновленої методології, здійснюючи критичне переосмислення накопичених раніше знань.

3. Починати дослідження сутнісних характеристик з констатації очевидних емпіричних фактів, які в сукупності надають можливість логічно перейти до визначення характеристики необхідної сторони досліджуваного об'єкта.

4. Взяти до уваги комплекс соціальних, соціокультурних, економічних, політичних, територіальних факторів існування людських спільнот, різноманітність воєнних, внутрішньополітичних, міжнародних, соціально-економічних, психологічних, етнічно-конфесійних, морально-етичних відносин, що зумовлюють розкол і протиборство в боротьбі за владу в межах

однієї суверенної держави. Відтак, «щоб зрозуміти сутність війни... .., необхідно брати до уваги як усі атрибути природи людини, так і комплекс усіх факторів існування людських спільнот» [366, с. 164].

Громадянську війну можна розглянути в різних вимірах, ураховуючи прояви війни у сферах суспільного життя як певної сукупності ustalених відносин між соціальними суб'єктами. До кожної сфери входять певні види діяльності людини (політична, релігійна тощо), соціальні інститути (державна, сім'я, виробництво тощо), відносини між людьми, що склалися в процесі людської діяльності, відносин обміну). Оскільки всі сфери суспільного життя діалектично пов'язані, то прояв громадянської війни в одній об'єктивно знаходить своє відображення в іншій.

До сфер суспільного життя належать такі: соціальна, що відображає взаємовідносини наявних у суспільстві соціальних груп щодо соціальних умов їхнього життя; політична, яка становить простір політичної діяльності класів та інших соціальних груп стосовно реалізації своїх політичних інтересів; економічна, що виступає як простір господарського життя країни; духовна, яка відображає ставлення людей до різноманітних духовних цінностей; воєнна, що є галуззю діяльності людей, засобами якої задовольняється потреба в досягненні воєнно-політичних результатів.

Збройна боротьба за владу в державі стає чинником, що деформує стан усіх сфер суспільства під впливом таких факторів, як: політична нестабільність, відсутність політичної єдності суспільства, втрата політичною владою легітимності.

Для виявлення внутрішнього змісту громадянської війни як єдності різноманітних форм і буття, останні доцільно розглянути крізь призму сфер суспільного життя, які варто об'єднати в три виміри: соціально-політичний, воєнно-стратегічний і соціокультурний.

Перший вимір буття громадянської війни – соціально-політичний – відображає особливості відносин між класами, соціальними й етнічно-конфесійними групами, державою, політичними партіями і рухами щодо

задоволення соціальних і політичних потреб, майбутнього розвитку держави і суспільства. Зміст соціально-політичного виміру відображається, по-перше, через політичні інтереси суб'єктів і концентрує в собі волю протиборчих сторін; по-друге, через соціальні інтереси, мотиви і стимули, принципи і вимоги соціальної справедливості.

Громадянська війна – найбільш жорстока з усіх видів війн, під час якої відбувається зміна влади і суспільства. Загальною політичною основою громадянських війн, як уже зазначалося, є боротьба за владу, зміна або спроба змінити політичний режим збройним насильницьким, непарламентським, а отже, й антиконституційним шляхом. «Громадянська війна – віртуальне рівняння влади і насилля» [391, р. 19].

Громадянська війна є наслідком кризи всередині суспільства й антагоністичних протиріч між окремим політичними силами, верствами населення або соціальними групами. Вона радикально вирішує політичну кризу, хоча є винятково небажаною формою розв'язання соціальних протиріч. На думку Є. Головахи, у громадянській війні простежується «...конфлікт старих і нових еліт, соціальний вибух, характерний для кризових періодів протистояння мас-еліт, і який загрожує масовим кровопролиттям» [103, с. 40].

Досить часто застосовується тільки тлумачення ленінської формули громадянської війни, у якому підкреслено, що з початком внутрішньої війни попередні їй економічні, соціальні, політичні битви перетворюються в боротьбу зі зброєю одного класу проти іншого. З цього випливає, що всі форми протиборства ніби зникають і залишається тільки збройна боротьба. Але, як показує історичний досвід, громадянську війну не можна зводити лише до організованої збройної боротьби за державну владу без урахування інших ознак.

У громадянській війні відбувається боротьба за владу в межах усієї держави між силами, здатними використовувати будь-які засоби боротьби саме за своє уявлення майбутнього розвитку держави. Відбувається реалізація

логіки взаємного знищення, оскільки сторони категорично не сприймають позиції одна одної.

Сторони громадянської війни переслідують, як правило, протилежні цілі: збереження, збільшення влади, або навпаки – її захоплення, перерозподіл, зміна правлячої еліти. При цьому «...конфліктуючі сторони сприймають одна одну як загрозу для суспільства, для своїх інститутів, культури, цінностей і самосвідомості» [144, с. 259]. Відповідно, спостерігається високий рівень агресивних налаштувань і настроїв з-поміж учасників збройного насилля щодо своїх опонентів. Серед засобів боротьби, крім зброї, суб'єкти активно використовують залякування, переконування, пропаганду тощо. Останнє необхідно, щоб «...змінити поведінку... ..людей, настроєних нейтрально або вороже» [18, с. 171], зробити з них своїх прихильників.

Формування єдності кожного з протиборчих угруповань відбувається на основі чітко виражених інтересів; прихильників об'єднує певне уявлення про майбутній суспільно-політичний розвиток держави. Лідери протиборчих сторін апелюють до мас для подальшої мобілізації їх на свою підтримку. Лідер починає виконувати тонально-організуючу роль, і під впливом процесів історичної реальності відбувається формування нових якостей лідера. Чим довше продовжується громадянська війна, тим більше лідер-вождь замикає на собі безпосередній перебіг подій, від його рішень залежить зміна територіальних і часових масштабів збройного і навіть соціокультурного протиборства. Отже, для збройної боротьби створюється ідеологічна база.

У середині протиборчих сторін, як правило, спостерігається висока конфігурація згоди, тобто учасники мають спільні погляди на мету й ідеали боротьби, висловлюють принципову незгоду з позицією іншої протиборчої сторони. Суб'єкти опозиційної протиборчої сторони не просто прагнуть зруйнувати старі основи суспільства і держави, а й категорично відкидають усі його атрибути, закони, мораль, етику відносин, на перше місце висувають необхідність змін заради нового майбутнього.

Основне завдання полягає в руйнуванні політичного ладу, що неминуче відкидає існуючу законодавчу систему, політичних авторитетів, кумирів і вождів.

Ці аспекти спостерігаються під час громадянської війни в Росії в гаслах більшовиків, які стверджували, що будь-які дії заради встановлення влади народу визнаються справедливими й законними. Подібна ситуація спостерігається в принципах діяльності революційного уряду Іспанії під час громадянської війни.

Збереження / захоплення або перерозподіл влади необхідні протидіючим сторонам для того, щоб реалізовувати свої соціально-економічні та / або політичні задуми:

- закріпити або змінити суспільний і державний устрій;
- затвердити або оновити курс внутрішньої та зовнішньої політики;
- здійснити ті чи ті реформи / контрреформи, спрямовані на реалізацію певних соціальних, національних, релігійно-конфесійних програм.

Кожна протидіюча сторона має свій апарат управління: якщо одна продовжує використовувати старий апарат, то інша / інші створює новий, який базується чи на подібних до попередніх політичних принципах, чи на різних. У першому випадку йдеться про громадянські війни, що відбуваються між представниками однієї соціальної групи, в іншому – між представниками різних політичних принципів.

З огляду на те, що громадянська війна – це передусім війна за владу з метою нав'язати основній масі громадян країни свої уявлення про майбутній суспільно-політичний устрій держави, нову модель управління, то доцільно розглядати державу як певну систему управління. Відтак, складно заперечити, що в певні історичні моменти в масштабі конкретної країни виникає потреба змінити модель управління. Зрозуміло, що заміна відбувається тільки разом з її носіями – командою управлінців у результаті збройної боротьби. Більше того, перед зміною, як правило, формується уявлення про інші потенційні системи управління, устрій держави та суспільний лад. Останніх може бути

кілька. У такому випадку, однією з умов зародження громадянської війни є наявність і поширення в масовій свідомості ідей альтернативності суспільного розвитку, якими можуть бути віра, міфологія, соціальні та ідеологічні концепції. На основі їх починають формуватися символи досягнення мети та лозунги.

Другий вимір буття громадянської війни – це воєнно-стратегічний, що відображає особливості збройного протистояння і військових дій між протиборчими сторонами для досягнення поставленої мети.

З'ясувати, що саме призвело до громадянської війни та яка зі сторін винувата у виникненні конфлікту, ще важче, ніж визначити, хто із супротивників агресор. У зовнішній війні проблематичним є встановлення того, «хто першим вистрелив», у внутрішній – це питання загалом не важливе. З формального погляду, початок громадянської війни можна пов'язати з готовністю однієї частини суспільства боротися за владу з використанням зброї.

Під час громадянської війни відсутні звичайні кордони між війною та миром, фронтом і тилом, між дозволеним і недозволеним у правовому полі, держава і регулярна армія втрачають монополію на насилля, яке все більше «приватизується» воєнно-політичними угрупованнями. Відсутність поділу на фронт і тил зумовлена тим, що об'єктами знищення для супротивників є найбільш суттєві центри життєдіяльності й інфраструктури, які їх поєднують і забезпечують. Зважаючи на це, і природне, і техногенне середовище рівною мірою є і джерелом небезпеки та ризику для життя, і місцем захисту від останніх, тобто важко спрогнозувати чи буде будь-яка споруда, природний об'єкт надійним притулком або ціллю для нанесення руйнівного удару.

Громадянська війна не може дати того досвіду ведення війни, яку дає війна із зовнішнім ворогом, який використовує різноманітні методи збройної боротьби та різні організаційні системи армії. У зовнішній війні вся держава напружена зверху донизу й об'єднана спільною метою і волею. Відповідно у війні воюють не армії, а цілі озброєні народи з усіма своїми організованими

державними апаратами, мобілізуючи всі свої сили та засоби. Під час громадянської війни ступінь всенародної організованої напруги значно менший, ніж під час міждержавної війни, «...на перепоні стає загальний розпад держави» [104, с. 124].

Громадянська і зовнішня війна мають спільну основу – насилля, яке використовується не тільки в кризовій, конфліктній ситуації. Але особливістю громадянської війни є гострота «психологічного клімату» суспільства. Збройна боротьба, що ведеться в межах однієї держави, і антагоністичний поділ народу доводить психологічну напругу до максимуму і окремої особистості, і народу загалом. Справедливим є зауваження, що «...з усіх видів насилля, яке має ім'я війна, найбільш божевільною є все ж таки громадянська війна, оскільки люди в ній свідомо, не за наказом поділяються на ворожі табори...» [267, с. 270].

У громадянській війні першоосовою всього насилля стає збройне насилля. Останнє завдяки застосуванню збройної сили стає головним методом соціально-політичного протиборства, останнім засобом примусу протиборчих сторін та підкорення своїй волі інших учасників конфлікту.

Логіка дослідження потребувала розгляду специфіки методів і засобів ведення бойових дій. Під засобами ведення війни розуміють зброю та інші засоби, що застосовують у війні збройні сили для заподіяння шкоди і поразки супротивнику. Методи ведення війни – це способи застосування засобів війни.

Як свідчить історія людства, під час громадянських війн протиборчі сторони застосовують найчастіше методи і засоби, заборонені з погляду міжнародного права і співтовариства. Супротивники не дотримуються принципу, що забороняє застосувати в збройних конфліктах зброю, снаряди і речовини та методи ведення війни, які можуть завдати надмірні ушкодження або принести зайві страждання цивільному населенню країни.

Використовують заборонені згідно з міжнародними правовими нормами засоби і методи, що спричиняють надмірні руйнації, які мають невідбиркову

дію, порушується принцип захисту цивільного населення під час війни. З боку протиборчих сторін зазнають нападу цивільне населення або цивільні об'єкти.

Під час громадянської війни сторони використовують такі методи ведення війни, заборонені відповідно до міжнародного права:

- зрадницькі вбивства, поранення цивільного населення або політичних діячів, лідерів та інших представників протиборчої сторони;

- убивства або поранення представників протиборчої сторони, що здалися і склали зброю;

- повідомлення тому, хто обороняється, що в разі опору пощади (помилування, амністії) нікому не буде;

- незаконне використання знаків Червоного Хреста;

- терор цивільного населення, тобто акції масового фізичного, психологічного, ідеологічного насилля, що здійснюється суспільно-політичними воєнними структурами, які мають певну владу над соціальним контингентом, що перебуває в полі їхньої діяльності, для схилення мас до певної поведінки. Окрім прямого грубого фізичного насилля, терор може виявлятися і в умисному створенні життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення якоїсь групи населення, або запровадження заходів із запобігання дітонародженню;

- геноцид;

- убивство парламентаря й осіб, які його супроводжують;

- атака, бомбардування або знищення медико-санітарних установ, госпітальних транспортів, літаків, медико-санітарного персоналу;

- знищення або захоплення власності, що є часткою матеріальної бази протиборчої сторони;

- бомбардування незахищених міст, портів, селищ, житла;

- знищення культурних цінностей, історичних та інших пам'яток, місць відправлення культів, або їхнє використання для забезпечення успіху у військових операціях [69, с. 10].

Збройне насилля в умовах громадянської війни має високій рівень жорстокості. До основних причин проявів жорстокості можна віднести такі: «..під час бойових дій протиборчі сили зі зброєю в руках переживають почуття найсильнішої ненависті до супротивника; найбільш дієздатні частини кожної з протиборчих сторін чинять супротив до кінця і підлягають знищенню, навіть якщо їхні учасники намагаються здатися у полон; помста за звірства супротивника; почуття ненависті до ворога, яке починається не тільки із самої психології бою, а й свідомо культивується до людини, яка воює, агітацією, наказами воєнних командирів, порадами досвідчених воїнів» [275, с. 157]. Вирішення всіх проблем «жорсткими засобами» логічно вписується в особливий менталітет, що складається в учасників бойових дій, які навчилися проливати кров, для яких цінність людського життя з погляду набутого досвіду виглядає досить сумнівною.

Третій вимір буття громадянської війни – соціокультурний, що відображає риси світогляду, системи моральних норм, оцінок, поведінки і ідеалів.

Засобом адаптації до ворогуючого середовища в суспільстві стає формування альтернативних соціальних і політичних суб'єктів «друзів», «інших», «ворогів»: санкюлотів, аристократів, буржуїв, пролетарів тощо. Ворожнеча до «ворогів» живиться інколи жадібністю, що «...стимулює антагонізми мріями про нові джерела матеріального збагачення, експлуатацію нових джерел матеріальних благ, зокрема й природних ресурсів...» [416, р. 5].

Громадянська війна як політичне, а згодом і збройне протиборство між співвітчизниками в принципі не може бути оцінена її учасниками однозначно, виникає як мінімум біполярна оцінка. З точки зору сприйняття безпосередньо учасниками й цивільним населенням, громадянська війна не сприймається як зіткнення класів, соціальних, етнічних, релігійних груп чи цінностей. На ту чи ту протиборчу сторону може пристати людина незалежно від соціального статусу, політичних поглядів, але при цьому цілком не згодна з лінією

протилежної сторони, тобто спостерігається домінанта людських пристрастей, які не піддаються будь-якій диференціації.

Термін «переможці» відносно внутрішньої війни використовувати недоцільно, бо навряд чи можуть бути переможці у війні співвітчизників. Громадянська війна – це завжди «піррова перемога». З цього приводу можна нагадати позицію М. Волошина [87], що молитва під час громадянської війни може бути тільки за тих і за тих.

Для громадянської війни характерна «...абсолютна непримиренність протиборчих сторін..., які заради своєї правди застосовують необмежене насилля. Воно випускає на волю бісів, які ховаються десь у глибинах людської душі. Люди стають рабами цієї машини, а потім самі потрапляють під її колеса: океан крові, море сліз, гори трупів» [150, с. 32]. Отже, відповідальність за громадянську війну несуть усі, хто брав у ній участь.

Внутрішня війна розмиває єдність нації, виникає проблема «ми-вони», «свій-чужий» у відносинах між громадянами, потенційно небезпечний «чужий» перетворюється в реального смертельного ворога. Пошук ворога переміщується всередину країни, поняття «свій-чужий» втрачають чітку визначеність, і тоді «ворогом» може стати кожен, крім того, категорії «чужорідний», «не свій» постійно змінюються та розширюються, виникає загальна підозрілість [296]. Відбувається еволюція образу ворога, під час якої основною тенденцією стає перехід від домінуючих у минулому пропагандистських стереотипів до особисто-побутових, емоційно-конкретних образів, що сформувалися в результаті власного досвіду.

«Образ ворога» стає не тільки максимально негативним політичним, етнічним чи релігійним стереотипом, а й частиною військового дискурсу. «Створення «образу ворога» та включення його до системи стереотипів є одним із засобів легітимізації непопулярних політичних рішень, тобто відбувається процес «...перекладання відповідальності за конфлікт на протилежну сторону, надання своїм діям характеру справедливого та

необхідного акту, і ...демонізації супротивника аж до його дегуманізації» [367, с. 65].

Демонізація супротивника відбувається шляхом підкреслення реальних недоліків і приписуванням уявних негативних характеристик, звинувачення у злочинах, завдяки перебільшенню реальних чи вигадки уявних. Протиборча сторона позбавляється позитивних якостей і набуває форми суцільного зла, неприйняттого для існування суспільства та держави. Супротивник демонізується заради власної героїзації та / або очищення власного образу як сторони, що веде справедливу боротьбу.

Також слід зауважити, що навіть після закінчення громадянської війни ідеологічне кліше «ворог народу» не зникає, а навпаки, може конкретизуватися й персоніфікуватися залежно від завдань та етапів внутрішньої політики політичної сили, що тримає в руках державну владу. Подібне кліше приходить на допомогу новій правлячій еліті під час закріплення власної влади. Так, у Радянському Союзі образ «ворога народу» використовувався сталінським режимом для консолідації суспільства в мирний час, особливо в умовах радикальних трансформацій кінця 1920-х – 1930-х рр.

Поведінка протиборчих сторін в умовах збройного протиборства за владу характеризується:

- ігноруванням протиборчими сторонами в процесі боротьби за державну владу базових цінностей одне одного;
- бажанням нав'язати свої цінності іншій протиборчій стороні;
- зростанням рівня фанатизму всіх представників тієї чи тієї протиборчої сторони;
- збільшенням асиметричних атак, які будуть вестися з урахуванням слабких сторін протиборчої сторони;
- використанням стереотипів щодо цінностей протиборчої сторони, нагнітанням негативних етнічних, гендерних релігійних стереотипів [72, с. 34].

До соціокультурної характеристики громадянської війни необхідно додати відповідь на питання: чи може внутрішня війна бути справедливою? Для отримання відповіді необхідно основні принципи-критерії справедливої війни проаналізувати в умовах громадянської війни.

Перший критерій – це принцип правої справи. Цей критерій можна також назвати принципом правильних підстав, або критерієм вагомих причин. Наприклад, агресивна поведінка держави проти свого власного народу. Якщо державна влада, узурпована однією етнічною групою, здійснює геноцид стосовно іншої етнічної групи, то чи може остання законно вступити у війну? Можна вважати правовою метою ту, яка призводить до громадянської війни внаслідок самозахисту. Але важко визначити, наскільки легітимним є самозахист. Так, на початок Боснійської війни 1992 р. Боснія була визнана міжнародним співтовариством суверенною державою. Її офіційний уряд, який очолили мусульмани, намагався зберегти єдність Боснії як незалежної держави, а боснійські серби й боснійські хорвати водночас робили все можливе для приєднання відповідно до Сербії та Хорватії, що призвело б до загибелі Боснії як національного утворення. Як наслідок, увесь світ став свідком страшних злочинів та антигуманних дій, учинених усіма учасниками конфлікту. Головна мета цього конфлікту – позбавитися тих людей, які не належали до «правильної» етнічної групи. Процес етнічних зачисток мав багатосторонній характер – залякування, позбавлення власності, ув'язнення в концентраційні табори, масові зґвалтування та страти. Це призвело до загострення проблеми біженців і переміщених осіб не тільки на території колишньої Югославії, а й у сусідніх країнах. У цьому випадку важко визнати легітимним самозахист і мусульманських боснійців, і боснійських сербів, і боснійських хорватів.

Наступний критерій – принцип легітимності влади – вказує, які особи мають право приймати рішення стосовно того, починати війну чи ні. Такими уповноваженими особами не можуть бути приватні особи, приватні організації, підприємці тощо. Натомість можуть бути вищі державні

службовці (наприклад, президент) або певні інститути державної влади (наприклад, законодавчий орган). У громадянській війні легітимною владою можна вважати національно-визвольні рухи, що борються проти колоніальних режимів, народи, що відстоюють своє право на самовизначення засобами насилля. Однак легітимна влада насильницьких рухів за відокремлення від держави залишається суперечливим питанням.

Для представників національно-визвольного руху збройна боротьба, яку вони ведуть, є легітимною формою спротиву колоніальному пригнобленню та експлуатації. Такі рухи породжують не тільки нові форми політичної лояльності, а й нові форми легітимності. Крім того, ці рухи набувають рис державного утворення, отримують права воюючої сторони або визнання як нового уряду. В цьому випадку необхідно звертатися до Додаткових протоколів Женевських конвенцій, згідно з якими за воюючою стороною визнається право на застосування воєнної сили.

Третій критерій для визначення справедливої війни задано принципом добрих намірів. У минулому цей принцип трактувався так: солдати воюючої сторони не повинні вступати у війну з ненавистю в серці. Сьогодні він означає, що вступати у війну з наміром здійснити гідну справу, то з цим наміром треба і завершити війну.

Добрим наміром громадянської війни може бути намагання здійснити в своїй країні демократичні перетворення, хоча й із застосуванням сили. З цього приводу можна зауважити, що є різний ступінь суб'єктивності намірів. Громадянські війни ведуться під лозунгом високих ідеалів, які не обов'язково щось говорять про справжні наміри тих, хто їх проголошує. Для прикладу наведемо громадянську війну в Лівані. На думку лідера Національного блоку Р. Едде, причиною війни є не внутрішні ліванські протиріччя, пов'язані з різним баченням подальшого розвитку держави, а змова між керівництвом США і деяких країн регіону, що підтримували різних учасників внутрішнього збройного конфлікту. Тобто добрі наміри, спрямовані на «покращення»

політичного устрою Лівану, насправді мають чисто суб'єктивний характер, пов'язаний з інтересами інших країни.

Четвертий критерій – принцип імовірного успіху, який є проявом наслідків прийнятого рішення. Очікувана ціна (втрат) не повинна виходити за межі очікуваної вигоди. Застосування принципу ймовірного успіху досить проблематичне, оскільки на момент початку громадянської війни успіх її здається маловірогідним або таким, що відноситься до далекого майбутнього. Так, під час громадянської війни на Кубі ніхто не міг стверджувати, що сили Ф. Кастро мали вагомні шанси на успіх.

Принцип імовірного успіху пов'язаний з п'ятим критерієм – принципом співмірності. Важливо з'ясувати, наскільки досягнутий результат перевищує затрати. Наслідки будь-якої громадянської війни страхотливими. Країна лежить у руїнах, господарство зруйновано, ліквідація матеріальних руйнувань потребує життя іноді не одного покоління, шлях відновлення довіри між колишніми представниками протидорчих соціальних, релігійних або етнічних верств є досить складним і довготривалим. Ціна громадянської війни для держави завжди сплачена людськими жертвами, потоками біженців і переміщених осіб, економічними й політичними труднощами процесу відбудови держави.

Шостий і останній критерій – це принцип крайнього заходу. Перш, ніж вступити у війну, необхідно переконатися в тому, що всі дипломатичні зусилля безсильні. На момент початку громадянської війни соціально-політична криза завжди переростає в збройну боротьбу. Хоча в деяких випадках на певний термін може відбуватися процес стабілізації, коли протидорчі сторони після того, як вичерпали свої можливості в конфронтації, стають на шлях примирення на певний час. Так, під час громадянської війни в Республіці Конго в 1994 р. упродовж певного терміну настав період відносної стабільності, але ще знадобиться 8 років для того, щоб закінчилася громадянська війна в країні.

Здійснений аналіз зумовив такий висновок: громадянська війна не може бути справедливою, бо порушуються ті чи ті критерії-принципи теорії справедливої війни [69].

Виміри буття громадянської війни діалектично взаємопов'язані між собою. Суть впливу соціального-політичного виміру на воєнно-стратегічний проявляється в реалізації функції цілепокладання. Саме цим визначається характер і спосіб використання зброї, збройного насилля під час боротьби за владу. Зі свого боку армія і збройні формування протиборчих сторін існують як активна сила політичної організації суспільства. Соціокультурний вимір відображає духовні цінності протиборчих сторін, формує ідеологічні погляди та ставлення до супротивника як політичної сили і ворога. Водночас воєнно-стратегічний формує і відображає ідеологію збройної боротьби як невід'ємну складову ідеології кожної з протиборчих сторін.

Для найбільш об'єктивного визначення змісту громадянської війни як єдності всіх різноманітних форм і буття, на думку автора, доцільним є порівняти внутрішню війну із зовнішньою.

До спільного означених суспільно-політичних явищ слід віднести таке:

- основний соціальний зміст обох війн становлять явно і недвозначно виражені ті чи ті форми організованої збройної боротьби між значними організованими соціально-політичними силами;

- форми бойових дій як крайній вираз гостроти конфлікту можуть бути різними, широкого діапазону інтенсивності, разом із тим достатньо тривалими, узгодженими керівництвом збройних формувань та керованими політичними структурами;

- суб'єктом ведення бойових дій виступає держава (у громадянській війні одна з конфлікуючих сторін представлена державою, що руйнується і нездатна вирішити протиріччя мирним шляхом) [211, с. 164];

- обидва суспільно-політичні явища пов'язані з переходом протиборчих сторін від застосування ненасильницьких форм і способів

боротьби до прямого застосування зброї та інших насильницьких засобів для досягнення певної політичної та / або економічної мети [345, с. 29];

– економічна, політична, військова допомога союзників чи підтримуючих країн суттєво впливає на перебіг і результат війн;

-- відбувається «...тимчасове скасування правових відносин між супротивниками, повернення останніх до природного стану боротьби стихійних сил» [310, с. 515];

– застосування принципу «переможців не судять» призводить до того, що людина вимушена свідомо чи несвідомо порушувати норми людяності, ставати суддею власних дій, а в екстремальних ситуаціях перейти останню межу й опинитися в ситуації вседозволеності.

Що ж стосується відмінностей між двома війнами, то вони простежуються в таких аспектах:

– у відкритості характеру та публічному вираженні корінних інтересів протиборчих сторін;

– у публічності й апеляції до мас для активної мобілізації їх з метою підтримки тієї чи тієї воюючої сторони [211, с. 165];

– у складі протиборчих сторін (переважно громадяни однієї держави чи громадяни різних держав, що входять до різних союзницьких блоків);

– у встановленні «союзницьких відносин» (під час громадянської війни протиборчі сторони намагаються залучити на свою сторону міжнародну суспільну думку, міжнародні організації, провідних гравців світової політики після початку військових дій, а під час зовнішньої війни більшість союзницьких відносин складається до початку військових дій);

– у територіальному масштабі, коли воєнні дії ведуться або в межах однієї країни чи охоплюють кілька країн і навіть континентів;

– у правовому полі війна, як правило, оголошується, і це, відповідно є підставою для введення воєнного стану;

– у засобах, під час внутрішніх війн сторони не бажають визнавати застосування гуманітарних принципів, правил і законів війни до протиборчої

сторони, намагаючись за будь-яку ціну знищити супротивника в боротьбі за державну владу, тобто громадянські війни не підпадають під юрисдикцію сучасних норм міжнародного гуманітарного права і цивілізаційних законів;

– у стратегії – громадянська війна як воєнні дії протиборчих сторін, як правило, не знає жодних норм і шаблонів. Для неї не характерні класичні, масштабні бої, здебільшого спостерігається збройне зіткнення окремих загонів, організація повстань на підконтрольній іншій протиборчій стороні території, терор, бандитизм, повстання, заворушення, можливі саботаж, демонстрації та маніфестації;

– у головній меті – у громадянській війні протиборчі сторони мають за мету завоювати / зберегти свою владу, побудувати / реставрувати в державі політичний режим;

– у моральному аспекті – громадянська війна немає героїв, відсутні поняття «патріотизм», «вітчизна», «любов до батьківщини» [420] .

Відповідно до окреслених рис громадянської війни можна виокремити специфічні ознаки внутрішньої війни:

– наявність соціальних, політичних, ідеологічних, міжнаціональних, релігійних, міжособистих протиріч, напружених, взаємознищуючих відносин між протиборчими сторонами;

– глибоке соціальне розшарування суспільства, що має характер гострої поляризації соціально-групових інтересів. Крім того, чим глибше розкол суспільства, тим війна має більш жорстокий і руйнівний характер, а процеси післявоєнного загальнонаціонального примирення більш тривалі і ускладнені;

– наявність у всіх протиборчих сторонах апарату управління, воєнно-політичного механізму;

– застосування практики демократичних режимів, що не мають загальноновизнаної національної легітимності;

– революційний радикалізм, максималізм і нетерпимість окремих політичних сил, що намагаються завоювати владу;

- практика різкої, незаконної зміни політичного курсу державної еліти суспільства;
- необґрунтовані, необмежені політичні амбіції, воля до влади та інші психологічні фрустрації окремих політичних кланів та їхніх лідерів;
- прихід до влади сил, що не виражають у політиці загальнонаціональні інтереси;
- відкидання більшості складників законності та політичної демократії;
- ерозія державного суверенітету, яку можна вважати зовнішнім стресом;
- залежність від втручання глобальних і регіональних акторів (відмова від міжнародної підтримки, економічна і політична блокада і т.п.);
- громадянські війни – кризова ситуація, за якої альтернативність витісняє зумовленість [71].

Отже, сутність громадянської війни можна інтерпретувати в трьох вимірах. У соціально-політичному вимірі – продовження політики, збройне насилля в процесі боротьби за державну владу, зіткнення державно-правових структур з недержавними структурами, тобто вирішення суспільних протиріч шляхом знищення або дезорієнтації супротивника з метою збереження / захоплення / перерозподілу ресурсів. У воєнно-стратегічному вимірі – війна без правил; ігнорування військової етики; перемога протиборчої сторони не тільки у військових зіткненнях, а фізична і моральна розправа з прихильниками останньої під час і після збройної боротьби. У соціокультурному вимірі – як стресовий, критичний стан суспільства, стан розриву громадянського миру, всюдозволеності, відмова від цивілізованості, загальнонаціональна трагедія.

3.2. Парадигма методів і засобів соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії як форми громадянської війни.

Діалектика громадянської війни показує, що з часом війни набувають нових соціально-політичних і воєнних характеристик. У багатьох випадках внутрішні війни ведуться на основі останніх досягнень політичних дій, воєнної думки, з використанням різноманітних видів воєнної тактики, бойової техніки та зброї. Тобто збройна боротьба за владу здійснюється за допомогою комплексу в певному співвідношенні методів стратегії як певної моделі дій, необхідних для досягнення поставленої мети.

Специфіка громадянської війни як прагнення протиборчих сторін, що мають однакові чи різні сили, ресурси, внутрішню чи зовнішню підтримку, щоб зберегти або повалити насильницькими засобами існуючі політичні структури, зумовлює використання супротивниками методів воєнно-технічної та соціально-політичної стратегії.

До воєнно-технічної стратегії належить процес планування, організації і ведення військових операцій, бойових дій із застосуванням різноманітних видів зброї та військової техніки для знищення супротивника. Громадянська війна відрізняється своєю специфікою та динамікою бойових дій, об'єктами, на які спрямовується військові операції. Останні не тільки потребують специфічної підготовки, специфічної стратегічної й тактичної лінії у воєнній галузі, а й призводять до різних за масштабом наслідків для військових і цивільного населення, і, відповідно, для самих протиборчих сторін.

На думку І. Арреган-Тофта, стратегії учасників збройного конфлікту щодо супротивника доцільно класифікувати відповідно до конвенційності [390]. У кожної сторони є дві альтернативні стратегії організації воєнних дій. Сторона, що здійснює наступ і є «сильним супротивником», обирає між прямим наступом і так званім «варварством» (умисним і систематичним завданням шкоди цивільному населенню для того, щоб зламати волю супротивника). Сторона, яка обороняється і є «слабким

супротивником», обирає між прямою обороною і терористичною війною. Відтак, кожна сторона стоїть перед вибором: обрати конвенційну стратегію (наступ чи оборона) чи неконвенційну (так зване «варварство» чи терористична війна). Відповідно, результат бойових дій залежить від стратегічного вибору супротивників і від спроможності вчасно відреагувати на дії протиборчої сторони.

До варіантів стратегії супротивників відносять такі: завжди вдаватися до конвенційної стратегії; завжди вдаватися до неконвенційної стратегії; обирати стратегію супротивника; обирати відмінну від супротивника стратегію. Якщо протиборчі сторони обирають конвенційну стратегію, то вигреш сильної сторони буде більш імовірним.

До соціально-політичної стратегії громадянської війни належить сукупність політичних ідей і дій, які зумовлюють спрямованість збройної боротьби, способи її ведення. З огляду на це, спостерігається неоднаковий ступінь залучення і, відповідно, участі народних мас у збройній боротьбі, неоднаковий масштаб та інтенсивність політичної боротьби тощо.

Обрання тих чи тих методів стратегії як певної моделі дій протиборчими сторонами, з одного боку, залежить від сили супротивників і визначає форму громадянської війни, а з іншого – зумовлює досягнення поставленої цілі й знищення супротивника і політично, і фізично.

Якщо протиборча сторона, що прагне завоювати владу, є «слабким супротивником», обирає неконвенційну стратегію і з часом може набувати характеристик «сильного» супротивника, здатного вдатися до прямих зіткнень з протиборчою стороною, то громадянська війна набуває форми партизанської війни (боротьби).

Отже, першою формою громадянської війни є партизанська війна (боротьба). Перш, ніж окреслювати специфічні риси соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії партизанської війни, слід зауважити, що дії партизан у зовнішній і внутрішній війнах у різний час отримували різне

визнання і оцінку: від «тероризму» і «підривної діяльності» до «малої війни», від «розбою» до «військової творчості мас».

Характеризуючи партизанські війну як різновид війни, її можна визначити «...як імпровізовані активні дії невеликих (порівняно з регулярною армією) загонів, організованих населенням, армією, урядом або партією за особливим для кожного випадку (району) типом для нанесення своєму супротивникові безпосереднього матеріального або іншого збитку усюди, де це можливо, і усіма доступними ним засобами» [134, с. 443].

Найчастіше партизанську війну трактують як збройну боротьбу значної частини населення проти влади, яку ця частина населення вважає чужою, ворожою або окупаційною. Партизанську боротьбу ж визначають як «...один із видів боротьби народних мас за свободу та незалежність своєї Батьківщини або за соціальні перетворення, що ведеться на території, захопленій супротивником; у цій боротьбі збройне ядро... ...спирається на підтримку місцевого населення, у ній можуть брати участь частини регулярних військ, що діють у тилу ворога» [124, с. 86].

Окреслені поняття більше відображають сутнісну характеристику партизанської боротьби під час зовнішньої війни. Що ж стосується партизанської війни (боротьби) як форми громадянської війни, то вона передусім «...спрямована на повалення небажаного панівного режиму та захоплення влади» [124, с. 95], тобто під час громадянської війни дії партизан спрямовані на усунення старої еліти від влади та завоювання останньої новою елітою. Для досягнення окресленої мети створюється актив із прихильників нової потенційної системи управління чи нового устрою, здатний повести за собою певну частину суспільства, а згодом створити партизанську армію, хоча інколи це потребує чималих зусиль і часу. Достатньо згадати, скільки сил і засобів знадобилося Ф. Кастро, щоб з 13 патріотів, які висадилися на острові, створити спочатку кілька партизанських загонів, потім – дві партизанські армії, здатні повалити режим диктатора Р. Батисти.

Тактика ведення партизанської боротьби в конкретній державі, що переживає громадянську війну, залежить від: 1) географічних і кліматичних, міських чи сільських умов, у яких розгортається боротьба; 2) наявності та рівня організаційної роботи з боку центру опозиційних сил; 3) рівня суспільно-економічного і політичного розвитку країни; 4) віддаленості охоплених партизанським рухом територій від центру; 5) стану силових і збройних структур уряду або рівень підтримки з боку силових структур «старої» еліти; 6) рівня підтримки з боку населення партизанських дій та / або бачення «нового світу» тощо.

Так, партизанським діям в африканських країнах у 1950–1970-х роках (Анголі, Гвінеї-Бісау, Камеруні, Конго, Мозамбіку, Намібії, Нігерії) було притаманне ведення збройної боротьби на периферії, у безпосередній віддаленості від центру колишніх колоніальних територій, у джунглях, лісостепових і пустельних місцевостях. У зазначених випадках уся специфіка збройної боротьби за владу «...зумовлювалася перевагою сільського населення, відсутністю необхідного рівня військово-організаційної роботи з боку керівників антиколоніального руху, сильними військово-поліцейськими позиціями європейців у містах, опорою багатьох африканських рухів на племінну (трайбаліську) базу» [36, с. 123].

В умовах громадянської війни діє два різновиди партизанства: повстанське партизанство та міська партизанська війна.

Перший різновид партизанської війни, так зване повстанське партизанство, формується спонтанно, з ініціативи населення та діє проти регулярної, урядової армії та силових структур, таким чином вступаючи в сутичку з існуючою державною машиною. Можна зазначити, що повстанське партизанство виникає внаслідок прийняття окремою особою чи певною групою власного самостійного політичного рішення підтримати збройну боротьбу за державну владу. Приймаючи відповідне рішення, особа передусім виходить із власної позиції та внутрішніх переконань. Зважаючи на це, суб'єктами такого різновиду партизанської війни на першому етапі боротьби

здебільшого стають колишні пересічні цивільні громадяни, деякі з них навіть не мають досвіду застосування зброї та ведення збройної боротьби.

До партизанських методів і форм звертаються в тих випадках, коли відкрита збройна боротьба не має реальних шансів на успіх. Головною збройною силою стають партизанські загони й об'єднання, групи добровольців. Якщо боротьба партизан активно підтримується місцевим населенням, то операції партизан можуть доповнюватися іншими формами спротиву, які відносять до соціально-політичної стратегії – страйки, агітація, пропаганда, саботаж.

Партизанство, виникаючи спонтанно на початку громадянської війни, починається з формування загонів, що, як правило, виникають з імпровізації / ініціативи приватних осіб, які самостійно шукають засоби створення матеріально-технічної бази та зброю, займаються самозабезпеченням, здебільшого за рахунок реквізиції, тобто процес формування має стихійний характер. Склад і масштаб партизанського загону безпосередньо залежить від особистості лідера («польового командира», «отамана» тощо), який має здібності об'єднати людей, здатних до боротьби і готових до побудови нового суспільства.

Партизанські загони, як правило, озброєнні різноманітним спектром зброї – від реліктів попередніх епох до сучасних моделей, навіть у тих випадках, коли збройну опозицію підтримують зовнішні сили, що поставляють останній зброю, аналогічну за технологічним рівнем тій, що є в урядових військах.

Партизанська боротьба починається одразу після створення перших збройних загонів, навіть у кількості декілька чоловік, а кінцевим результатом партизанського руху є створення повстанської армії регулярного типу, що стає легальною силою нового державного апарату, нового правлячого режиму. Більш того, в окремих випадках можна говорити, що в партизанських загонах починається створення структур майбутнього державного апарату, завдання якого полягає в реалізації функцій системи управління на місцях. Кожен

партизанський загін є засобом самозбереження соціальних груп і окремих територій у кризових умовах війни. Починається побудова так званого «свого порядку» і «своєї держави». З часом відбувається процес створення органів спеціального призначення, таких, як розвідка і контррозвідка.

Згодом до складу партизанських загонів входять не тільки добровольці, інколи застосовується примусова мобілізація з метою збільшення кількості бійців або створення групи для побутового обслуговування. Чим триваліша війна, тим більше загроза, що до партизанської війни будуть приєднуватися авантюрно-кримінальні збройні формування, які не мають чіткої політичної позиції, можуть переходити на бік іншої протиборчої сторони. У такому випадку основною метою стає можливість збагачення завдяки доступу до певних матеріальних благ або отримання значимого соціального статусу, наприклад, явище отаманщини під час громадянської війни в Росії.

Під час застосування партизанської війни як форми громадянської війни, коли абсолютно відсутній фронт як кордон протиборства, має місце суцільна боротьба, вогнища якої раптово виникають і загасають на великих просторах, одночасно втягуючи до військових дій усіх прямих і непрямих учасників конфлікту. Відсутні постійні операційні напрями та сталі вектори докладання зусиль, але є множинні удари за всіма напрямками і вони завжди мають спрямованість у бік супротивника та / або його об'єктів. Відсутній тил як зона певної безпеки й матеріального та людського ресурсного забезпечення за спиною власних військ, але є операційна зона за спиною супротивника, зона підвищеної загрози.

Стратегія і тактика партизанської боротьби суттєво відрізняється від дій регулярних армій, якщо порівняти із зовнішніми війнами. «Боротьба підпорядкована тільки одному закону доцільності... Перебуваючи більше часу в режимі очікування, та ... збереженні власних сил, вони нескінченно винахідливі в прийомах уникнення від та з-під ударів, у досягненні раптовості, ініціативності і свободи дій... в нешаблонності й унікальності засобів, у маскуванні і приховуванні своїх справжніх намірів» [17, с. 23]. Особливість

стратегії партизанської боротьби зумовлена тим, що партизани-повстанці не мають стратегічної переваги в силі та засобах порівняно з урядовими військами. Умовами успішності партизанської боротьби є важкодоступні з погляду географічних чи кліматичних умов для правлячого режиму території, на яких повстанці та їхні прихильники можуть знайти собі притулок, зброю, створити бази для навчання воєнного мистецтва і підготовки політичних і військових актів проти правлячого режиму.

Свою стратегію боротьби в партизанській війні в Перу обрала організація Sendero Luminoso. Вона зосередила активну діяльність спочатку на трьох напрямках: завдання шкоди внутрішньому і зовнішньому супротивнику; озброєння членів організації; залучення у свої лави якомога більше селян, створення відповідної соціальної бази.

Нападу зазнавали місцеві і центральні органи влади. Особливо ті, які є символами існування та забезпечення правлячого режиму, як-от міністерство юстиції. Цілями партизанських актів, пов'язаних із зовнішніми ворогами, стали американські споруди – завод, посольство і символічна статуя Дж. Кеннеді. Захоплення сільських поліцейських дільниць і місцевих гірничодобувних кампаній дозволило забезпечити вогнепальною зброєю і вибуховими речовинами повстанців. Були захоплені освітні і медичні заклади, організована їхня діяльність на нових принципах, відповідно до потреб селян. Також було здійснено напади на великих землевласників, а їхні землеволодіння було поділено між селянами.

З-поміж дієвих бойових засобів партизанської боротьби під час громадянської війни слід відзначити такі:

- 1) диверсії, коли об'єктами знищення є основи існування правлячого режиму і уряду;
- 2) уникнення безпосередніх бойових зіткнень;
- 3) засідки, коли поряд із комунікаціями протиборчої сторони здійснюється захоплення та / або знищення живої сили, зброї, техніки;

4) раптовий напад на військові та / або цивільні, управлінські об'єкти протиборчої сторони;

5) рейди, поєднання переміщення і проведення бойових дій на територіях, що контролюються протиборчою стороною.

Кожний із засобів партизанської війни за своєю суттю здатний призвести до ескалації громадянської війни. Диверсії, крім безпосередньої шкоди майна, психологічно впливають на протиборчу сторону, сприяючи її деморалізації. Так, свого часу партизанський рейд під керівництвом Ф. Кастро і Е. Че Гевари сприяв поширенню повстання проти правлячого режиму, що врешті-решт призвело до його падіння.

Другий різновид партизанської війни як форми громадянської – міська партизанська боротьба (міська герилья). Г. Биструхін і Д. Веденєєв партизанську війну в умовах міста називають «війною в кам'яних джунглях» [36]. Міська партизанська боротьба відрізняється від партизанської повстанської тим, що має більш організований характер і, як правило, підкоряється центру опозиційних сил. Як і повстанське партизанство, проходить певні етапи від створення до широкомасштабної збройної боротьби:

1) підготовка й організація партизанських груп та осередків, створення матеріальної бази для боротьби; пропаганда своїх дій і розкриття злочинної сутності правлячої верхівки;

2) зміцнення інфраструктури та матеріальної бази партизанського руху;

3) початок збройної боротьби, залякування прихильників правлячого режиму;

4) широкомасштабні дії в більшості міст проти правлячого режиму, державного механізму та сил, що його уособлюють.

Досвід діяльності Комуністичної партії Китаю як стратегії міської партизанської війни, що відображає парадокс відносин між «сильним» і «слабким» супротивником під час застосування останнім методів

неконвенційної стратегії. До основних заходів збройної партизанської боротьби останньої належать такі:

- 1) підготовка кадрів бойовиків для міської боротьби, запровадження спеціальних курсів, де вивчаються плани міст, розташування міських споруд і таємних місць, аспекти конспірації і основи розвідувальної діяльності;
- 2) організація диверсійної діяльності на підприємствах, державних і окупаційних органах управління;
- 3) створення і діяльність агентурної мережі;
- 4) підготовка до штурму міст партизанськими колонами (ударними осередками), посиленими мінометами та кулеметами;
- 5) ідеологічно-пропагандистська діяльність, мета якої – збільшення кількості прихильників і залякування супротивників.

Міська партизанська війна має успіх таких умов:

- 1) «...уміння завдяки маневру створити 4-кратну перевагу в силах, належне матеріальне забезпечення, забезпечення політичної мобілізації повстанців і ополченців, вдале застосування тактичних прийомів у поєднанні з відвагою і кмітливістю партизанів у вуличних боях...» [36, с. 48];
- 2) максимально використовувати тісний і мобільний зв'язок з народними масами для організації розвідки, «...ідеально, щоб кожен селянин міг бути партизанським розвідником, щоб противник не зміг зробити ані кроку, про який не довідався б партизан» [36, с. 49];
- 3) створення бойового ядра з активістів, нездатних до компромісів; об'єктивна оцінка воєнного потенціалу силових структур правлячого режиму, обов'язкове урахування можливості надання допомоги з боку іноземних держав; підняття рівня здатності народних мас до політичного і воєнного опору політиці правлячої верхівки;
- 4) в жодному разі не використовувати військові дії проти мирного населення, за винятком поодиноких убивств політичних і державних діячів протиборчої сторони, які є уособленням правлячого режиму. Оскільки «...партизанська боротьба – це боротьба мас, народна боротьба;

партизанський загін як озброєне ядро є бойовим авангардом народу, його головна сила в тому і полягає, що він спирається на народ» [92, с. 276].

До вище окреслених умов можна додати і застосування виняткового засобу соціально-політичної стратегії, політики непокори. Особливим випадком такої партизанської боротьби в містах є громадянська війна в Південно-Африканській Республіці, коли відбувалася боротьба партизан-негрів проти білої панівної верхівки. Найбільш застосованими й актуальними стали такі заходи, як: диверсії і саботаж на найбільш значущих промислових об'єктах і транспортній інфраструктурі; страйки; політичні демонстрації; масові й індивідуальні мітинги; бойкоти, невиконання закону; відмова від співпраці тощо. Тобто насильницькі методи боротьби поєдналися з публічною демонстрацією волі Африканського національного конгресу, що виражав інтереси більшості населення країни і виступав проти політики уряду, волі панівної верстви Північно-Африканської Республіки.

Основними характеристиками міської партизанської боротьби можна назвати такі:

- 1) ефективність передусім в урбанізованих країнах;
- 2) пріоритетність завдання зі знищення керівного складу та живої сили силових структур правлячого режиму, військової техніки, що призводить до ліквідації воєнно-технічної переваги протиборчої сторони;
- 3) на першому етапі об'єктами захоплення стають державні і приватні будівлі, які недостатньо охороняються та / або мають стратегічне та / або політично символічне значення;
- 4) партизанські дії за межами міста мають на меті відволікти увагу силових структур правлячого режиму від дій міських загонів;
- 5) поєднання форм збройної боротьби з формами легальної діяльності інфраструктури, зокрема створеної до початку збройної боротьби за владу суспільно-політичних організацій;

б) поєднання різних методів і способів соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії: саботаж, захоплення заручників, незаконна примусова експропріація матеріальних благ, політики непокори.

Незалежно від різновиду партизанська боротьба як форма громадянської війни, застосовуючи методи неконвенційної стратегії, дає змогу вести довготривалі війни. Принципи ведення бойових дій, пов'язанні з уникненням прямих військових зіткнень, дозволяють накопичити та /або зберегти сили опозиційній стороні. Відповідно на першому етапі боротьби застосовують індивідуалістичні дії й засадні засоби, невеличкі операції на обмеженій місцевості із застосуванням мінімальної кількості зброї. І тільки на наступних етапах боротьби можна говорити про процес масової збройної боротьби, коли воєнні організаційні форми трансформуються в цивільно-управлінські, а партизанство об'єднує в собі функції бойової одиниці й організації влади.

Аналіз різновидів партизанської війни та прикладів, що наводить історія, дозволяє стверджувати, що в стратегічному аспекті збройна боротьба проходить чотири етапи, кожен із яких має заходи соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії.

Перший етап умовно можна назвати організаційно-підготовчим. Основною метою етапу є створення фундаменту для майбутнього партизанського руху. Для досягнення цієї мети організатори вирішують такі завдання: зібрати кошти, продовольство, зброю й інші необхідні засоби для ведення бойових дій; створити необхідну інфраструктуру; сформувати особовий склад партизанських загонів та осередків. Аналіз більшості громадянських війн засвідчує, що не завжди формування бази партизанського руху відбувається заздалегідь, інколи цей процес починається під тиском обставин, що склалися в державі чи окремому регіоні країни. Так, червоне партизанство під час громадянської війни в Росії здебільшого народжувалося спонтанно і тільки пізніше втягувалося в русло керівництва партії більшовиків. Але в окремих випадках формувалося під керівництвом

революційних комітетів, інших політичних організацій і командуванням Червоної армії. Наприклад, на основі директиви головного командування московським сектором була розроблена «Інструкція з організації дрібних місцевих партизанських загонів». Ця інструкція наказувала революційним комітетам організувати дрібні партизанські загони з 5-10 осіб, «...рухливі, такі, що легко ховаються і мають основним завданням безперервно, наполегливо завдавати шкоди ворогові, постійно турбувати його, особливо вночі, виснажувати і створювати навколо нього атмосферу невловимої небезпеки, що загрожує звідусіль» [111, с. 472].

Другий етап збройної партизанської боротьби здебільшого має оборонний характер, оскільки через нерівномірність сил партизани діють таємно і здебільшого переховуються від збройних формувань протидіючої сторони. Але в жодному разі не можна сказати, що така оборонна тактика ведення збройної боротьби пасивна. Насправді така оборона має вигляд наступальних операцій обмеженого характеру. Це пов'язано з тим, що партизани впродовж цього етапу здатні саме на такі дії. На цій фазі відбувається накопичення досвіду різних форм боротьби, які поєднують і індивідуалістичні, й терористичні. У цій фазі, на думку Е. Че Гевари, «...партизани постійно знаходяться у русі, застосовують заходи перестороги, і тому партизанський рух у цей час досить вразливий» [92, с. 172].

На другому етапі партизани створюють опорні бази, вивчають райони ведення військових дій, налагоджують канали постачання, ведуть розвідувальні дії, залучають до боротьби нових бійців і цивільних помічників, ведуть активну пропаганду свого руху, навіть поетичними засобами. Прикладом останнього є героїчна поезія повстанців (так звана поезія «афганського джихаду» [274]), створена під час громадянської війни в Афганістані (періоду 1979–1989 рр.), присвячена боротьбі з «невірними», які спричинили страждання і біль, спричинили зміни моральних принципів. Основним жанром народної літератури стає поезія, присвячена пам'яті героїв,

які ведуть боротьбу з армією ворогів-агресорів і захищають свій традиційний уклад.

Аналіз громадянських війн різних епох доводить: якщо партизанський рух на цьому етапі не був знищений, то настає момент, коли первинний, опорний район дій партизанських загонів та осередків стає затісним, і певна частина партизанських сил направляється для здійснення військових дій і політичної діяльності в іншу місцевість, збільшуючи таким чином територіально масштаби збройної боротьби. Відбувається своєрідна територіальна експансія з боку партизанського руху. І, відповідно, діяльність останнього спрямована на те, щоб отримати контроль над якомога більшою територією.

Упродовж другого етапу збройної партизанської боротьби починають проявлятися риси регулярної армії, з'являються особливі ударні загони, здатні вирішувати і широке коло бойових завдань, і операції особливого призначення.

На третьому етапі, як правило, встановлюється певна рівновага оперативних і бойових можливостей. Активний розвиток опорних баз, розширення партизанських зон і масштабні операції наближають момент, коли для урядової армії боротьба з партизанським рухом стає основним завданням, від вирішення якого буде залежати доля правлячого режиму.

Під час цього етапу повстанці організують безперервні бойові дії, збільшується рівень загострення боротьби між протиборчими сторонами та рівень політизації збройної боротьби за владу. Кожен партизанський загін перетворюється на одну із частин більш широкої воєнно-політичної кампанії. Партизанські сили трансформуються із суто воєнної організації у воєнно-політичну. Крім того, більшого значення набуває «боротьба за серця та уми» місцевого населення, тому частина операцій проводиться винятково з міркувань політичної доцільності.

Саме цей етап партизанської війни можна назвати «...справжньою школою партизанського воєнного мистецтва, де головні уроки надає

протиборча сторона в особі своїх збройних формувань» [371, с. 28]. Останнє змушує партизанський рух вдаватися до постійної індивідуальної та колективної імпровізації під час прийняття рішень і визначення способів виконання їх.

На останньому етапі збройної партизанської боротьби відбуваються маневрені дії протиборчих сторін на більшій частині територій. Партизанські загони на кожен удар супротивника відповідають ударом, проводять більш масштабні й результативні операції для встановлення стабільного контролю над великими територіями. Більшість своїх дій партизани спрямовують на блокування ворожих гарнізонів і польових угруповань у великих містах і стратегічних населених пунктах.

Партизани, використовуючи тактику маневрування великих партизанських колон, атакують опорні пункти супротивника, відбувається перехід до мобільної війни, яка припускає передислокацію на великі відстані значної кількості живої сили і відносно потужної зброї. Але оскільки супротивник зберігає можливість ефективно чинити опір і здатність контратакувати, ця маневрена війна не може ще остаточно замінити війну партизанську. Вона залишається лише однією з форм бойових операцій партизанських загонів. Проте сили партизан збільшуються і врешті-решт відбувається формування народної армії. Але і протягом цього етапу партизанські загони продовжують вести боротьбу принципово партизанськими методами, знищуючи засоби комунікації, влаштовуючи акції саботажу, таким чином дезорганізуючи матеріально-технічну базу супротивника.

Слід зазначити, що партизанський рух поступово починає застосовувати й інші тактики і стратегії боротьби за владу. Під час громадянської війни в Гватемалі ліві воєнно-політичні організації розробили стратегію, що поєднала партизанський рух з іншими формами. На першій фазі війни партизанські загони закріпилися в окремих зонах, а потім почалося поширення боротьби в різних формах у всіх густонаселених та економічно

стратегічних районах. Так, тактика поступово переходила від активних дій партизанських фронтів до діяльності військових організацій самозахисту населення для проведення терористичних дій. Тактика передбачала захоплення невеликих міст і селищ, проведення мітингу, завоювання прихильників з-поміж мешканців, створення організації самозахисту, з приходом великих підрозділів урядових військ партизанський загін повертався на базу. Відтак, зберігався склад партизанського загону, збільшувалася кількість прихильників, створювалася опорна база, яка дестабілізувала ситуацію в містах.

Розглядаючи партизанську війну як форму громадянської війни, не можна залишити поза увагою загрозу, яку несе остання для територіальної цілісності держави. Історія наводить факти зростання сепаратизму в окремих регіонах держави, охоплених бойовими діями. Крім того, зростанню сепаратизму сприяє іноземна інтервенція, що не зацікавлена в існуванні країни в старих межах або має свої інтереси стосовно певних територій. Під час громадянської війни в Росії іноземна інтервенція сприяла розвитку сепаратизму в окремих регіонах колишньої Російської імперії для використання останнього у власних інтересах [73].

Друга форма громадянської війни, яка має свій комплекс засобів соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії, – це терористична війна, яку можна визначити як «...інтенсивне застосування або загроза застосування насилля щодо цивільних осіб або цивільних об'єктів з метою досягнення політичної мети» [402, р. 9]

У випадку, коли опозиційна сторона громадянської війни є «слабким супротивником» і обирає винятково неконвенційну стратегію, громадянська війна набуває форми терористичної війни у вигляді опозиційного терору.

Особливістю опозиційного різновиду є екстремальна активність бойовиків – терористів та їхніх організацій і осередків. До складу бойовиків під час терористичної війни здебільшого входять добровольці, переважно фанатики своєї ідеї, здатні покласти своє життя на вівтар боротьби заради

перемоги. Основною метою терористичних організацій є злам існуючого державного механізму, встановлення в країні нового політичного режиму відповідно до ідей терористів, тобто отримання державної влади, щоб мати змогу приймати самостійні власні рішення щодо основних напрямів внутрішнього і зовнішнього курсу держави.

Як правило, терористичні організації, що беруть на себе роль опозиційних сил, ставлять перед собою завдання консолідувати розпорошені сили навколо єдиного центру – органу управління, створити систему збройних формувань. Окреслене вище здійснюється на відповідній політичній та ідеологічній (етнічній, конфесійно-релігійній) базі, обов'язково з пропагандою з-поміж населення і, відповідно, із завоюванням симпатії останнього. Тільки під час створення такого політичного й організаційного стану можна говорити про досягнення основної мети.

З часом характеристики створеного центру і системи управління повинні відповідати рівню державних структур, щоб на момент завоювання влади організації були здатні керувати державним механізмом, починаючи з найвищого рівня і закінчуючи владою на місцях. А відповідні незаконні збройні формування, за умови перемоги в громадянській війні, повинні бути готові взяти на себе функції збройних сил.

Класичним прикладом опозиційної терористичної війни як форми громадянської війни можна назвати збройний конфлікт в Алжирі періоду 1960–1990-х рр., коли Ісламський фронт порятунку створив бойові групи і перейшов до тактики терору, фізичного знищення державних службовців, інтелігенції, іноземних громадян, руйнування будівель державних установ, закладів освіти тощо. Так, «...за 1992 р. у столиці загинуло 40 осіб, у тому числі й голова Вищої державної ради М. Будіафра, а загалом по країні загинуло кілька тисяч чоловік. У 1995 р. підірвано будівлю Управління поліції м. Алжира, загинуло 38 і поранено 256 осіб» [36, с. 167].

Терористична війна, починаючись як «форма протесту проти національного, релігійного, соціального та політичного утиску» [300, с. 334],

в умовах повномасштабної соціальної і психологічної поляризації населення, включення у політичні процеси широких мас населення перетворюється в запеклу збройну боротьбу за державну владу, набуваючи форми громадянської війни.

У випадку партизанської війни й опозиційного терору найчастіше «слабкий супротивник» прагне дотримуватися стратегії, що відрізняється від стратегії «сильного супротивника», і використовує нетрадиційні методи ведення війни для завдання максимальної матеріальної і психологічної шкоди і досягнення політичної перемоги. Останнє передбачає нав'язування більш сильному супротивнику не вигідної для нього моделі перебігу громадянської війни, розтягуючи її часові межі.

У випадку, коли протиборча сторона представлена державними інститутами й обирає неконвенційну стратегію, маємо справу з державним терором. Терор проводиться партійними, правоохоронними і репресивними органами і є частиною внутрішньої політики уряду, її радикальним засобом, можна сказати, певною функцією управління для придушення або знищення протиборчої сторони. Мета державного терору – збереження існуючої політичної системи та зміцнення влади правлячої політичної еліти, і для цього необхідно за допомогою жорстокого знищення або придушення політичного опонента всередині держави залякати населення.

Інколи функції державного терору застосовують напівлегальні та нелегальні терористичні групи, що користуються підтримкою з боку диктаторських (військово-поліцейських) режимів. Як правило, до складу таких груп входять колишні співробітники силових структур. Наприклад, так звані «ескадрони смерті» на чолі з майором воєнної розвідки Р. д'Обюсоном під час першого етапу громадянської війни в Сальвадорі, які використовувалися правлячою елітою з метою придушення незадоволених широких мас і знищення керівників Револьюційно-Демократичного Фронту.

Державний терор найбільш чітко простежується в громадянських війнах, зумовлених етнічно-конфесійними причинами, і може переростати в

масовий геноцид, цілеспрямоване винищення соціальної спільноти і наруги над цивільним населенням. Як приклад можна навести громадянську війну в Руанді, застосування терору під час якої викликало засудження з боку Генеральної Асамблеї ООН і Комісії з прав людини ООН.

До сукупності заходів соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії терористичної війни можна віднести такі: таємне знищення політичних противників; позбавлення волі або знищення конкретної особи або групи осіб (класу, етнічної або релігійної групи); захоплення, руйнування об'єктів державного, комунального чи приватного майна (житлових і адміністративних будівель, військових об'єктів, транспортної інфраструктури) з метою підірвати матеріально-технічні основи супротивника; морально-психологічне залякування політичного опонента і з-поміж цивільного населення, державних службовців і діячів; придушення індивідуальної та / або масової свідомості; демонстрація воєнної сили і бойової потужності; висвітлення своєї позиції та терористичних акцій знищення тощо.

У випадку, коли опозиційна протиборча сторона вдається до відкритого збройного виступу проти існуючої політичної влади, тобто застосовує методи конвенційної стратегії, громадянська війна набуває форми збройного повстання. Доцільно зважати, що «збройне повстання можливе там і тоді, де і коли існує гостре невдоволення населення державно-політичним режимом, своїм соціально-економічним станом, панівною ідеологією» [124, с. 87] або національною чи релігійною політикою уряду та панівної верхівки держави.

Збройне повстання є потужним ударом передових загонів, які повинні забезпечити перелом сил для повалення існуючого режиму панівного класу. Останнє є відносно короткочасною формою боротьби і починається, як правило, в головних політичних і адміністративних центрах. Збройне повстання складається «...з черги скоординованих активних і рішучих дій передових збройних загонів класів і верств, спрямованих на захоплення урядових закладів і важливих стратегічних об'єктів (телеграф, радіо, телебачення, аеродроми, залізничні вокзали)» [181, с. 21].

Перелік основних принципів-завдань повстання був сформульований К. Марксом, а пізніше уточнений В. Леніном:

«1. Ніколи не гратися з повстанням, а починаючи його, знати твердо, що треба йти до кінця.

2. Необхідно зібрати велику перевагу сил у вирішальному місці, у вирішальний момент, бо інакше ворог, який має кращу підготовку і організацію, знищить повстанців.

3. Якщо повстання розпочато, треба діяти з якнайбільшою рішучістю і неодмінно, безумовно переходити в наступ. Оборона – смерть збройного повстання.

4. Треба захопити зненацька ворога, вловити момент, поки його війська розкидані.

5. Треба досягати щодня маленьких успіхів, підтримуючи, що б не сталося, моральну перевагу» [208, с. 126].

Під час збройного повстання важливе значення мають організація та воєнно-технічна підготовка. Партія чи політична сила, що здійснює керівництво повстанням, повинна мати розгалужену систему своїх органів в усій країні, спиратися на однодумців, при цьому не бути сектантською, «змовницькою». Головна мета залишається незмінною – знищити старий державний апарат, довести боротьбу за владу між повстанцями й існуючим політичним керівництвом держави до логічного завершення.

Організатори-керівники повстання повинні мати достатню кількість військових та зброї. Це необхідно для того, щоб за нетривалий термін знищити або нанести нищівний удар по збройним силах й інших силових структурах правлячої сили, захопити контроль над певною частиною території країни, яку пізніше можуть використовувати як підготовчу базу та / або плацдарм для подальшого розповсюдження повстання.

Для того, щоб уникнути довготривалої громадянської війни, для успіху повстання велике значення має момент раптовості, хоча досить складно

дотримуватися конспірації і приховувати багаточисельну й озброєну армію до конкретного дня «Х».

Прикладом такої форми громадянської війни, як збройне повстання, є громадянська війна в Домініканській Республіці, коли група молодих офіцерів намагалися провести реставрацію режиму Х. Боша після того, як влада перейшла до рук угруповання генерала Е. Вессін-і-Весін. Як відомо, події в республіці завершилися інтервенцією США. Можна констатувати, що громадянська війна скінчилася поразкою опозиційних сил.

На сучасному етапі, як правило, збройне повстання переростає в останню форму громадянської війни – широкомасштабну громадянську війну. Так сталося з повстанням Національно-патріотичного фронту Ліберії (НПФЛ) 24 серпня 1989 р. внаслідок конфлікту між племенами гіо і мано з одного боку, і армією президента С. Доу і племен кран і мандіго – з іншого. У цьому випадку до повстання спонукало: «1) криваве придушення страйку студентів Університету 24 серпня 1984 р.; 2) безсоромна фальсифікація результатів виборів 15 жовтня 1985 р.; 3) жорстокі репресії проти мирного населення після невдалої спроби генерала Т. Квівонкла повалити режим С. Доу, під час якого було знищено 5 тис. осіб; 4) нелюдська розправа над віруючими в соборі Св. Петра в Монровії» [344, с. 102]. З часом НПФЛ під керівництвом Ч. Тейлора за короткий час зміг взяти під свій контроль 95 % території, але вже з середини 1990 р. громадянська війна в Ліберії діями Ч. Тейлора була перенесена на територію й Сьєрра- Леоне.

Громадянська війна в Малі почалася як повстання туарегів на Півночі Малі, що призвело до державного перевороту, а з часом – до широкомасштабної громадянської війни й іноземного збройного втручання з боку країн Західної Африки.

У випадку, коли кожна з протидіючих сторін використовує методи і конвенційної, і неконвенційної стратегії під дією таких чинників, як: велика глибина соціальних протиріч у суспільстві; високий ступінь підтримки основної маси населення повсталі (опозиційної) сторони; відносно однакове

співвідношення сил протиборчих сторін; зовнішня підтримки тієї чи тієї воюючої сторони з боку іноземних держав, – громадянська війна набуває форми широкомасштабної війни.

Найбільш характерними рисами останньої форми є широкомасштабний характер бойових дій, наявність регулярних армій, органів політичного та воєнного керівництва у кожній протиборчої сторони [299, с.142]. Широкомасштабна форма громадянської війни – настільки масова форма збройного протиборства, що це призводить до якісної зміни всього суспільства, відбувається перебудова в усіх сферах суспільства. Угруповання, що ведуть війну, намагаються підпорядкувати собі все суспільне життя, усі функції державних організмів, маючи на меті знищення супротивника здебільшого засобами збройного насилля.

Військове командування протиборчих сторін під час широкомасштабної громадянської війни ефективно застосовує військову й агентурну розвідку з метою розкрити плани воєнного супротивника. Застосовується тактика ударів і малими силами, і силами багаточисельних армій. Як воєнно-технічну стратегію використовують заходи підняття морального духу військових, що зменшує випадки дезертирства та паніки. Хоча, слід зауважити, що позбутися таких явищ остаточно майже неможливо.

Широкомасштабна громадянська війна є таким видом збройної боротьби, до якої залучені великі маси населення, під час якої застосовують різні види зброї та бойової техніки, бойові дії охоплюють усю територію країни або її більшу частину. Останнє суттєво відрізняє широкомасштабну форму від партизанської боротьби (війни) та збройного повстання, оскільки до участі у війні приєдналася більшість населення країни, а військові дії охопили майже всю територію держави.

Під час широкомасштабної громадянської війни, як і в партизанській війні, відбувається поділ населення на протиборчі табори, що своєю чергою призводить до політико-територіального розколу країни. Починається процес

«кривавої зачистки» політичного і соціального поля від еліти протиборчої сторони та її моделей управління і розвитку держави.

На територіях, підконтрольних обом сторонам, формується свій державний апарат, інші елементи політичної організації та власна правова система. Кожне таке утворення має свою політичну платформу та програму подальшої розбудови держави, орієнтовані на певні верстви та групи населення, відтак виникають «паралельні» державні організації.

Широкомасштабна форма громадянської війни ведеться арміями, що мають, як правило, сучасну зброю та бойову техніку. Армія в такому випадку формується за іншим принципом, ніж під час повстанської боротьби чи збройного повстання. Як показує аналіз широкомасштабних громадянських війн ХХ ст., на першому етапі збройної боротьби нова армія створюється за принципом добровільності, з часом (після зміцнення позицій, формування державного апарату) повстала сторона оголошує обов'язкову військову повинність, застосовує примусове використання різних категорій воєнних спеціалістів, вводить різноманітні воєнно-трудові повинності для цивільного населення країни.

Особливу відмінність широкомасштабної форми від інших становить високий ступінь запеклості бойових дій і прояви жорстокості з боку протиборчих армій як одна до одної, так і до цивільного населення. Це проявляється у масових розстрілах і військовополонених, і пересічних громадян, які стали заручниками військових дій. Наприклад, під час громадянської війни в Іспанії (1936–1939 рр.) війська Ф. Франко розстріляли більше 300 тис. супротивників [107].

Аналіз громадянських війн ХХ ст. дозволяє наголосити на тому, що досить важко в чистому вигляді кваліфікувати ту чи ту внутрішню війну відповідно до окреслених форм, оскільки партизанська війна (боротьба) може передувати збройному повстанню, яке є логічним і неминучим продовженням партизанського руху за конкретних умов. Наприклад, такий сценарій взаємопроникнення форм громадянської війни спостерігався в Нікарагуа. Там

партизанська боротьба велась з 1958 р., а у вересні 1978 р. відбулося збройне повстання, яке було програно повстанцями. І знову почалася партизанська війна, яка призвела до перемоги в липні 1979 р. [147, с. 15].

Партизанська війна та збройне повстання можуть передувати широкомасштабній формі громадянської війни, оскільки в такому випадку виступають у ролі детонатора. І, навпаки, протилежний сценарій розвитку подій, коли широкомасштабна форма переходить у партизанську війну.

Здійснений аналіз форм громадянської війни дав змогу дійти висновку, що, коли більш слабкий супротивник обирає неконвенційну стратегію, то це, по-перше, надає йому змогу завдати великої матеріальної, психологічної шкоди протиборчій стороні; по-друге, затягнути в часі збройне протиборство і таким чином виснажити супротивника; і, врешті-решт, нав'язати свою волю й досягти поставленої мети. Якщо ж обидві сторони обирають конвенційну стратегію, то ймовірність «виграшу» «сильним» супротивником збільшується. Якщо обидві сторони обирають неконвенційну стратегію, то ймовірність виграшу сильної сторони зменшується. Під час вибору різних стратегій однозначно сказати про ймовірність «виграшу» того чи того супротивника неможливо.

Наявність однакових засобів соціально-політичної партизанської війни, терористичної війни, збройного повстання та широкомасштабної громадянської війни, а також головної мети, що стоїть перед учасниками їх, дозволяє виокремити їхні спільності. Так, усі форми внутрішньої війни мають такі спільні риси [82]:

1. Передусім вони є формами організованого колективного збройного насилля.

2. Форми громадянської війни виникають у тих умовах, коли сили не мають змоги мирними, ненасильницькими засобами реалізувати свої інтереси та досягнути поставленої мети – захопити або втримати владу.

3. Застосування різноманітного спектру воєнних засобів, воєнної сили (організованих людських угруповань, воєнної зброї та техніки) і політичних засобів проти супротивника для досягнення політичних цілей і завдань.

4. Усі форми громадянської війни є складними формами протиборства, оскільки підкреслюють готовність протиборчих сторін та їхніх суб'єктів до збройної боротьби, що свідчить про досягнення певного рівня політичної свідомості, військової підготовленості та готовності рішучо діяти для досягнення поставленої мети.

5. Різко окреслений безкомпромісний політичний характер збройного протистояння, що зумовлюється антагоністичними протиріччями між інтересами протиборчих сторін.

6. Потужність збройних сил протиборчих сторін перебуває в яскраво вираженій прямій залежності від ступеня підтримки з боку народу.

7. Протиборчі сторони намагаються захопити передусім важливі в політичному та стратегічному сенсі райони, контроль над якими зумовлює перебіг усієї збройної боротьби .

Отже, форми громадянської війни: партизанська боротьба (війна), терористична війна, збройне повстання, широкомасштабна громадянська війна, – відображають особливості поєднання й застосування різноманітних засобів соціально-політичної та воєнно-технічної стратегії і можуть переходити одна в одну, ставати частинами одна одної.

3.3. Критерії та класифікаційні схеми типологізації громадянської війни.

Кожна громадянська війна, в окремому суспільстві й на певному етапі розвитку, має властиві тільки їй воєнні, політичні, соціальні, етнічні, релігійні характеристики. Колосальний обсяг емпіричного матеріалу, накопичений політичною наукою й історичним досвідом багатьох держав дозволяє з-поміж

усієї сукупності громадянських війн виокремити найбільш узагальнені класифікаційні одиниці.

Нині в науковому просторі відсутня усталена позиція щодо виокремлення видів громадянської війни, відповідно й немає єдиної універсальної класифікації. Велика кількість останніх повною мірою пояснюється, по-перше, впливом різноманітних ідеологічних підходів, що зумовлюють розуміння сутності громадянської війни; по-друге, характером інтерпретації основних проблем, які породжує громадянська війна; по-третє, деякі дослідники проводять класифікацію суто за формальними критеріями.

Науковці застосовують різноманітні системи ознак для виокремлення певних видів громадянської війни, що призводить до створення багатьох класифікацій. Так, представники марксистсько-ленінської концепції за основу обирають класовий, соціально-політичний і конкретно-історичний характер громадянської війни. Визначення видів внутрішніх війн зумовлено соціально-політичними протиріччями конкретної історичної епохи, а поняття «вид війни» визначається як група війн, що мають подібні ознаки, які випливають з особливостей конкретної історичної системи, економічних і політичних відносин.

Відповідно до окресленого підходу можна виокремити кілька класифікацій. Так, Є. Рибкін [286] виокремлює такі типи:

1. Громадянські війни між пролетаріатом і буржуазією (громадянські війни в Росії й у Китаї (1927–1950 рр.). Суттєвою характеристикою цього типу є захоплення або утримання влади пролетаріатом, який повинен діяти в союзі з іншими верствами населення, передусім – із селянством і прогресивною інтелігенцією. Основною причиною таких війн є економічні й політичні протиріччя, а основними протиборчими сторонами в цьому випадку виступають два класи – пролетаріат і буржуазія.

2. Громадянські війни, що виникли в процесі боротьби всього народу за загальнодемократичні цінності проти реакційної монополістичної верхівки капіталістичного суспільства. Для окресленого типу суттєвою

характеристикою є те, що в них маси основне завдання вбачають у поваленні влади монополій, знищенні диктаторського режиму, боротьбі з узурпацією влади з боку хунти, сепаратистів тощо.

У цьому типі війн виокремлюється три підгрупи: внутрішні війни під час загальнодемократичних революційних перетворень між народом та угрупованнями, які уособлюють монополістичний капітал у країнах з високим і середнім рівнем розвитку капіталізму; війни міжнародними масами та буржуазною або феодалною верхівкою в країнах зі слабким розвитком капіталізму; внутрішні війни в країнах, які позбулися колоніальної залежності.

Подібною за своєю суттю до вище окресленої є класифікація М. Хмари [355], який виокремлює збройну боротьбу за владу в країнах, що розвиваються, в окремий тип, підкреслюючи, що ці громадянські війни суттєво відрізняються від війн, які ведуть між собою прогресивні сили і сили реакції, ким би вони не були представлені. До цього виду М. Хмара відносить переважно громадянські війни в країнах, які мали колоніальне минуле, і суспільство яких відрізняється наявністю проміжних прошарків суспільства, динамічністю національно-етнічних процесів, наявністю різних видів економічних укладів і форм здійснення господарчої діяльності на основі колективного, державного общинного і навіть натурального господарства.

У контексті зазначеного класифікація громадянських війн має такий поділ:

1. Громадянські війни пролетаріату проти буржуазії за перемогу соціалізму (громадянські війни в Росії і в Китаї, у Нікарагуа (1980–1989 рр.). Головна ознака цього типу полягає в тому, що війна є продовженням процесу соціального визволення.

2. Громадянські війни широких народних мас проти крайньої реакції за демократичні свободи (громадянська війна в Іспанії, в Ємені (1962–1970 рр.). Характерною для цієї групи війн є боротьба з ідеями, що пов'язані з тиранією і уособлюють реакційні сили.

3. Громадянські війни в країнах, що розвиваються, між блоком прогресивних сил і місцевою реакцією, пов'язаною з імперіалістами (громадянська війна в Лаосі (1960–1973 рр.). Суттєвою ознакою цього типу є тісні зв'язки між реакційними силами держави і блоком країн, що уособлюють капіталістичну систему розвитку.

Невеликі відмінності в класифікації громадянських війн від двох вище наведених за критерієм соціально-політичного і класового характеру спостерігаються у виокремленні суттєвих ознак аналогічних груп у Г. Дьоміна [124]:

1. Громадянські війни, що виникають у процесі переходу від капіталізму до соціалізму між буржуазією та пролетаріатом. Це передусім збройна боротьба двох класів, під час якої вирішується головне протиріччя – бачення майбутнього розвитку держави (громадянські війни в Росії й Китаї).

2. Громадянські війни, що відбуваються між силами крайньої реакції та широкими народними масами. Основними протиборчими сторонами цих внутрішніх війн є два блоки: об'єднання так званих демократичних сил; об'єднання реакційних сил суспільства, мета яких – збереження або реставрація старих суспільних відносин і політичних структур.

У межах цієї групи є дві підгрупи:

а) війни, що відбуваються під час боротьби за демократію у розвинутих капіталістичних країнах, де протистояли один одному транснаціональний державно-монополістичний капітал і більшість нації;

б) громадянські війни, що виникають у процесі руйнування феодальних, капіталістичних, імперіалістичних протиріч, коли демократичні сили стикаються з проімперіалістичними силами та прошарками;

в) громадянські війни, що відбулися в процесі боротьби з правоавторитарними, фашистськими проімперіалістичними силами (громадянські війни в Іспанії, Греції (1946–1949 рр.).

3. Громадянські війни в країнах, що розвиваються, між прогресивними силами та внутрішньою реакцією, які розгортаються під час боротьби за вибір

подальшого шляху розвитку (в Лівані (1975–1990 рр.), Чаді (1965–1979 рр.), Сальвадорі (1979–1992 рр.).

Залежно від характеру майбутнього перетворення політичних структур у межах цієї групи виокремлюється три підгрупи:

а) громадянські війни між силами внутрішньої реакції та прогресивними силами в процесі боротьби за буржуазно-демократичні перетворення суспільного життя;

б) громадянські війни між силами реакції та прогресивними силами під час боротьби за національно-демократичні перетворення суспільного життя;

в) громадянські війни між блоком реакції та блоком прогресивних сил у процесі боротьби за народно-демократичні перетворення.

Недоліком цієї класифікації є те, що вона враховує суттєві ознаки громадянських війн тільки ХХ ст., часів протистояння соціалістичної і капіталістичної систем.

Вище охарактеризовані класифікації доводять обмеженість підходу, що спирається на визначений критерій винятково з огляду на класовий і соціально-політичний характер громадянської війни, оскільки не враховано інші характеристики соціальних суб'єктів, що можуть виступати протиборчими сторонами [423, s.163].

Наступна класифікація громадянської війни, представлена в науковій дискусії, відображає спробу пристосувати марксистсько-ленінський класифікаційний підхід до сучасних умов. Т. Семенова [292], розглядаючи громадянську війну з точки зору переходу верховної державної влади нелегітимним шляхом від однієї соціальної групи до іншої, за критерій класифікації обирає належність носіїв влади до однієї чи до різних соціальних верств держави. Відповідно до зазначеного виокремлено такі типи:

1. Класична громадянська війна як форма переходу державної влади від одного суспільного класу до іншого (громадянські війни в Китаї (1945–1949 рр.), в Іспанії. Суттєвою ознакою цієї групи війн є те, що вони ведуться за зміну суспільного укладу.

2. Громадянська війна між фракціями або окремими партіями панівного класу (громадянські війни в Давньому Римі між Гаєм Марією та Сулою, Помпеєм та Цезарем, війна між Ланскатерами та Йорками в Англії. Жодна війна з цієї групи не призводить до зміни суспільно-економічної укладу держави.

3. Партизанська громадянська війна, коли в країні складається ситуація, за якої верховна державна влада знаходиться в руках офіційного уряду, а більшу частину території контролює партизанська влада (громадянські війни на Кубі (1956–1959 рр.), у Нікарагуа).

Виходячи з того, що партизанські загони можуть формуватися з представників різних політичних ідеологій, рас, етносів чи релігій і конфесій, у межах цієї групи виокремлюється чотири підгрупи:

а) за ідеологічним забарвленням: комуністичні (громадянська війна в Гватемалі (1974–1979 рр.) або антиліві сили (громадянська війна в Нікарагуа);

б) за національно-расовими ознаками: негроїдне населення (громадянська війна в Зімбабве (1972–1979 рр.);

в) за релігійно-конфесійними: християни (релігійні громадянські війни у Франції XVI ст.) чи мусульмани (громадянська війна на Філіппінах (1972–1996 рр.), ісламісти різного толку (громадянська війна в Алжирі);

г) за етнічною належністю: окрема етнічна група чи етнос (громадянська війна в Бурунді).

Окреслений вище підхід більшою мірою становить механічне поєднання соціально-політичних і воєнно-технічних критеріїв і стратегій, оскільки партизанська громадянська війна більше відповідає визначенню форми громадянської війни, ніж окремого типу.

На основі аналізу громадянських війн Африканського континенту XX ст. колишній президент Нігерії генерал О. Обасаджо, беручи за критерій основні причини, презентує таку класифікацію [Цит. за: 175, с. 21]:

1. Громадянські війни, спричинені суспільно-політичною і соціально-економічною боротьбою за контроль над ресурсами, перерозподілом

національних ресурсів і суспільних багатств чи територій, що містять цінні природні ресурси.

2. Громадянські війни, зумовлені прагненням до самовизначення окремих народів, етнічних груп або окремих регіонів, населення яких сформувало самостійну регіональну свідомість. Зрозуміло, що вирішення проблеми відбувається засобами збройного насилля. Так, громадянська війна в Нігерії (1967–1970 рр.), з огляду на основну свою причину, навіть отримала другу назву – війна за незалежність Біафри.

3. Громадянські війни, що виникли внаслідок непримиримого політичного та ідеологічного протиборства між окремими класами та групами (громадянська війна в Чаді).

Охарактеризована вище класифікація досить умовна, оскільки базується на вивченні громадянських війн виключно на Африканському континенті, і застосування її до всього масиву громадянських війн минулого і сучасного не є продуктивним рішенням. Також доцільно зауважити, що перший тип громадянських війн властивий країнам, що розвиваються, де соціальні прошарки не мають політичної активності. Як наслідок, збройне протистояння очолюють мафіозні угруповання, які борються за владу. Другий же тип пов'язаний з проблемою домінування регіональних інтересів над політичними, що виникає внаслідок створення національних моделей держави в умовах дезінтеграції суспільства або профанації процесу демократичних перетворень.

Інша класифікація, що базується на аналізі збройних конфліктів, зокрема і громадянських війн, які відбувалися тільки на Африканському континенті, та спирається на узагальненні африканського емпіричного матеріалу, представлена Ю. Комаром [175, с. 22–23]. Критерієм для виокремлення видів, як і в попередньому випадку, обрано ситуацію, що зумовила збройну боротьбу. Відповідно охарактеризовані такі види:

1. Конфлікт як продовження боротьби за владу в процесі деколонізації між різними політичними організаціями і рухами за політико-ідеологічну орієнтацію держави.

2. Конфлікт як процес консолідації незалежної держави, боротьба між конкуруючими політичними угрупованнями за владу.

3. Конфлікт як спадковість національно-визвольних рухів, коли останні після отримання державою незалежності продовжували своє існування (наприклад, фронт національного визволення Конго). Відбулася так звана апріорна легітимність антидержавних рухів [175, с. 24], які могли брати участь у збройних конфліктах на території інших держав.

4. Конфлікт як боротьба за об'єднання народу, поділеного штучно в результаті встановлення штучних кордонів між африканськими державами.

5. Конфлікт-суперництво незалежних держав за місце в системі міжнародних відносин на Африканському континенті. Конфлікти, пов'язані з боротьбою країн за статус регіонального лідера на Африканському континенті.

6. Конфлікт, що загострювався внаслідок боротьби між провідними гравцями світу періоду «холодної війни» за розширення сфер впливу в окремих регіонах Африканського континенту.

Особливості кожного з названих вище типів дозволяють констатувати, що не всі типи окреслених збройних конфліктів є громадянськими війнами. Передусім до типів громадянської війни слід віднести:

- другий тип (громадянська війна в Чаді) між різними політичними фракціями і воєнізованими угрупованнями, яка почалася як повстання проти режиму Ф. Томбалбая);

- третій тип (громадянська війна в Анголі) за участю національного визвольного фронту Конго);

- четвертий тип (громадянська війна в Сомалі (1988–...));

- шостий тип (громадянська війна в Ефіопії), коли СРСР в країну постачав зброю, а кубинські збройні сили брали активну участь у військових діях.

У практичному аспекті ця класифікація сприяє розумінню внутрішньої логіки та специфіки громадянських війн: а) які відбувалися на Африканському континенті в так звану постколоніальну епоху часів «холодної війни», в умовах фінансової, воєнно-технічної допомоги правлячим елітам з боку великих держав (США, СРСР та Франції); б) у яких опозиційний рух як протиборча сторона виникав на фоні слабкої соціальної диференціації африканських суспільств і відсутності розвинутих інститутів громадянського суспільства.

Дослідники міжнародного проекту *Correlates of War*, що акумулює всю інформацію про будь-які воєнні конфлікти постнаполеонівського періоду, виокремлюють класифікацію основного поняття «внутрішня війна», до якого, відносять не тільки явище громадянської війни, а й інші збройні конфлікти неміжнародного характеру. За критерій обрано масштаб території, на якій ведеться збройна боротьба за владу.

Відповідно до досліджень міжнародного проекту внутрішні війни поділяються на:

1. Громадянські війни за контроль за центром (Civil war for central control).
2. Громадянські війни за контроль над локальною територією (Civil war over local issues).
3. Конфлікт регіональних влад проти недержавних утворень (Regional internal).
4. Війна між общинами (зіткнення двох чи більше недержавних утворень) (Intercommunal) [396].

Уважаємо за доцільне зауважити, що безпосередньо до громадянських війн можна віднести тільки перші два типи, які відображають боротьбу за

верховну державну владу або відновлення контролю над певними частинами держави.

Кардинально інший підхід до класифікації громадянських війн використовує С Черняхівський [360, с. 41], який, аналізуючи особливості громадянської війни як результат прояву громадянської свідомості в суспільстві та порушення суспільної згоди, як критерій пропонує характеристики виміру, в якому виявився конфлікт між протидіючими сторонами, виокремлює такі типи:

1. Громадянська війна як протистояння між прибічниками соціалізму та капіталізму, між прибічниками приватної та суспільної власності (соціально-економічний вимір).

2. Громадянська війна як війна між прибічниками революційної демократичної диктатури незаможних і прибічниками авторитарної диктатури заможної меншості (політичний вимір).

3. Громадянська війна як війна між різними сторонами в соціокультурному вимірі, між прибічниками побудови укладу і культурних атрибутів «нового світу» та прибічниками «старого світу», які виступають за збереження останнього, передусім, звичних побутових, ритуальних, символічних і традиційних обрисів (соціокультурний вимір).

Недоліком такого підходу є те, що С. Черняхівський не враховує збройне протидіювання в політичному вимірі між прибічниками заможної меншості за зосередження влади в руках однієї групи. Так, відповідно, низка війн не підпадає під жоден з окреслених типів. Наприклад, громадянська війна в Домініканській Республіці (1965 р.), коли протидіювання за владу вели прихильники поваленого внаслідок перевороту президента Х. Боша на чолі з Ф. Кааманьо і військовою хунтою на чолі з генералом В. Елбі Романом. Або ж громадянська війна в Гвінеї-Бісау (1998–1999 рр.), що була спричинена путчем генерала А. Мане проти Ж. Віейри, і збройне протидіювання велося між групами військової верхівки, одну з яких підтримували повстанці сенегальського регіону Казаманс, а іншу – сусідні країни.

Міжнародна енциклопедія соціальних наук, виокремлюючи особливості внутрішніх війн з точки зору підготовки до війни, поділяє громадянські війни на стихійні й заплановані, хоча останні визнає як патологію в політиці [88, с. 20]. На думку автора роботи, більш продуктивним у такому випадку є використання не одновимірної моделі «стихійні-заплановані», а двовимірної моделі, що враховує не тільки особливості підготовки, а й засоби реалізації.

Наступний критерій, представлений у науковій дискусії щодо класифікації громадянської війни, – це кількість населення, яке бере участь у збройній боротьбі:

1. Широкомасштабна громадянська війна, коли у збройному протистоянні за владу бере участь більшість населення та бойові дії охоплюють майже всю територію країни (громадянські війни в Росії, Мексиці(1910–1917 рр.), Іспанії, Нікарагуа).

2. Локальна громадянська війна, коли збройна боротьба відбувається в окремому регіоні і в ній бере участь менша частина населення країни, (громадянська війна в Нігерії) [9].

Цей критерій поєднує не стільки кількість населення, що бере участь у внутрішній війні, скільки межі території країни, де відбувається театр збройної боротьби за владу між протиборчими сторонами. Як наслідок досить суперечливим є визначення деяких громадських війн як локальних з огляду на невелику кількість учасників, але при цьому військові операції проводилися на всій території держави.

Дослідники проекту Уппсальського університету (Швеція) «Енциклопедія конфліктів інституту з вивчення миру і конфліктів» [417] за критерій обирають кількість загиблих з-поміж військових і цивільного населення. Відповідно класифікація має дихотомічний характер:

1. Громадянська війна як малий конфлікт, під час якого кількість загиблих становить від 25 до 999 осіб. Війни цього типу об'єднує і

короткочасний характер військовий дій, і, як правило, вони відбуваються у формі повстань (громадянські війни в Уругваї (1904 р.); Гондурасі (1924 р.).

2. Громадянська війна, кількість загиблих у якій становить понад 1000 осіб. До цього типу належить переважна більшість війн минулого і сучасності.

Отже, типологію громадянської війни можна визначити як класифікацію громадянських війн за певними типами (групами) на основі подібних загальних і відмінних ознак, закономірностей виникнення й тенденцій динаміки, що дозволяють ідентифікувати аналогічні досліджувані війни.

До одного типу громадянської війни доцільно включати ті війни, що мають однакові ознаки, властиві тільки конкретно визначеному типу. «Вихідний набір ознак... не повинен містити ознак, які не несуть інформації про характер типу класифікованих об'єктів» [239, с. 42], тобто тип громадянської війни потрібно визначати на підставі найбільш важливого комплексу ознак.

Проведення типологізації сприятиме кращому розумінню внутрішньої логіки та динаміки громадянських війн, аналізу емпіричного матеріалу, що розкриває процес виникнення внутрішніх війн; чіткому поділу різноманітних підходів до виділення окремих типів досліджуваного явища з метою побудови власного поділу (для розроблення власної класифікації (типології).

Оскільки громадянські війни багатоманітні та різнобічні, типологізація повинна відбуватися «за обраним чи емпірично й теоретично інтерпретованим критерієм» [239, с. 41], відповідною основою. У контексті зазначеного безперечним є те, що саме вибір критеріїв є основною методологічною проблемою. Різноманітність практик, їхніх когнітивних основ призводить до того, що одне й те саме явище розглядають із різних поглядів і підходів, у яких використано різні засади для розроблення різноманітних класифікаційних схем, що відбивають розподіл громадянських війн за групами на основі подібності їх і виявленні природної впорядкованості).

Вибір критеріїв для типологізації громадянської війни зумовлений тим, що:

1. Критерії у своїй основі мають постійні, фундаментальні, а не тимчасові й випадкові чинники.

2. Критерії мають усталений об'єктивний характер.

3. Критерії є найбільш конкретними ознаками.

4. Комплексне коло критеріїв визначається компаративістською метою дослідження громадянської війни як суспільно-політичного явища і виявляється в трьох аспектах:

а) онтологічному, що передбачає врахування тих чи тих теоретичних концепцій, які розглядають явище громадянської війни;

б) гносеологічному, що передбачає безліч припущень щодо природи самої громадянської війни;

в) методологічному, що дозволяє оцінити теоретичні продукти наукової діяльності.

Зрозуміло, що громадянські війни як складні соціальні явища можуть бути типологізовані за безліччю параметрів, і побудувати єдину «природню типологію» громадянських війн, подібну до системи Менделєєва, досить складно. Аналіз громадянських війн дає змогу автору запропонувати типологію, що є спробою вирішити слабкі сторони існуючих у науковому просторі типологій завдяки синтетичному поєднанню їхніх продуктивних рішень, подоланню названих недоліків, урахуванню основних таких ознак типології, як:

– типологія має статико-динамічний характер, оскільки, по-перше, застосовується до всієї системи знань про громадянські війни як суспільного феномена, що склався в цей просторово-часовий вимір у процесі пізнання; по-друге, урахує компоненти та елементи, зв'язки між ними, що виникають у процесі варіювання критеріїв;

– типологія орієнтується на внутрішнє співвідношення ознак, зв'язків, відносин, рівні розуміння сутності громадянської війни;

– типологія становить специфічний зріз громадянської війни, що має низку однорідних, суттєвих для характеристики суспільного життя ознак, які проявляються в усіх сферах людської діяльності (економіці, етиці, релігії і т.ін.);

– виокремлені типи громадянської війни не вичерпують множинність цього явища, також допускається належність однієї громадянської війни до кількох типів.

З огляду на вище викладене і відповідно до зумовленості вибору критеріїв, типологію громадянської війни можна подати так:

I. Тривалість збройного протистояння за владу в межах території однієї суверенної держави, часовий інтервал, що охоплює динаміку громадянської війни:

1. Громадянська війна тривалістю до 1 року.

Цей тип характеризується швидким розвитком подій, досягненням поставленої мети однією з протиборчих сторін за короткий час. До нього належать громадянська війна в Уругваї, Гондурасі, Бразилії (1935 р.), Парагваї (1947 р.) та ін.

2. Громадянська війна тривалістю від 1 до 10 років.

Найбільш типова громадянська війна, що характеризується завзятістю збройної боротьби між претендентами на владу. Для таких війн характерне чергування етапів зростання та зменшення напруги збройного протистояння. Здебільшого протиборчі сторони мають однаковий рівень підтримки з боку населення. До цього типу належать громадянська війна в США, в Росії, в Іспанії, в Чаді та ін.

3. Громадянська війна понад 10 років (довготривала).

Здебільшого до цього типу відносять громадянські війни, що становлять низку збройних конфліктів, серію збройних зіткнень, які не мають чітких часових меж, з певною періодичністю спалахують і затихають на певний час. Найчастіше протиборчі сторони в цих війнах мають однакові можливості та / або підтримку третьої сторони, що, відповідно, не дозволяє

досягти поставленої мети за короткий час. Катастрофічними наслідками цього типу війн є надмірне виснаження населення, великі матеріальні і духовні втрати, що відкидають державу у своєму розвитку на багато років назад, наприклад, війна між представниками аристократичних родів Англії Ланкастерів і Йорків (тривалість 30 років), громадянська війна в Гватемалі (42 роки), у Лівані (25 років), у Сомалі (триває більше 20 років).

II. Кількість внутрішніх протиборчих сторін, які представляють різні варіанти майбутнього розвитку країни та / або різні угруповання:

1. Двостороння громадянська війна (біполярна), під час якої збройна боротьба за владу відбувається між двома протиборчими сторонами.

До цього типу слід віднести громадянську війну в Греції, коли протиборчими сторонами виступали політичні комуністичні сили й еліта, що підтримувала королівську владу; громадянську війну в Ліберії (1989–1997 рр.), коли протиборчими сторонами стали різні воєнні угруповання.

2. Багатостороння громадянська війна (мультиполярна), яку характеризує участь у збройному протиборстві трьох і більше сторін, що намагаються відстояти чи завоювати державну владу. Класичним прикладом цього типу є громадянська війна в Росії, коли протиборчими силами виступали більшовики й окремі течії Білого руху під керівництвом А. Денікіна, О. Колчака, П. Врангеля. До цього типу також належить громадянська війна в Боснії і Герцеговині (1992–1995 рр.) між боснійцями, хорватами, сербами; громадянська війна в Таджикистані як протистояння між окремими регіональними кланами за центральну владу; громадянська війна в Нігерії між Північним Народним Конгресом, Групою дії на заході і Національною Радою Нігерійських громадян на сході.

III. Втручання однієї або кількох держав, міжнародних організацій у перебіг громадянської війни, велика роль зовнішнього чинника.

Цей критерій зумовлений тим, що громадянські війни стають не тільки театром збройної боротьби за владу між громадянами однієї країни, а й полем битви за вплив між провідними акторами світової політики. Іноземні держави

втручаються в перебіг подій внутрішньої війни, надаючи різні види допомоги (військову, економічну, політичну, ідеологічну тощо) або безпосередньо втручаючись у справи суверенної держави.

Окреслений критерій дозволяє виокремити такі типи:

1. Громадянська війна з втручанням інших держав або організацій. До цього типу належать усі громадянські війни, у яких спостерігається зовнішній фактор у будь-якому вигляді: безпосередньо військова інтервенція (англійська і французька інтервенція в Росію під час громадянської війни, сирійська інтервенція в Лівані, російська інтервенція в Таджикистані, поставки зброї з Італії та Німеччини для франкістів та участь у воєнних діях так званих «добровольців», інтернаціональних бригад для підтримки республіканського строю в Іспанії; економічна допомога у вигляді асигнації уряду Греції з боку США.

Залежно від виду інтервенції можна виокремити три підтипи:

а) війна, під час якої відбувається воєнне втручання іноземних держав без мандату міжнародних організацій з метою підтримання тієї чи тієї протиборчої сторони. Надання військової допомоги та воєнна інтервенція в кожному конкретному випадку мають свої особливості. Метою третьої сторони, що здійснює воєнну інтервенцію, може бути надання допомоги тій чи тій протиборчій стороні або / та реалізація своїх інтересів у цій державі, географічному регіоні. Наприклад, інтервенція країн Антанти під час громадянської війни в Росії, інтервенція США в Домініканську Республіку в період громадянської війни. Масштаби і тривалість інтервенції й допомоги під час громадянської війни залежать від зацікавленості провідних акторів світової політики і розстановки сил у регіоні.

б) війна із застосуванням гуманітарної інтервенції, тобто воєнне втручання на територію іноземної держави для запобігання катастрофи, загрози знищення великої кількості населення. Саме гуманітарна інтервенція як актуальне явище в системі міжнародних відносин і механізм її застосування, розроблений міжнародними організаціями світового і

регіонального рівня, відіграє значну роль у підтриманні глобальної та регіональної безпеки.

Метою третьої сторони, що здійснює гуманітарну інтервенцію, може бути організація й надання гуманітарної допомоги цивільному населенню, евакуація населення з небезпечних місць, організація гуманітарних коридорів, здійснення контролю за виконанням домовленостей щодо припинення вогню між протиборчими сторонами.

Застосування гуманітарної інтервенції під егідою міжнародних організацій доцільно розглядати як механізм деескалації збройного протиборства та способу врегулювання громадянської війни.

Прикладом цього виду є інтервенція миротворчих сил ООН під час громадянської війни в Боснії та Герцеговині;

в) війна, де застосовується економічна інтервенція. Наприклад, застосування ембарго до Анголи (фаза в пострадянський час 1992–2002 рр.) та Кот-д'Івуару (2010–2011 рр.) на імпорт алмазів.

Ураховуючи, що втручання іноземних держав або міжнародних організацій може бути спрямоване на підтримку однієї зі сторін і привести таким чином її до перемоги або надання допомоги виявиться марним, можна виокремити такі підтипи громадянської війни:

- громадянська війна, під час якої інтервенція відіграє провідну роль у перемозі режиму, що встановлюється після війни. Наприклад, громадянська війна в Домініканській Республіці, коли перемогу одержала сторона, яку підтримували США;

- громадянська війна, під час якої інтервенція не привела до перемоги сторону, що підтримувала. Наприклад, громадянська війна в Росії, коли англійська і французька воєнна інтервенція не змогла допомогти представникам Білого Руху отримати владу.

На думку автора, слід зазначити, що в умовах глобального протистояння держав – провідних акторів світової політики вирішальний вплив на перебіг бойових дій і результат протистояння здійснюють саме

іноземні держави, які підтримують одну з протиборчих сторін. Тобто на території країни фактично відбувається протистояння двох ворожих один одному блоків іноземних держав.

2. Громадянські війни без будь-якого виду інтервенції.

Характерною рисою цього типу війни є те, що протиборчі сторони у збройній боротьбі за владу спираються виключно на власні сили і ресурси. До цього типу належить громадянська війна у Венесуелі (1901–1903 рр.), в Уругваї.

IV. Масштаби прямих бойових і небойових втрат військових і прямих втрат цивільного населення:

1. Громадянська війна, під час якої загинуло до 1000 осіб.

Наприклад, громадянська війна в Кенії (2008 р.), унаслідок якої загинуло всього 15 осіб [108].

2. Громадянська війна, під час якої загинуло від 1000 до 10 000.

До цього типу відносять громадянську війну у Венесуелі, у якій загинуло близько 4 тис. осіб; громадянська війна в Коста-Ріці (1948 р.) – 2 тис. осіб, громадянська війна на Філіппінах – 9 тис. осіб.

3. Громадянська війна, під час якої загинуло від 10 000 до 100 000.

Наприклад, під час громадянської війни на Кубі загинула 21 тис. осіб; громадянська війна в Екваторіальній Гвінеї (1969–1979 рр.) – 50 тис. осіб тощо.

4. Громадянська війна, під час якої загинуло від 100 000 до 1 млн.

До цього типу відноситься громадянська війна в Гватемалі, під час якої загинуло 200 тис. осіб.

5. Громадянська війна, під час якої загинуло більше, ніж 1 млн. осіб.

Передусім це громадянська війна в Росії, що призвела до загибелі майже 3 млн. осіб, у Китаї – більше 3 млн.

На думку автора, слід зауважити, що масштаби жертв під час громадянської війни залежать від багатьох чинників: тривалості й інтенсивності збройної боротьби; рівня насилля й емоційної напруги між

протиборчими сторонами; розмірів території держави, де відбувається громадянська війна, і розмірів території, безпосередньо охопленої бойовими діями; видів зброї, що застосовується протиборчими сторонами; наскільки останні нехтують правилами війни і використовують заборонені види зброї.

V. Основні протиріччя, які призвели до збройного протистояння в боротьбі за владу:

1. Громадянська війна, спричинена соціально-політичними причинами. До основних причин цього типу слід віднести утиск базових політичних потреб та інтересів значної частини населення, нерівномірний доступ до ресурсів, прагнення підвищити груповий статус у політичній структурі або бажання радикально змінити політичний курс держави. Наприклад, громадянська війна в Таджикистані (1992–1997 рр.).

2. Громадянська війна, зумовлена расовими, етнічними й національними причинами. Цей тип війн ведеться для розширення політичних прав певних етнічних груп і отримання доступу до процесу рекрутування посадових осіб, прийняття політичних рішень. Як правило, такі війни характеризуються емоційним забарвленням, дією емоційно-етнічних стереотипів, які функціонують переважно на підсвідомому рівні. Для них властиві емоційність, алогічність, символізм і слабка обґрунтованість раціональними аргументами дій, які вчиняють учасники військових заходів. Наприклад, громадянська війна в Хорватії (1995 р.).

3. Громадянська війна, спричинена конфесійно-релігійними причинами. Такі війни характеризуються тим, що релігії і конфесійні погляди слугують «теоретичною зброєю» в руках ідеологів, політиків, духовенства. У цьому типі війн релігія є фактором конфліктних ситуацій. У випадку, коли відбувається політизація релігії, остання стає політичною зброєю. «Поліконфесійні держави в таких випадках найбільш схильні до загострення конфліктних ситуацій і, відповідно, до громадянських війн, оскільки в таких державах уряд робить спробу оголосити ту чи ту релігію офіційною» [206, с. 35].

Протест соціальних груп з вимогою усунення соціальної чи іншої несправедливості знаходить вихід у релігійних ученнях і суспільно-релігійних рухах, які стають ядром громадянських війн. Релігійний фактор посилює прагнення політичних еліт до влади, може привести до сакрального обґрунтування конфронтації між учасниками збройного протистояння. Наприклад, громадянська війна в Лівані.

Слід зауважити, що громадянські війни, спричинені расовими, етнічними, національними чи релігійно-конфесійними причинами, мають низку спільних рис:

- здатність до швидкого розвитку й рішучої ескалації;
- залучення до протистояння етнічної чи релігійно-конфесійної діаспори;
- залишають після закінчення історичну недовіру і неприязнь між етносами та релігійними групами;
- відображають поєднання раціональних дій і рішень з ірраціональною емоційною поведінкою.

Сукупність громадянських війн, спричинених релігійно-етнічними протиріччями між представниками релігійно-етнічних груп, поділяється на підтипи:

а) громадянські війни, в основі яких лежить вимога політичної автономії або повного виокремлення ірелігійних великих етносів або релігійних общин. Так, громадянську війну в Нігерії можна назвати одним із перших зіткнень на Африканському континенті, коли християни-ібо оголосили створення держави Біафру 30 травня 1967 р;

б) громадянські війни, спричинені збройною боротьбою між політичними силами і суспільними рухами невеликих етнічних груп. Як правило, це боротьба між територіально відокремленими частинами народності або нації, які мають спільні риси культури, але різні релігійні вірування. До цього типу належить громадянська війна в Судані (1983–2005 рр.) як боротьба негрів Південного Судану проти арабської Півночі та

громадянська війна в Чаді, яка розпочалася з повстання мусульман північних провінцій держави;

в) громадянські війни, які спричинені ірредентистськими прагненнями народу, що опинився розділеним у результаті міграційних процесів, зміни або перебудови державних кордонів. До третього типу належить громадянська війна в Сомалі, коли спостерігалася боротьба за возз'єднання мусульман-сомалійців, поділених між Сомалі та Ефіопією.

4. Громадянська війна, спричинена економічними протиріччями.

Цей тип характеризується прагненням основних суб'єктів збройної боротьби (класів, верств, груп) до збереження чи перерозподілу / захоплення економічних благ. Наприклад, громадянська війна в Заїрі (Демократичній республіці Конго) (1997–1999 рр.). До цього типу зараховують і громадянську війну в Сьєрра-Леоне (1991–2002 рр.), однією з причин якої є перерозподіл контролю над видобутком алмазів і перерозподілом торговельних шляхів або встановлення контролю над останніми.

5. Громадянська війна, спричинена територіально-географічними протиріччями. Остання відбувається в державах, кордони або територіальні межі яких встановлені без урахування компактного проживання етнічних груп. Наприклад, громадянська війна в Сомалі.

6. Громадянська війна, спричинена особисто-індивідуальними чинниками. Останні базуються на поглядах, діях, харизмі конкретного індивідуального політичного актора. Наприклад, громадянська війна в Сербії (1998–1999 рр.).

Стосовно цієї типології автор вважає за потрібне підкреслити, що мається на увазі домінуюче протиріччя, оскільки будь-яка громадянська війна не може бути спричинена тільки одним видом протиріч.

VI. Спрямованість на повноту охоплення збройною боротьбою всього соціуму і масштаб території, охопленої бойовими діями:

1. Громадянська війна, що охоплює територію всієї країни й увесь соціум (так звана широкомасштабна).

До цього типу відносять громадянську війну в Росії, у Сомалі.

2. Громадянська війна, під час якої бойові зіткнення відбуваються на частині території чи в певному регіоні, охоплює тільки частину населення держави.

До цього типу належать такі: громадянська війна в Нігерії, під час якої військові дії велись переважно в провінції Біафра; громадянська війна на Філіппінах, коли військові дії відбувалися на південних островах.

VII. Перехід державної влади від одного носія до іншого:

1. Громадянська війна, яка закінчилася перемогою старої еліти, і перехід влади до іншого носія не відбувся. Унаслідок цього типу війн переможцем виступає сторона, що уособлювала державу до початку збройної боротьби за владу.

Під час громадянської війни в Парагваї повстанці зазнали поразки, і влада залишилася в руках президента І. Мориніго.

2. Громадянська війна, яка закінчилася перемогою контреліти.

Результатом цього типу громадянської війни є перехід державної влади від одного до іншого, і його підтипи повинні враховувати глибину тих змін, які відбуваються в державі і суспільстві внаслідок зміни носія влади:

а) громадянські війни, внаслідок яких відбувається зміна політичного режиму з демократичного на антидемократичний чи навпаки. Наприклад, громадянська війна в Іспанії;

б) громадянські війни, що призводять до зміни соціально-економічного укладу суспільства, історичного типу держави. Здебільшого цей підтип пов'язаний із соціальними революціями або державними переворотами. Наприклад, громадянська війна в Росії, Бурунді.

в) громадянські війни, які призводять до зміни особи або групи осіб, що перебувають при владі, при цьому не відбувається ні зміна політичного режиму, ні соціально-економічного укладу суспільства. Наприклад, громадянська війна в Сьєрра-Леоне.

VIII. Соціально-політична спрямованість наслідків громадянської війни:

1. Громадянська війна, яка по закінченню привела до встановлення демократичного режиму.

У державі після перемоги однієї з протиборчих сторін відбувається реформування політичної системи в напрямі введення демократичних інститутів і норм, розширення прав і свобод громадян і т.ін. До цього типу відносять громадянські війни в США, Уругваї.

2. Громадянська війна, яка по закінченню привела до встановлення авторитарного / тоталітарного політичного режиму.

До цього типу належать громадянські війни в Росії, Китаї, на Кубі.

IX. Епоха, у якій відбувалася громадянська війна. Громадянські війни диференціюються згідно зі стадіальним підходом до поділу історичного розвитку людства.

Цей критерій виокремлення типів громадянської війни відбиває лінійний підхід у поглядах на всесвітню історію як процес поступового розвитку людства, що становить лінійну спрямованість від минулого крізь теперішнє до майбутнього. Особливості розвитку кожної епохи позначаються на засобах і методах збройного протистояння і політичного насилля.

З огляду на вище сказане типологія має два варіанти. Перший базується на виокремленні всесвітньо-історичних епох:

1. Громадянська війна часів Давнього світу. До цього типу відносять громадянські війни Риму між Гаєм Марією та Сулою, Помпеєм та Цезарем.

2. Громадянська війна часів Середньовіччя. Наприклад, війна між представниками аристократичних родів Англії Ланкастерів і Йорків.

3. Громадянська війна періоду Нового і Новітнього часу. Наприклад, громадянська війна у Венесуелі, Росії.

4. Сучасна громадянська війна. Наприклад, громадянська війна в Кенії, у Малі (2012 р. і донині), Сомалі.

Другий варіант типології базується на основі концепції соціальної періодизації історії:

1. Громадянські війни традиційного суспільства.
 2. Громадянські війни індустріального суспільства.
 3. Громадянські війни постіндустріального суспільства
- X. Завершення та призупинення громадянської війни:

1. Режимна громадянська війна, що характеризується відновленням збройного протистояння через певний час після припинення військових дій, чи підписання мирних домовленостей. Причин для відновлення такої громадянської війни можна виокремити кілька: а) нечесність і нещирість однієї чи кількох сторін (громадянська війна в Сьєрра-Леоне, коли Об'єднаний революційний фронт кілька разів порушував домовленості про припинення бойових дій); б) розчарування однієї чи всіх сторін протистояння в подальшому перебігу подій (громадянська війна в Анголі, коли національний союз за незалежність Анголи підписав домовленості, сподіваючись перемогти на виборах і, коли програв, обрав тактику відновлення збройної боротьби); в) розбіжності в середині тієї чи тієї конкретної протиборчої сторони і, як наслідок, фрагментація і розпад на кілька течій-таборів (громадянська війна в Сомалі); г) першопричина не була усунена (громадянська війна в Судані).

2. Нережимна громадянська війна, яка завершилася, і не спостерігається ситуація поновлення збройного протистояння. До такого типу належить більшість громадянських війн історії та сучасності.

XI. Залежно від ієрархії суб'єктів:

1. Громадянська війна з нечіткою ієрархією суб'єктів, коли домінуючими є відносини координації, як правило, субординаційні відносини виражені досить слабо. Як правило, у цьому типі громадянської війни її суб'єкти діють самостійно, координують свої дії, керуючись не загальними інтересами і задумами, а відповідно до зовнішніх обставин під впливом загальної протиборчої сторони. Здебільшого такі громадянські війни відрізняються імпульсивним і тривалим характером перебігу. Для них

характерний ефект «тліючої пожежі». Наприклад, громадянська війна в Сомалі.

2. Громадянська війна із чіткою ієрархією суб'єктів, для яких характерні субординаційні відносини з жорсткою структурою підпорядкування: лідер – соціальна група – соціальний прошарок. За таких відносин зусилля всіх суб'єктів підпорядковані єдиній волі й задуму і відрізняються високим ступенем згуртованості. Наприклад, громадянські війни в Китаї, на Кубі.

Представлена автором типологія може бути доповнена, що зумовлено своєрідною невичерпністю такого феномена суспільного життя, як громадянська війна.

Отже, типологізація громадянської війни за типами є об'єктивно необхідним і закономірним процесом. Особливості соціально-політичного, воєнно-стратегічного та соціокультурного виміру громадянської війни зумовлює широкий спектр критеріїв, які можуть бути застосовані до виокремлення окремих типів війн. До переваг представлених класифікаційних схем відноситься те, що вони виходять з реально існуючого різноманіття громадянських війн; об'єднують одні війни і виключають інші, відтак, розкриваючи реальні зв'язки об'єктивного світу, властиву їм діалектику одиничного, особливого і загального; маючи змогу групувати громадянські війни практично в необмеженій кількості напрямів, здатні відповідати багатьом пізнавальним потребам.

Висновки до розділу 3.

Сутнісні характеристики громадянської війни як багатовимірного явища крізь призму соціально-політичної, воєнно-стратегічної і соціокультурного виміру ідентифікується як вирішення суспільних протиріч завдяки фізичному і політичному знищенню супротивника, незважаючи на принципи військової етики та цивілізованості, із застосуванням збройного

насилля в процесі боротьби за владу в умовах кризового стану суспільства, під час якого альтернативність витісняє зумовленість.

Виміри буття громадянської війни діалектично взаємопов'язані між собою. Суть впливу соціального-політичного виміру на воєнно-стратегічний виявляється в реалізації функції цілепокладання. Саме цим визначається характер і спосіб використання зброї, збройного насилля під час боротьби за владу. Зі свого боку армія і збройні формування протиборчих сторін існують як активна сила політичної організації суспільства. Соціокультурний вимір відображає духовні цінності протиборчих сторін, формує ідеологічні погляди та ставлення до супротивника як політичної сили і ворога. Водночас воєнно-стратегічний формує й відображає ідеологію збройної боротьби як невід'ємний складник ідеології кожної з протиборчих сторін.

Протиборчі сторони, які мають однакові чи різні сили, ресурси, внутрішню чи зовнішню підтримку, застосовують різноманітний спектр воєнно-технічної (конвенційної, неконвенційної) та соціально-політичної стратегії проти супротивника для досягнення політичних цілей і завдань. Обрання протиборчими сторонами тих чи тих методів стратегії як певної моделі дій залежить від сили супротивників і визначає форму громадянської війни: партизанська війна, терористична війна, збройне повстання і широкомасштабна громадянська війна.

Залежно від форми, якої набуває певна громадянська війна, можна виокремити особливості кожної конкретної війни і з'ясувати спільне з іншими. Прорахувати ж «виграш» тієї чи тієї сторони досить важко, оскільки ймовірність останнього залежить від того, чи відповідає сукупність обраних засобів стратегії реальним можливостям, статусу, наявності й рівню внутрішньої і зовнішньої підтримки, чи відбувається своєчасне реагування на зміну стратегії супротивника. Останнє відображає процес переходу однієї форми громадянської війни в іншу.

Проблема типології громадянських війн зумовлена відсутністю універсальності у відповідному питанні. Особливості соціально-політичного,

воєнно-стратегічного та соціокультурного виміру громадянської війни та сукупності засобів стратегії боротьби, які обирають протиборчі сторони, зумовлює широкий спектр критеріїв: тривалість збройної боротьби; кількість протиборчих сторін; зовнішній чинник; масштаби втрат з-поміж військового і цивільного населення; основні протиріччя, які призвели до збройного протистояння; масштаб території, охопленої протистоянням; перехід державної влади від одного носія до іншого, соціально-політична спрямованість наслідків; епоха, у якій відбувалася громадянська війна; завершення і призупинення громадянської війни; ієрархія суб'єктів, які можуть бути застосовані до виокремлення певних типів війн.

Окреслений спектр критеріїв зумовлений різноманіттям громадянських війн, і відповідно типологізація є об'єктивно необхідним і закономірним процесом. Зрозуміло, що громадянські війни як складні суспільно-політичні явища можуть бути типологізовані ще за багатьма параметрами, і побудувати єдину «природню типологію» громадянських війн, подібну до системи Менделєєва, досить складно.

Процес типологізації, побудований на всебічному аналізі досліджуваного явища, створює передумови й можливості для широкого узагальнення, систематизації та аналізу фактичного і наукового матеріалу, що торкається майже всіх аспектів (політичних, воєнних, культурних та ін.) громадянської війни. Типологія громадянської війни як засіб підвищення змістової наукової інформації дає змогу сформулювати більш об'єктивні характеристики конкретної громадянської війни за місцем, яке вона посідає в класифікаційній системі, оскільки включення війни в типологічний розряд означає поширення на неї всіх властивостей відповідного розряду.

РОЗДІЛ 4. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА ЯК МОДЕЛЬ КРИЗОВОГО РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

4.1. Структурні та процесуальні складники громадянської війни: особливості конфліктної ситуації.

Оскільки громадянська війна є збройним протиборством, то для оцінки та прогнозування наслідків її доцільно виявити суть конфліктної ситуації як цілісного епізоду розвитку війни в певний період. Конфліктна ситуація – це «...система взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів об'єктивного і суб'єктивного рівня, які відображають актуальне протиріччя» [11, с. 250]. Отже, кожна конфліктна ситуація має об'єктивне і суб'єктивне значення, що передбачає насамперед будову системи як множини взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле. Конфліктна ситуація – завжди процес, що відбувається в певних межах, має зовнішні рамки у просторі і часі, а також відносно тієї соціальної системи, у якій виникає і розвивається.

Крізь призму системного підходу варто визначити набір ключових аспектів структурного складника (об'єктивні, психологічні складники й сприйняття конфліктної ситуації), від яких залежать особливості перебігу громадянської війни.

Об'єктивні складники містять такі елементи:

1. Сторони (опоненти чи посередники), які здійснюють активні (наступальні, оборонні чи посередницькі) дії стосовно одна до одної.

2. Предмет, що відображає зіткнення інтересів і мету сторін та є реально існуючою проблемою, протиріччям, заради якого відбувається боротьба між протиборчими сторонами.

3. Об'єкт, що має матеріальний ресурс чи соціальну цінність, володіти яким прагнуть протиборчі сторони [11, с. 230–236]

Розглянемо їх детально відповідно до соціально-політичного, воєнно-стратегічного і соціокультурного виміру громадянської війни. Первинним

елементом є сторони, які виступають основними діючими особами. До їх складу залежно від ступеня участі (від безпосередньої участі до опосередкованого впливу на перебіг подій) належать протиборчі сторони, які представлені суб'єктами, учасниками, жертвами збройного протиборства, і третя сторона, яка виконує функції посередництва або миротворчості або підтримує одну з протиборчих сторін.

Протиборчі сторони – ключовий складник громадянської війни, оскільки саме між ними відбувається збройна боротьба за владу. Основним елементом протиборчої сторони виступає суб'єкт. Варто зауважити, що суб'єкт – це, передусім, «...носій предметно-практичної діяльності і пізнання (індивід або соціальна група), джерело активності, спрямованої на об'єкт» [228, с. 42]. Суб'єкт є активним за своєю природою і цілеспрямованим у своїй діяльності.

Ураховуючи соціально-політичну сутність громадянської війни, під суб'єктами останньої варто розуміти те чи те соціальне об'єднання або особистості, які за допомогою специфічної діяльності реалізують свої інтереси, антагоністичні іншим соціально-політичним силам і особистостям. Відповідно, не кожен учасник громадянської війни є суб'єктом, а тільки той, який вчиняє дії, спрямовані на нищівну боротьбу за владу із супротивником.

Суб'єкти громадянської війни мають низку специфічних ознак:

1. Здатність виявляти активність у збройній боротьбі, спрямовану на знищення протиборчої сторони як політичної сили і фізичного супротивника, завдання останньому матеріальної шкоди за допомогою збройної сили і здійснення морально-психологічного впливу засобами інформаційної боротьби.

2. Активність суб'єкта громадянської війни спрямована не на об'єкт, політичну владу, а на протиборчий суб'єкт. Суб'єкт вступає в протидію свідомо, переслідуючи певні цілі і інтереси, керується мотивами конфліктної поведінки, тобто виступає носієм конфліктної свідомості.

3. Діяльність суб'єкта являє собою руйнівні, дезорганізуючі дії, має всі ознаки конфліктної поведінки. Відповідно суб'єкт виступає носієм конфліктних відносин.

4. Суб'єкт прогнозує результати конфліктних дій, тобто має свої цілі. Суб'єкти мають певний конфліктний потенціал. Це інтереси сторін, що включають ресурси та цінності (сюди входить і поняття «сила» як сукупність фізичної, технологічної та воєнної міці та ідеології).

5. Активністю суб'єкта керує уявлення про те, що «істинний смисл» у цінності відповідає виключно його розумінню політичного процесу і баченню політичного моменту. Останнє мобілізує ряди суб'єктів-союзників.

6. Суб'єкт має готовність до політичної боротьби за владу і відповідні ресурси для досягнення поставленої мети. Ранг суб'єктів (рівень матеріальних, фізичних, соціальних та інтелектуальних можливостей для реалізації своєї мети) і величина деструктивних потенціалів (кількість збройних формувань і зброї) може бути тотожним або різним.

7. Виступають представниками тієї чи тієї протиборчої сторони.

Відтак суб'єктом громадянської війни виступає реальний або потенційний суб'єкт політичних відносин, який має певний політичний ресурс, свої політичні інтереси і здатний їх відстоювати у збройному протиборстві за владу.

Носіями специфічних ознак суб'єкта громадянської війни можуть бути: індивід, соціальна група, соціальна верства, політична організація. Індивідуальні суб'єкти громадянської війни, представлені, по-перше, політичними лідерами в особі керівників політичних партій і рухів, які спираються на підтримку соціальних, етнічних, релігійних груп чи певних верств населення; по-друге, лідери в особі президентів, державні діячі в особі керівників урядових і вищих державних органів, які спираються на державний механізм і законну владу.

Так, під час громадянської війни в Нікарагуа індивідуальними суб'єктам виступають А. Каперо і А. Санчес, А. Робело (представники

антикомуністичної течії «контрас», Е. Пастора (представник лівої течії контрас), Х. Гармандіа (коменданте Яхоб), Д. Ортега – старший (президент Нікарагуа), Т. Борхе (міністр внутрішніх справ) та ін.

Для досягнення поставленої політичної мети індивідуальні суб'єкти застосовують збройну силу або державну в особі відповідних силових структур, або недержавну в особі створених воєнних формувань. Чим менша підтримка індивідуальних суб'єктів з боку широких верств населення і політичних рухів, тим більшу роль відіграє силовий воєнний ресурс.

Діяльність індивідуальних суб'єктів (лідерів, керівників, державних і політичних діячів, головнокомандуючих збройних сил) значною мірою залежить від особистісних рис останнього, зокрема:

а) психічно й емоційно неврівноважені, харизматичні, темпераментні лідери здатні до провокацій, загострення протиріч і розбіжностей;

б) інтелектуально обмежені лідери чи керівники не здатні адекватно сприймати кризову ситуацію і, відповідно, приймати оптимальні рішення, що своєю чергою, призводить до ескалації;

в) схильні до авантур і збагачення лідери втрачають довіру з боку прихильників, оскільки останні мобілізуються на ціннісній основі.

Вирішальну роль у громадянській війні відіграють лідери як індивідуальні суб'єкти. Лідер являє собою стрижень будь-якої ініціативи, масової кампанії і соціального руху. В цьому випадку варто говорити про керівне ядро, що спричиняє рух боротьби за владу. Залежно від особистісних характеристик, які впливають на активні дії суб'єктів і зумовлюють особливості засобів збройної боротьби, лідери поділяються на два типи: раціональні і харизматичні.

Для першого типу характерні раціональність мислення і дій, тверезий розрахунок сил і ресурсів, прагнення отримати максимум інформації про політичного супротивника і можливих / реальних союзників, грамотність щодо стратегії і тактики насильницької і ненасильницької політичної боротьби. Так, до першого типу належить американський державний діяч і

президент США часів громадянської війни А. Лінкольн, який навіть в умовах збройної боротьби зміг відстояти дотримання прав і свобод людини і громадянина, підтримувати участь громадян в управлінні державою тощо.

Другий тип, як правило, являє собою ідеолога політичних рухів, партій, організацій, керується цінностями справедливості, які прагне транслювати не тільки у свою лідерську групу, а й у все суспільство. Харизматичні лідери завжди притягують до себе масу людей, які прагнуть знайти своє місце в житті під «дахом» лідера. До другого типу лідерів належить Ф. Кастро.

Такі індивідуальні суб'єкти громадянської війни, як державні діячі, представлені керівниками цивільних і силових структур, як правило, втілюють інтереси, сформульовані лідерами. Якщо воєнне керівництво реалізує свої політичні інтереси, то зростає ризик встановлення влади військових.

Лідери найчастіше виступають представниками певних соціальних груп або політичних організацій. І одні, й інші як суб'єкти громадянської війни становлять сукупність чи формальне або неформальне об'єднання людей, які ставлять за мету захоплення / утримання влади. Члени соціальної групи або політичної організації, об'єднані за певними критеріями, взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою належність до цієї групи / організації і виявляють солідарність. Соціальні групи і політичні організації є суб'єктами громадянської війни тільки у випадку відповідності окресленим вище ознакам.

До соціальних груп як суб'єктів громадянської війни належать урядові кола, клани, кліки, що явно або таємно впливають на прийняття державних політичних рішень щодо суспільного життя в державі. Так, під час громадянської війни в Таджикистані суб'єктами виступали регіональні клани Ходжентський, Кулябський, Гиссарський, Гармський і Памирський. У громадянській війні в Сьєрра-Леоне суб'єктами виступали урядові кола: Національна тимчасова правляча Рада на чолі з В. Страссером, а пізніше – правляча хунта на чолі з генералом Дж. М. Біо, Революційна Рада Військових Сил на чолі з майором Дж. П. Коромой.

До політичних організацій як суб'єктів громадянської війни належать політичні партії та громадські рухи. Так, під час громадянської війни в Нікарагуа такими суб'єктами виступали Нікарагуанські демократичні сили, Народна антисомосистська міліція, Революційно-демократичний альянс, Об'єднана нікарагуанська опозиція.

Соціальна верства виступає суб'єктом громадянської війни за тих же умов, що й індивіди і соціальні групи, якщо відповідають специфічним ознакам. До цього суб'єкта належать класи, етноси, релігійні рухи і конфесії. Доцільно зауважити, що не всі члени соціальних верств є носіями ознак суб'єкта, а лише частина, що об'єднує індивідів, які безпосередньо беруть участь у збройній боротьбі за владу. Так, під час громадянської війни в Росії суб'єктами виступав пролетаріат, принаймні, та його частина, що входила до складу більшовицького руху, і представники колишньої панівної верхівки держави в особі білого руху.

Суб'єкти громадянської війни можуть мати жорстку і нежорстку ієрархію. В першому випадку спостерігається наявність чіткої ієрархії і підпорядкування між суб'єктами. Логічний ланцюг політичний лідер – соціальна група (політична організація) – соціальна верства відображає єдність у процесі реалізації політичних інтересів, і в разі необхідності відбувається коригування поведінки кожної ланки. Під час громадянської війни в Китаї існував жорсткий зв'язок між політичним лідером Мао Цзедуна і Комуністичною партією Китаю.

За наявності нежорсткої ієрархії суб'єкти розрізнені, дії координуються тільки під впливом зовнішніх обставин. Як правило, у другому випадку протиборчі сторони неможливо привести до конструктивного результату.

Так, суб'єктами громадянської війни в Сирії є урядові сили на чолі з переобраним у червні 2014 р. Президентом країни Б. Асадом і сирійська опозиція. При цьому сирійська опозиція досить неоднорідна і неструктурована, у ній можна виокремити кілька сегментів. Внутрішня сирійська опозиція містить, передусім, Коаліцію сил за мирні зміни, а також

Національний координаційний комітет. Першою великою організацією зовнішньої опозиції стала Сирійська національна рада. Остання обрала позицію суперництва з внутрішніми сирійськими опозиційними організаціями, низка яких виступає проти зовнішнього втручання у внутрішні справи Сирії і, відповідно, з насторогою ставиться до ісламістів Сирійської національної ради. У 2012 р. на форумі відбулося об'єднання сирійської опозиції і була створена Національна коаліція опозиційних і революційних сил (НКОРС), до якої увійшла і Сирійська національна рада.

Планувалося, що НКОРС досягне широкого міжнародного визнання як єдиний законний представник сирійської опозиції. Однак з'ясувалося, що НКОРС не представляє всю Сирію і всю опозицію країни. Весною 2013 р. у Сирії було сформоване угруповання «Ісламська держава Ірака і Леванта», що стало найбільш значущим суб'єктом громадянської війни в Сирії.

Отже, у Сирії безліч суб'єктів з незрозумілим правовим статусом, з різним ступенем підтримки та визнання з боку населення і міжнародної спільноти. З огляду на вище сказане, слід підкреслити, що така ієрархія суб'єктів під час громадянської війни знижує ефективність зусиль, спрямованих на деескалацію, оскільки кожен суб'єкт має свій підхід до врегулювання конфлікту, і це ускладнює процес розроблення єдиного плану, який би влаштував усі зацікавлені сторони.

До складу протиборчих сторін входять учасники громадянської війни. Якщо суб'єкт громадянської війни має власну мету захопити / зберегти владу, володіє ресурсами для ведення насильницької і ненасильницької боротьби, то категорія «учасників» охоплює різні категорії індивідів, груп, соціальних спільнот, політичних інститутів, які за допомогою політичних, економічних, ідеологічних і навіть збройних засобів підтримають того чи того суб'єкта.

До індивідуальних учасників громадянської війни належать іноземні громадяни, які підтримують своїми діями певного суб'єкта, до колективних – кримінальні структури (мафіозні групи, які діють у тих зонах держави, де, як правило, послаблений або відсутній вплив несилових законодавчих і

виконавчих органів державної влади), приватні військові / воєнізовані кампанії, які надають свої послуги. Особливе місце з-поміж учасників громадянської війни посідають іноземні держави, які, реалізуючи власні політичні інтереси, надають допомогу суб'єктам.

Так, під час громадянської війни в Нікарагуа до індивідуальних іноземних учасників громадянської війни належить С. Кьяйе, італійський ультраправий активіст, який підтримував нікарагуанську збройну опозицію; до колективних – британська приватна воєнна кампанія «КМС Ltd.», яка підтримувала нікарагуанських контра; СРСР і Куба, що допомагали марксистському уряду Сандіністському фронту національного визволення військовими спеціалістами, зброєю і технікою; США, Аргентина і Ізраїль, які здійснювали підготовку командування та військ спеціального призначення контра.

До категорії «жертви» в структурі протиборчої сторони слід віднести цивільне населення, яке під час громадянської війни може свідомо чи несвідомо брати участь у збройній боротьбі на боці однієї з протиборчих сторін або може примусово або випадково бути залучене до конфлікту. Достатньо згадати таке явище, як примусова мобілізація до лав збройних формувань. «Жертви» найчастіше стають мішенями, на яких фокусується агресія.

Жертва як учасник громадянської війни може відігравати в конфліктній ситуації кілька ролей, що залежить від методів ведення боротьби, співвідношення сил протиборчих сторін, їхніх формальних статусів [167, с. 217–227]:

1. Жертва як привід або «причина» для початку громадянської війни, коли навмисне чи випадкове насилля, викрадення, вбивство стає відправною точкою відкритого збройного протистояння.

2. Жертва як акт помсти ворога.

3. Жертва як спосіб знищення потенційних ворогів. Історія громадянської війни в Іспанії свідчить про використання великої кількості

одиниць воєнної авіації, спрямованої не тільки на знищення сил протиборчої сторони, а й цивільного населення. При цьому воєнної необхідності в такій кількості одиниць техніки не було. Така політика також є свідченням бажання протиборчих сторін продемонструвати силу, потужність і наявність бойової техніки. У результаті цих масових бомбардувань жертвами стало близько 1 млн. осіб.

4. Жертва як спосіб завдання шкоди соціальній базі протиборчій стороні.

5. Жертва як спосіб шантажу. Під час громадянської війни в Чаді війська Х. Хабре захопили французького археолога Ф. Клостр, утримували її впродовж 3 років, вимагаючи від французького уряду зброю як викуп. Президент Франції вимушений був погодитися і надати гроші, амуніцію повсталій стороні.

6. Жертва як спосіб залучити до своїх лав нових людей. Достатньо згадати таке явище, як примусова мобілізація до лав збройних формувань. Під час громадянської війни до примусової мобілізації вдавалися і більшовики, і білих рух. Варто зазначити, що в деяких випадках цей захід застосовували як особливий вид покарання.

7. Жертва як привід втручання третьої сторони.

8. Випадкова жертва.

9. Жертва як спосіб дискредитації в очах світового співтовариства політичного лідера тієї чи тієї протиборчої сторони.

10 Жертва терористичних актів. Під час громадянської війни в Зімбабве керівник Африканського національного союзу Зімбабве Р. Муганбе і керівник Союзу африканського народу Зімбабве Д. Нкомо застосовували терористичні акції проти цивільного білого населення й урядових військ [394, р. 211]. Найбільш відомим є терористичний акт у супермаркеті столиці країни Солсбері і збиття двох пасажирських авіалайнерів, коли терористи добивали пасажирів, які вижили.

11. Жертва як спосіб знищення ненависної етнічної чи релігійної групи (практика геноциду).

Під час громадянської війни будь-яка цивільна особа може стати жертвою, все залежить від ситуації, створеної протиборчими сторонами. Кількісні та якісні показники жертви використовуються протиборчими сторонами для отримання односторонньої вигоди.

Жертва відіграє суттєву роль і в післявоєнний період, оскільки залежно від її кількісних і якісних показників можна визначити «ціну» громадянської війни: кількість загиблих з-поміж цивільного населення і представників інтелігенції; зменшення кількості членів тієї чи тієї етнічної / релігійної, соціальної групи; поява нових стереотипів.

Останнім складником сторін громадянської війни є третя сторона, що як посередник, миротворець чи зацікавлена держава відповідає певним ознакам: має відповідний політичний капітал; компетентність, авторитет і довіру.

В ролі медіатора в громадянській війні можуть виступати й організації, і держави. Статус посередника за третьою стороною закріплюють протиборчі сторони, визнаючи його здатність не приймати позицію ні однієї, ні іншої сторони, залишатися нейтральним до інтересів суб'єктів. Головна мета посередника – перевести протиборство на інший рівень взаємодії – процесуальний.

Такою стороною громадянської війни в Сьєрра-Леоне можна назвати Раду Безпеки ООН та 5 держав-членів ЕКОВАС.

Основним стимулом активності протиборчих сторін у конфліктній ситуації є їхні потреби в об'єктах (ресурсах), необхідних для існування й розвитку. Об'єктом є ресурс, «...до володіння або використання якого прагне кожна протиборча сторона» [52, с. 92], або ресурс, «...здатний слугувати предметом особистих, групових, суспільних або державних інтересів» [288, с. 56].

Об'єктом є будь-який елемент матеріального світу та соціальної реальності, що здатний слугувати предметом особистих, групових, суспільних, державних інтересів. Об'єкт завжди перебуває на перетині інтересів суб'єктів.

Об'єктом громадянської війни є політична влада і масштаби поширення цієї влади («..територія чи певний географічний простір; населення, яке мешкає на певній території; ресурси та цінності, що перебувають у певному географічному просторі; духовні цінності, якими володіє населення; державний апарат, у тому числі армії і воєнні організації» [228, с. 53]). Під час громадянської війни об'єктом також можуть виступати матеріальні та духовні ресурси, життєвий простір.

До основних характеристик об'єкта громадянської війни можна віднести такі:

1. Суб'єкти протиборчих сторін одночасно претендують на монопольне володіння політичною владою. Отже, об'єкт є неділимим.

2. Об'єкт має високий ступінь значущості для суб'єкта. У громадянській війні спостерігається ситуація, коли неволодіння об'єктом для кожної зі сторін розглядається як загроза не тільки своїй життєдіяльності, а навіть існуванню і політично, і фізично.

3. Дефіцитність об'єкта, неможливість замінити його будь-чим іншим. Останнє породжує безкомпромісні відносини між суб'єктами громадянської війни.

Так, об'єктом громадянської війни в Росії був перерозподіл власності, передача під контроль нового політичного режиму всіх матеріальних благ країни. Під час громадянської війни в Сьєрра-Леоне в центрі протиріч протиборчих сторін опинилися копалини алмазів і золота.

Потреба в ресурсі конкретизується в предметі. Саме перетин потреб різних суб'єктів, що прагнуть до володіння одним і тим же ресурсом, призводить до протиборства, під час якого сторони прагнуть до отримання

ресурсу за рахунок одна одної. Отже, предметом конфліктної ситуації є протиріччя, з приводу якого відбувається зіткнення політичних сил.

З огляду на сутність громадянської війни предметом останньої виступає державна влада, її розподіл і реалізація, політичний статус, державний устрій, політичний режим, національні або релігійні відносини, панування над певною зоною географічного простору чи території, володіння економічними, природними ресурсами і матеріальними цінностями. Залежно від предмета громадянська війна набуває соціально-класовий, національно-державний, етнічний або релігійний характер.

Предметом громадянської війни може виступати конкуренція різних типів державності. Так, громадянська війна в Росії була ознакою переходу від революційної фази до радикальної, коли боротьба за вибір майбутньої долі країни змістилася у вимір воєнно-політичного протистояння протилежних політичних режимів, кожен із яких пропонував свій альтернативний проект відновлення російської державності (більшовицька модель, «демократична контрреволюційна», модель білого руху).

Предметом громадянських війн, спричинених етнічними, расовими, національними або конфесійно-релігійними протиріччями, є або захоплення / захист державної влади (громадянська війна в Південноафриканській республіці), або надання адміністративним органам усієї повноти державної влади, тобто відторгнення від держави частини її території (громадянська війна в Судані, унаслідок якої Південний Судан отримав незалежність).

Оскільки сторони мають різне співвідношення суб'єктивного і об'єктивного в поведінці під час конфліктної ситуації, то в основі активної діяльності сторін простежуються психологічні складники. Не можна не погодитися з К. Боулдінгом, який вважав ключем до розуміння природи будь-якої конфліктної ситуації самосвідомість сторін.

До психологічних складників конфліктної ситуації відносять:

1. Мотиви, мета, інтереси, цінності й позиції сторін, які відображають активність і її спрямованість.

2. Конфліктна поведінка, через яку реалізуються приховані від зовнішнього сприйняття процеси у вольовій, емоційній сферах опонентів [11, с. 236–245].

Конфліктна ситуація громадянської війни відображає відносини, які засновані на відмінностях, по-перше, між позиціями, що є низкою суспільних вимог, пов'язаних з інтересами; по-друге, між цінностями, що належать до сфери культури, і є менш відкритими для змін; і останнє, між універсальними потребами, які не можуть бути предметом взаємних поступок.

У процесі функціонування відносин суб'єкт – об'єкт у громадянській війні відбувається формування наступного елемента – мотиву, інтересів, цінностей і цілей. Визначення останніх складників важливо для створення цілісної картини громадянської війни, для визначення можливих варіантів її розвитку й, передусім, причин домінування одного з них.

Мотив виступає приводом до будь-якої дії; свідоме чи несвідоме спонукання до діяльності суб'єкта (індивіда, соціальної групи, верстви) пов'язане з прагненням задовольнити потреби. Мотивація відображає ситуацію, за якої політична мета однієї сторони є досяжною за умови позбавлення іншої сторони можливості реалізувати свою мету.

Зі свого боку усвідомлені потреби формують інтереси суб'єктів, які відображають їх відношення до існуючих протиріч. Інтереси «...рухливі, мінливі, і головним джерелом інтересів є досвід людської діяльності... Такий підхід до тлумачення інтересів включає динаміку свідомості суб'єкта і розповсюджує сферу зацікавленості... на моральні аспекти свідомості...» [143, с. 116]. Зміст і характер інтересу пов'язані з будовою та динамікою мотивів і потреб людини, і з характером форм і засобів діяльності.

Інтереси протиборчих сторін складаються з інтересів певних соціальних, етнічних, релігійних груп, їхніх лідерів, певної частини населення, а єдність усіх інтересів виступає причиною соціальної напруги. Інтереси

переслідують певну мету, пов'язану з розширенням зони впливу і можливості використання збройної сили для досягнення політичного панування над об'єктом. Протиріччя інтересів сторін призводять до протиборства.

Інтереси тісно пов'язані з цінностями. Цінність, як підкреслює І. Мелехін, «...об'єкт більш абстрактний і менш раціональний, ніж інтереси...» [217, с. 12]. Залежно від того, що домінує в громадянській війні – конфлікт інтересів чи конфлікт цінностей, спостерігаємо різне співвідношення раціонального й ірраціонального. Якщо боротьба соціально-політичних груп ведеться за територію і ресурси, то в діях суб'єктів спостерігаємо більше прагматичних аспектів. В іншому випадку, коли громадянська війна становить зіткнення етнічних чи релігійних груп, що належать до різних цивілізаційних світів, і основною культурною лінією розмежування є належність до світової релігії чи конфесійна поведінкова орієнтація, яка виводить політичні розбіжності за межі матеріальних благ, спостерігається здебільшого ірраціональність. В останньому випадку превалюють масові, емоційно забарвлені події, що характеризуються більшим ступенем жорстокості і, навіть, звірствами. У таких громадянських війнах етнічні чи релігійні групи досить часто залишаються «глухими» до аргументів. Громадянська війна в Лівані є свідченням окресленої ситуації, оскільки протистояння між християнською опозицією «Ліванський фронт» і національно-патріотичною мусульманською опозицією призвело до масових страждань цивільного населення від масового терору з боку мусульманських бойовиків та актів помсти з боку християнських міліцій. Достатньо згадати так звану «Чорну суботу» в Бейруті (вбивство близько 600 мусульман у відповідь на вбивство 4 молодих християн) і «Різанину в Карантині» (вбивство християнськими бойовиками 1000–1500 палестинців і вбивство мусульманськими бойовиками 600 християн).

Сутність протиборства виражається в діях або блокуванні дій протиборчих сторін щодо досягнення мети. Остання «...є втіленням політичних інтересів, у яких відображено ставлення суб'єкта до

об'єкта» [228, с. 58]. Мета виступає способом інтеграції різноманітних дій суб'єктів у певну послідовність або систему. Мета суб'єктів є певним передбаченням кінцевого результату конфліктних дій. Іншими словами, це бачення суб'єктом предмета конфлікту (тобто задоволення потреб) після виконаних дій. Отже, громадянську війну потрібно розуміти не як зіткнення цілей суб'єктів, а як боротьбу за досягнення загальної мети: установлення або відновлення контролю над певною територією (громадянська війна в Нігерії); захоплення економічних, природних ресурсів і матеріальних цінностей (громадянська війна в Сьєрра-Леоне); захоплення державної влади (громадянська війна в Камбоджі (1970–1975) або відстоювання державної влади (громадянська війна в Ефіопії); захист певної расової, етнічної чи релігійної групи (громадянська війна в Південноафриканській Республіці (1972–1994 рр.).

У громадянській війні мета має подвійну природу – політичну і воєнну. З одного боку, протиборчі сторони та їхні суб'єкти переслідують політичну мету – отримати політичну владу або вплив на її здійснення, а з іншого – перемога над супротивником, підкорення його своїй волі, знищення. Процес знищення супротивника як політичної сили і фізично в громадянській війні виступає шляхом досягнення політичної мети.

Другим компонентом психологічної складової громадянської війни виступає конфліктна поведінка, яка має свої принципи, стратегії і тактики. Чергування взаємних реакцій, спрямованих на реалізацію власних інтересів і обмеження реалізації інтересів протиборчої сторони У громадянській війні протиборчі сторони не те що обмежують, а й зводять нанівець можливість реалізації інтересів.

До основних принципів поведінки протиборчих сторін у науковому дискурсі відносять: концентрацію сил; координацію сил; нанесення ударів по найбільш вразливим пунктам супротивника; економію зусиль [11, с. 238].

Принципи концентрації сил, економії зусиль передбачають застосування здорового глузду, володіння воєнними стратегіями, раціональне

поєднання матеріальних і духовних сил. Дотримання принципу під час громадянської війни можливе тільки за умови раціонального мислення лідера. За допомогою цього принципу зростають шанси перемоги «слабкого» супротивника над «сильним» супротивником. Застосування цього принципу «сильним» супротивником дозволяє нанести нищівного удару по силах супротивника.

Принцип координації сил відіграє особливу роль під час отримання підтримки діяльності суб'єкта громадянської війни з боку населення. Відповідно, в умовах поділу суспільства на протидорчі сторони, концентрація сил можлива здебільшого з-поміж прихильників тієї чи тієї сторони, інша сторона ж прагне до порушення єдності серед з-поміж прихильників супротивника, оскільки це призводить до того, що більшість зусиль останнього витрачається даремно.

Принцип нанесення ударів по більш вразливих місцях супротивника набирає ваги у збройному протистоянні протидорчих сил, і найбільше потерпає цивільне населення, оскільки такими місцями є споруди життєзабезпечення цивільного населення, транспортної інфраструктури тощо.

Протидорчі сторони обирають відповідні стратегії поведінки щодо супротивника:

- співробітництво – проблемно-вирішальна стратегія, яка уможливорює пошук рішення, що задовольняло б усі сторони;
- суперництво – стратегія конкуренція, сутність якої у нав'язуванні іншій стороні рішення, сприятливого для себе, тобто опонент підлягає нейтралізації;
- компроміс – стратегія, що передбачає взаємні поступки в принципово важливих для кожної сторони питаннях;
- пристосування – стратегія поступок базується на зниженні власних прагнень і прийнятті позиції опонента;
- уникнення – стратегія бездіяльності, відсутності активних дій [11, с. 239].

Оскільки відносини протиборчих сторін мають взаємознищучий характер, домінуючою стратегією є суперництво, за якого суб'єкти, діючи активно, домагаються здійснення власних інтересів, ігноруючи інтереси суб'єктів протиборчої сторони. Останнє зумовлено двома факторами: а) спрямованістю мотивації протиборчих сторін винятково на власні інтереси; б) упевненістю у неможливості знайти компромісне рішення, яке буде задовольняти всі сторони.

Вибір стратегії суперництва суб'єктами відіграє вирішальну роль у розвитку конфліктної ситуації і відбувається свідомо. Під час застосування стратегії суперництва в поведінці протиборчих сторін проявляються риси максималізму, тиску, грубої сили. Стратегічна мета суперництва – перемогти за будь-яку ціну (ситуація «виграш-програш»). Протиборчі сторони громадянської війни застосовують різні методи і прийоми боротьби, тобто застосування «сили».

З-поміж методів «сили» найбільш уживаними є: а) протидія концентрації сил супротивника; б) метод погроз; в) створення умов свободи маневрування для себе й максимальне обмеження свободи супротивника; г) вимотування супротивника; д) «захоплення зненацька» і «заманювання в пастку»; є) помилкові маневри. Крім застосування «сили», для стратегії суперництва характерними є прийоми, спрямовані на послаблення протиборчої сторони: а) маніпулювання почуттям страху; б) комплементация; в) дивергенція сил супротивника.

Якщо третя сторона, виконуючи функції посередництва, присутня в громадянській війні, то спроби вирішення протиріччя між протиборчими сторонами можливе при їх бажанні застосувати стратегію компромісу за умови наявності довіри до посередника і врахування оцінки готовності іншої сторони громадянської війни до співробітництва (можливі за їх бажання застосувати стратегію компромісу, якщо є довіра до посередника і враховано оцінки готовності іншої сторони громадянської війни до співпраці). Крім того, доцільно враховувати той факт, що умови компромісу можуть бути уявними,

у випадку коли суб'єкти громадянської війни погодилися на поступки на основі неадекватних образів конфліктної ситуації.

Стратегії реалізуються через різноманітні тактики, що становлять «...сукупність прийомів впливу на опонента, засіб реалізації стратегії...»[11, с. 243]. Виокремлюють такі види впливу:

- тактика захоплення й утримання об'єкта, що передбачає застосування воєнних, політичних, економічних та інших засобів;
- тактика фізичного насилля, яка характеризується знищенням матеріальних цінностей;
- тактика психологічного насилля, яка передбачає вплив на людину з метою встановити контроль за її поведінкою, ствердити владу на нею, змусити виконувати дії, необхідні, сприятливі для тієї чи тієї сторони;
- тактика тиску, яка включає висування вимог, наказів, погроз, ультиматумів;
- тактика демонстративних дій, яку застосовують з метою привернути увагу до своєї сторони;
- тактика санкціонування, що передбачає застосування санкцій;
- тактика коаліцій, яка становить процес створення союзів;
- тактика дружелюбності, що передбачає коректну поведінку на адресу протиборчої сторони (коректне ставлення до протиборчої сторони);
- тактика фіксації власної позиції, в основі якої використання логіки для підтвердження своєї позиції (засоби переконання, критики, висування пропозицій);
- тактика угод, що передбачає взаємний обмін благами, обіцянками, поступками, вибаченнями.

Оскільки конфліктна поведінка під час громадянської війни відбувається у вигляді боротьби та збройного насилля і суб'єкти протиборчих сторін сприймають одне одного як загрозу свого сценарію розвитку суспільств, інститутів, культури, цінностей і самосвідомості, з огляду на психологічну готовність людей до можливості збройних зіткнень, воєнно-

організаційну активність громадян, спрямовану на формування воєнізованих формувань, то з-поміж стратегій суб'єктів протиборчих сторони домінують прийоми і засоби таких тактик, як: захоплення й утримання об'єкта; фізичного і психологічного насилля; тиску.

Застосування засобів цих стратегій виступає авторитарним і рішучим засобом, по-перше, зміни статусу-кво в певній соціальній системі (зміни соціальної ієрархії статусів суб'єктів); по-друге, підкорення своїй волі супротивника. Зі свого боку, збройна боротьба є вирішальним засобом досягнення поставлених політичних цілей.

Засоби, які суб'єкти використовують під час громадянської війни, різноманітні за змістом. Основними засобами виступають люди, особиста зброя, системи озброєння і бойового забезпечення, військова техніка, а також воєнна організація. За допомогою останніх суб'єкти громадянської війни здійснюють фізичний вплив на супротивника, знищують його матеріальну й технічну базу.

Особливе місце в сучасних громадянських війнах з-поміж засобів посідає інформаційна зброя, яка може виступати і як засоби впливу на психіку (свідомість) людини, і як засоби впливу на електронні системи супротивника. У першому випадку використовують різноманітні види спеціальної пропаганди (усної, друкованої, радіо, наочної агітації тощо) для збільшення кількості своїх прихильників, а в другому – різноманітні види блокування інформаційної діяльності супротивника, зокрема захоплення ідеологічної ініціативи й випередження супротивника в оперативному донесенні інформації, викриття ворожої пропаганди тощо. Саме такі засоби інформаційної боротьби відіграють провідну роль в ескалації конфліктного процесу, особливо в громадянських війнах, до базису яких входять етнічні й релігійно-конфесійні протиріччя.

У другому випадку до інформаційної зброї належать «...засоби знищення, викривлення або викрадання інформаційних масивів, добування з них необхідної інформації після подолання системи захисту, обмеження або

заборони доступу, дезорганізація роботи технічних засобів, виводу з ладу телекомунікаційних мереж, комп'ютерних систем, усіх засобів високотехнологічного забезпечення життя суспільства і функціонування держави» [256, с. 4].

Застосування засобів інформаційної боротьби посилюють збройне протистояння. З одного боку, це виявляється у відсутності з будь-яких причин (ізоляція, відсутність незалежних ЗМІ тощо) об'єктивної інформації про наміри, дії, погляди супротивника, з іншого – застосування протиборчими сторонами засобів інформаційної боротьби поширення дезінформації, неправдивих, зокрема, негативних оцінок дій чи вчинків супротивника, висвітлення в найкращому ракурсі власних дій за допомогою пропаганди тощо).

Мирні засоби (політичні, економічні або дипломатичні) під час громадянської війни, як правило, відіграють другорядну роль. Певним винятком є громадянська війна в Південноафриканській республіці, протягом якої застосували засоби ненасильницької боротьби, за допомогою яких темношкіре населення держави чинило опір режиму білої правлячої еліти. До таких засобів належить ненасильницький протест (публічні заяви, декларації про наміри), відмова від соціального співробітництва (соціальний бойкот, відмова від спілкування, відсторонення від соціальної системи), відмова від економічної співпраці (споживчі бойкоти, бойкоти торговцям), відмова від політичної співпраці (відмова від підтримки влади, громадянська непокора) тощо.

У більшості громадянських війн мирні методи спрямовані на підготовку й успішне вирішення протиріччя воєнними засобами. Особливо це стосується таких методів, як: символічні громадські акти, процесії, внутрішнє ембарго, розповсюдження листівок, памфлетів, газет, журналів тощо.

Учасники громадянських війн застосовують і тактику коаліцій у випадках повного збігу інтересів. У цій ситуації створюється союзницька коаліція для об'єднання зусиль у боротьбі з протиборчою стороною.

Союзники надають допомогу в прямій чи прихованій формі. Засобами останніх виступають поставки зброї для ведення бойових дій, навчання воєнного контингенту, дипломатична або фінансова підтримка, відправка добровольчих формувань, воєнних спеціалістів-консультантів. Участь союзників у збройній боротьбі може мати воєнний, економічний, ідеологічний, інформаційний характер.

З огляду на вище зазначене, можна констатувати, що громадянська війна виявляється як загальне збройне протистояння між різними соціальними і політичними силами в суспільстві (класами, етносами, конфесійно-релігійними групами, регіонами) в боротьбі за владу [54; 57].

Останнім елементом структурної складової є сприйняття конфліктної ситуації сторонами громадянської війни. Під образом конфліктної ситуації розуміють «...суб'єктивну картину цієї ситуації, яка формується в психіці кожного учасника. До її складу відносяться уявлення опонентів про самих себе; про протиборчу сторону і третю сторону; про середовище, у якому відбуваються конфліктні відносини» [11, с. 245].

Саме ідеальна картина конфліктної ситуації, а не реальність зумовлюють поведінку сторін. Ступінь відповідності образу реальності може бути різним:

1. Конфліктна ситуація об'єктивно існує, але не сприймається учасниками.
2. Об'єктивна конфліктна ситуація існує, однак сторони сприймають її з певними / істотними відхиленнями.
3. Об'єктивна конфліктна ситуація відсутня, але сторони сприймають реальність як конфліктну.
4. Конфліктна ситуація існує й адекватно сприймається учасниками.

У громадянській війні сторони сприймають ситуацію з істотними відхиленнями. Тобто відбувається викривлення сприйняття конфліктної ситуації, що досягає значних масштабів.

Викривлення конфліктної ситуації громадянської війни зумовлено низкою факторів:

1. Оскільки протиборчі сторони сприймають / вбачають один в одному смертельного ворога, то й сама ситуація оцінюється виключно з позицій біполярності, є тільки «чорне – біле» і / або «істинне – помилкове».

2. Розбіжності в оцінюванні мотивації. Власні мотиви оцінюються як соціально значущі (боротьба за соціальну справедливість, захист етнічних чи релігійних прав, отримання доступу до матеріальних благ, захист конституційного ладу, проведення демократичних перетворень), мотиви протиборчої сторони – підступні, злочинні (посягання на державну владу, експлуатація класу, недотримання прав і свобод соціальної групи тощо).

3. Розбіжності у сприйнятті себе і протиборчої сторони. У цій ситуації власний образ має позитивний імідж (борця з несправедливістю, захисника, прихильника республіки тощо). Сприйняття протиборчої сторони пов'язано з «образом ворога», що об'єднує і об'єктивні, і суб'єктивні характеристики. Як правило, протиборча сторона асоціюється зі злом і має виключно негативні риси.

Ступінь викривлення конфліктної ситуації в громадянській війні залежить від:

1. Рівня негативних емоцій. Останнє не тільки викривляє сприйняття конфліктної ситуації, а й змушує діяти ірраціонально, призводить до ескалації.

2. Особливостей перцептивних процесів. Якщо лідери протиборчих сторін, які мають низький когнітивний розвиток, оцінюють ситуацію поверхово, то їхні оцінки мають крайній характер.

3. Домінування у свідомості суб'єктів і учасників протиборчих сторін «агресивної концепції середовища».

4. Негативної установки на протиборчу сторону як смертельного ворога.

Отже, чим більше викривлення сприйняття конфліктної ситуації, тим емоційніша, агресивніша поведінка протиборчих сторін у громадянській війні.

Під час громадянської війни якісно змінюються засоби, методи діяльності суб'єктів, організаційна структура протидіючих сторін, а також характер їхньої взаємодії; формуються нові суб'єкти владних відносин. При цьому відбувається втрата комунікацій між суб'єктами, що викликає обопільне почуття страху і непевності, яке підштовхує протидіючі сторони до більш радикальних і неадекватних дій. Тобто громадянську війну як збройний конфлікт потрібно проаналізувати в динаміці та розкрити її процесуальну складову.

Аналіз розвитку конфлікту, на думку М. Арзамаскіна [15], дозволяє виокремити три стадії: латентну, відкриту та завершення, кожна з яких має свої характерні ознаки взаємодії суб'єктів.

Латентна стадія характеризується соціальною напругою, спостерігається поява почуття незадоволення станом речей, симптомів тривоги і хвилювання. Симптоми цієї стадії, як правило, включають емоційні негативні реакції, зокрема ворожість і агресію. У межах суспільної думки відбуваються гострі теоретичні дискусії щодо політичних проблем у суспільстві.

В умовах розвитку конфлікту на другій стадії відбувається поступова консолідація опонентів, а теоретичні роздуми переходять у площину реальної сили, суб'єкти починають усвідомлювати свої власні інтереси й устремління супротивника. Стадія формування конфлікту закінчується інцидентом, який передбачає три умови: 1) перший учасник свідомо й активно діє на противагу іншому (тобто своєму противнику); 2) другий учасник усвідомлює, що вказані дії спрямовані проти його інтересів; 3) у зв'язку із цим він і сам використовує активні дії, спрямовані проти першого учасника. Крім того, на цій стадії спостерігаємо початок відкритого протидіюства, суб'єктами якого є рухи, об'єднання, політичні партії, що стають рушійною силою та суттєво впливають на політичні процеси.

На останній стадії відбувається «згорання конфлікту» або «вирішення конфлікту» [15, с. 170].

Ураховуючи той факт, що громадянська війна не призводить до остаточного вирішення конфлікту, то остання стадія є досить сумнівною.

Оскільки громадянська війна є динамічним процесом, що проходить крізь певні етапи під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, то, по-перше, її динамічний зміст необхідно розглядати в контексті системного підходу, враховуючи структурні відносини в певний момент часу, коли суб'єкти громадянської війни можуть перебувати в активному, пасивному або нейтральному стані; по-друге, взяти до уваги принцип «воронки», оскільки подібно до коловороту, коли спочатку поверхнева воронка поділу «...населення на протиборчі сторони починає постійно збільшувати поле свого тяжіння, і залучені маси населення несуться підводною течією обвальних соціальних змін до місця нікому невідомого викиду» [226, с. 57], по-третє, для об'єднання в низку стадій процесуальних характеристик громадянської війни варто враховувати джерело розвитку та імпульси, які отримує політична система із зовнішнього середовища.

Громадянську війну варто розглядати як «...процесну структуру, що має конфліктну ситуацію як об'єктивне підґрунтя для реального протиборства між соціальними й політичними суб'єктами; соціальну напругу як емоційний стан...» [226, с. 64].

Отже, можна виокремити такі складові динаміки громадянської війни: підготовча стадія (зародження), конфліктна стадія, завершення [61, с. 80–84].

Підготовча стадія характеризується: а) виникненням гострих, важко вирішуваних колізій, пов'язаних із блокуванням очікувань і незадоволенням базових потреб соціальних груп і верств; б) послабленням конструктивних контактів між суб'єктами, що призводить до руйнування структур взаємодії – системи прямих і зворотних суспільних зв'язків. Як наслідок в ущемленій частини суспільства формується свідома мотивація необхідності боротьби, спрямованої на встановлення соціальної справедливості.

Відтак, спостерігається загальна криза політичної системи; очевидна нездатність влади ефективно здійснювати управління державою і бажання певної частини суспільства змінити умови життєдіяльності.

Відповідно до принципу «воронки», на цій стадії відбувається тільки формування останньої. У суспільному механізмі з'являється тріщина в результаті претензій суб'єктів один до одного, закликів радикально змінити стан речей у державі. Точки дотику і взаємозв'язків ще існують, але, в міру зростання відчуження, зникають одна за одною, відбувається розкол суспільних структур, навколо противної сторони концентрується все найгірше, що відбувається в державі.

У процесі першої стадії громадянської війни на рівні суспільства простежуються основні ознаки напруги: з-поміж широких верств населення поширюється незадоволеність станом справ у різних сферах діяльності і невдоволення існуючим порядком; утрачається довіра до влади, зникає почуття безпеки, розповсюджуються песимістичні оцінки майбутнього, масового психічного незадоволення, емоційного сплеску; спостерігається міграція в інші райони; відбуваються стихійні й організовані мітинги, демонстрації, страйки тощо.

Майбутні супротивники на цій стадії усвідомлюють, що задоволення його соціальних інтересів в умовах цього суспільства неможливе або перебуває під загрозою. Як правило, на цій стадії внутрішнє життя суспільства відносно стабільне, проте в суспільній думці з'являються ідеї «змін суспільного ладу», «революції». Поступово зростає невдоволення громадян, збільшується глибина міжгрупових протиріч, що накопичилися до цього часу в суспільстві. Владні структури вживають заходи, що викликають загальне невдоволення та загострюють соціальну напругу (наприклад, введення надзвичайного стану, неправомірне або надмірне використання силових методів і засобів).

Майбутні суб'єкти громадянської війни накопичують «критичну масу» конфліктогенів, які підтримують негативний емоційний фон. Більше того, на

цій стадії зростає кількість радикально налаштованих представників тих чи тих політичних сил і соціальних груп. Зростає рівень використання пропаганди та дезінформації.

На цій стадії суспільство доходить до межі, за якою суспільна напруга стає своєрідною гримучою сумішшю, що здатна вибухнути за наявності певних соціальних детонаторів.

Як відомо, громадянська війна в Іспанії починається з перемоги на міських виборах у 1931 р. республіканської партії. Це стало поштовхом до зречення від престолу Альфонса XIII, який покинув Іспанію. Встановлення республіканського устрою почалося з розгулу лівих сил (страйки, захоплення заводів, погроми храмів, убивства заможних і духовних осіб). Спроби навести лад у державі ліва преса називала «пострілами в народ». На виборах 1936 р. правоконсервативні сили, хоча й отримали перемогу, але не змогли її утримати, оскільки ліві сили безпідставно оголосили недійсними результати в деяких областях.

Знову починаються безчинства з боку лівих сил: спалюються храми, до цивільного населення застосовується зброя. За кілька місяців кількість жертв стала обчислюватися тисячами. У відповідь патріотично налаштована молодь об'єднується в організації фашистського спрямування («Фаланга» тощо), спостерігається активність карлістів у Каталонії, Країні Басків і Наваррі.

Ф. Франко пише листа до уряду, в якому описує загрозу. Відповіддю став адміністративний тиск і звинувачення у невдячності. Генерал зробив свої висновки.

Передконфліктна стадія громадянської війни в Лівані стала відображенням невдоволення мусульманського населення збільшенням привілеїв для християн-маронітів. Привілейований стан останніх забезпечувався так званою системою конфесіоналізму, що передбачала обов'язкову участь релігійних общин у вирішенні не тільки релігійних питань, а й в управлінні державою, розподілі державних посад між окремими релігійними общинами.

Арабсько-ізраїльський конфлікт призвів до формування на території Лівану баз палестинських бойовиків, які з часом фактично утворили «державу в державі». З огляду на цю ситуацію мусульманські сили вирішили скористатися великою кількістю палестинських бойовиків на території держави для перерозподілу впливу в державній системі на користь мусульманської общини. Додатковими факторами, що спонукали мусульманські сили до дії, стали слабкість ліванської армії та створення загонів самооборони (міліції) із сумнівним правовим статусом, які брали активну участь у збройних протистояннях з палестинськими бойовиками й одночасно стояли на сторожі збереження конфесіональної системи.

Імпульсом, детонатором переходу до конфліктної стадії повинен стати, як правило, будь-який безпосередній привід. Останній може бути «...будь-якою необдуманною або заздалегідь провокаційною заявою політиків, національних лідерів, представників церкви, подією, навіть плітками» [145, с. 26].

У громадянській війні в Іспанії імпульсом стала погроза смерті на адресу Х. Кальво-Сотело лідера монархістів з боку Д. Ібаррурі, депутата від комуністів. Посеред ночі люди в поліцейській формі розстріляли Х. Кальво-Сотело у власній квартирі. Іспанські військові перестали визнавати владу законною.

У Лівані імпульсом для переходу до конфліктної стадії стало, по-перше, закріплення за маронітською громадою найвищої посади в державі – Президента республіки з досить широкими повноваженнями; по-друге, безпосереднім детонатором став напад 13 квітня 1975 р. у Бейруті загонів самооборони на автобус із палестинцями, з яких 26 осіб загинули.

Конфліктна стадія характеризується усвідомленням протидорчими сторонами сутності протиріч, що зумовлює зіткнення і формування свідомої мотивації на боротьбу за реалізацію власних інтересів. Мотивація спрямована на боротьбу й перемогу, що призводить до з'ясування можливостей протидорчої сторони і вживання заходів посилення власного внутрішнього

ресурсного потенціалу, спрямованого на пошук додаткових сил і засобів, а також залучення на свій бік нових прихильників, союзників, груп підтримки.

Якщо врахувати принцип «воронки», то друга стадія уособлює дію закону «заразного підпорядкування»: те, що має одна сторона, рано чи пізно з'являється в іншій. У протиборчих сторін формується ситуація віддзеркалення. Так, застосування збройного насилля призводить до необхідності створення та функціонування відповідних сил і засобів з боку всіх протиборчих сторін, сукупність яких утворює військові організації воюючих сторін. «Розвиток процесу стає страшним у своїй одноманітності – змінюються тільки ареал і арсенал взаємного тиску» [226, с. 58].

На конфліктній стадії відбувається падіння легітимного уряду, або державний переворот або спалах міжетнічного / міжрелігійного конфлікту, спостерігається відкрите протиборство із застосуванням збройного насилля. Стадія найчастіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однією з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною. Протиборчі сторони переходять до насильницьких засобів боротьби, починаючи, як правило, з поодиноких бойових зіткнень і доводячи масштаб бойових дій до меж території всієї країни. Взаємодія конфліктних сторін під час громадянської війни відбувається у вигляді збройної боротьби, яка стає вирішальним засобом досягнення поставлених політичних цілей. Основними формами збройного насилля є переворот (соціально-класовий, державний), повстання, партизанських рух, фронтальні регулярні бойові дії.

Конфліктна стадія громадянської війни в Іспанії починається з повстання військових, яких підтримали карлісти, які мали підпільну армію підготовлених добровольців.

У Лівані після нападу на автобус у Бейруті, починаються збройні зіткнення між формуваннями правохристиянських сил і загонами національно-патріотичних сил.

Протиборчі конфліктуючі сили на цій стадії громадянської війни, практично реалізуючи свої інтереси, захоплюють або / та утримують владу. На другій стадії може відбуватися втручання іноземних держав у внутрішні справи країни або у вигляді поставок зброї обмеженими партіями, або активної воєнної, фінансової, гуманітарної допомоги одній із протиборчих сторін, або військової прихованої чи відкритої інтервенції, спрямованої проти територіальної цілісності або політичної незалежності країни, що переживає громадянську війну.

Так, громадянська війна в Іспанії загіпнотизувала весь світ, у протиборчих сторонах різні країни вбачали саме своїх, тому допомога надходила звідусюди. СРСР допомагає одним, а Італія, Німеччина – іншим.

Конфліктна стадія включає фазу формування та розгортання конфлікту та фазу розвитку або ескалації.

Під час фази формування та розгортання громадяни країни все більше починають себе відчувати в полі політики, намагаються розібратися в позиціях протиборчих сторін. Мотивація учасників на боротьбу активує психологічну готовність до неї, посилює ненависть до супротивника, збільшує напругу, загострює негативний емоційний фон.

Члени суспільства відчують загрозу своєму мирному існуванню, з'являються ідеї бути готовими до боротьби радикальним діями (спочатку приховано, а потім відкрито). Відбувається консолідація позицій сторін, поділ на «своїх» і «чужих», однак реальні сили супротивників ще до кінця невідомі.

Так, до однієї конфліктуючої сторони на початку військових дій на чолі з Ф.Франком приєднуються не тільки карлісти як традиційні монархісти, а й фашисти, до іншої сторони – анархісти, троцькісти, самостійники. Але остаточного оформлення складу супротивників ще не спостерігається.

До жовтня 1975 р. у Лівані збройні протистояння відбувалися переважно між загонами різних палестинських організацій і міліціями правохристиянських партій «Катаїб», Націонал-ліберальної партії, Орденом маронітських монахів тощо. У жовтні до загонів палестинців доєдналися

військові формування мусульманських общин Лівану, Сирійської соціально-націоналістської партії, сунітської партії Мурабітун тощо. На боці кожної з протиборчих сторін брали участь і добровольці, і найманці з різних країн світу.

На цій фазі відбуваються перші зіткнення між прихильниками та представниками протиборчих сторін, перші політичні вбивства і навіть перші справжні битви, у яких беруть участь сотні й тисячі бійців.

Істотними рисами ескалації протиборства є:

1. Поділ на «своїх» і «чужих», сприйняття нейтральних сил як союзників ворога; створення негативного образу супротивника; формування суспільної думки, яка виправдовує агресію та насилля.

2. Мобілізація засобів, спрямованих на посилення ескалації.

3. Посилення політичного, ідеологічного, психологічного, фізичного, побутового й інших видів насилля – жорсткого засобу індивідуального, групового тиску.

4. Розширення і поглиблення антагоністичного протиборства, агресія реалізується за принципом бумерангу, повертаючись від супротивника до супротивника.

На фазі ескалації загострення суперечностей між протиборчими сторонами досягає максимуму і відбувається мобілізація всіх матеріальних, фінансових, інформаційних, фізичних і психологічних ресурсів.

Воронка протиборства досягає найвищого рівня антагонізму. Сторони керуються ідеологічно спрямованими лідерами, застосовуються аналогічні методи й засоби боротьби, усі справи і вчинки бумерангом повертаються назад, спостерігається ситуація «дія завжди дорівнює протидії».

У суспільстві починають діяти такі соціально-психологічні закономірності, як: зменшення комунікації між протиборчими сторонами; збільшення дезінформації про стан і політичні позиції протиборчої сторони; закріплення образу ворога та його дегуманізація в очах громадськості; формування у свідомості населення орієнтації на перемогу завдяки повному знищенню протиборчої сторони; закріплення в масовій свідомості негативних

стереотипів супротивника. У країні відбувається зміщення емоційного забарвлення стану суспільства в бік темного спектру, негативних почуттів, передусім таких, як неприязнь і ненависть.

На цій фазі відбуваються активні бойові дії на значній частині території країни. Збільшується ймовірність виникнення гіперінфляції, епідемій, голоду. В суспільстві зростає рівень жорстокості. Особливо остання знаходить свій прояв серед збройних формувань протиборчих сторін (так звана бойова жорстокість). Відносно цивільного населення застосовуються тактика політичного терору, практика націоналізації та / або конфіскації, експропріації власності. Відбувається обмеження свободи: жорстокий контроль за діями населення, введення воєнного (надзвичайного) стану, встановлення диктатури певної соціальної групи. Кожна сторона ставить за мету «перемогу за будь-яку ціну», тобто намагається повністю ліквідувати протиборчу сторону. Свідомо і у великих масштабах застосовується фізичне насилля, знищується жива сила супротивника, матеріальні та інші цінності протиборчої сторони.

Відлік збройного протистояння в Іспанії починається з виступу в липні 1936 р. проти республіканського уряду військових в Іспанському Марокко і на Канарських островах, захоплення міста Бадахосу й підготовки наступу на Мадрид. Завдяки допомозі інтернаціональних бригад республіканському уряду вдалося зупинити наступ на Мадрид і відстояти столицю. У лютому 1937 р. франкісти займають Малагу і переносять свої зусилля на північні провінції. У березні 1938 р. війська Ф. Франко вступають до Каталонії, де остаточно встановлюють владу в січні 1939 р.

Перебіг цієї фази збройного протистояння в Лівані характеризується знищенням палестинських біженців та їхніх таборів і помстою з боку палестинських бойовиків. Так, за одного вбитого палестинця у Західному Бейруті було вбито 30 християн. Зі свого боку християни влаштували різанину, в Каратині. Таким чином коло насилля набирає сили під час збройного протистояння: Еденська різанина, напад на християнське місто Захле тощо. І вже в збройне протистояння втручаються сирійські сили.

Конфліктуючі сторони використовують як засіб боротьби репресії до своїх супротивників. За підрахунками кожен п'ятий загиблий іспанець під час війни став жертвою репресій.

У країні збільшуються міграційні потоки. Можна виокремити кілька форм рухливості населення, спричинених внутрішньою війною. Так, однією з форм є евакуаційні переміщення непланового характеру, викликані загрозою життю мирного населення в зонах бойових дій. Йдеться передусім про біженців і переміщених осіб. Другою формою руху населення під час громадянської війни стає еміграція. Внутрішня війна стає підставою виникнення політичних мотивів переселення в потенційних мігрантів. Іспанію покинуло більше 600 тис. іспанців.

Остання стадія громадянської війни є завершенням збройної протиборства. Ураховуючи, що будь-яка громадянська має взаємовиключний характер, позиції сторін якого діаметрально протилежні, то будь-яка перемога одного із учасників внутрішньої війни призводить обов'язково до поразки іншого. Стратегію завершення протиборства можна представити за формулою «плюс» – «мінус», оскільки реалізовані очікування, потреби, інтереси тільки однієї з протиборчих сторін. На цій стадії можна виокремити фазу послаблення протистояння між супротивниками, фазу підбиття підсумків та оцінки результату. На першій фазі бойові дії відбуваються тільки на обмеженій території, проходить зачистка території від сторони, що стає переможеною в громадянській війні. Соціально-економічний стан країни стабілізуються, загроза вже не стоїть перед більшістю населення країни, але й не зникає зовсім.

Відбувається встановлення державних органів «нової влади» або повернення державних органів «старої влади». Втручання іноземних держав у внутрішні справи держави стають мінімальними, інколи встановлюється позиція очікування, застосовуються здебільшого дипломатичні засоби.

Друга фаза пов'язана зі структуруванням або переструктуруванням політичної системи, перерозподілом владних повноважень з

конкретизуванням правових норм, зміною Конституції як основного закону держави. Відбувається формування нової політичної еліти країни з представників сторони, що перемогла. З боку влади оголошується амністія для представників переможеної сторони, одночасно збільшується міграційний потік із країни з політичних міркувань.

З боку іноземних держав чи міжнародних організацій відбувається згорання програм активної допомоги, починається вивід військ з території країни. Стартує процес дипломатичного визнання встановленого режиму іншими країнами й міжнародними організаціями.

27 лютого 1939 р. режим Ф. Франко з тимчасовою столицею Бургосі офіційно визнає Франція і Англія. 1 квітня 1939 р. Ф. Франко оголошує про завершення війни. У той же день його визнають США. Самого Ф. Франко оголосили довічним головою держави. Останній пообіцяв, що після своєї смерті Іспанія знову стане монархією. Фундаментом політичної системи Іспанії стає особиста диктатура Ф. Франко, у руках якого була зосереджена вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади, на державні посади всіх призначав особисто генерал. Як і будь-яка диктатура, нова влада в Іспанії спирається на терор, масові репресії, насилля. Були ліквідовані елементарні демократичні права і свободи громадян, парламент формувався на корпоративній основі.

Завершення громадянської війни в Лівані пов'язано з бомбардуванням сирійської авіації в Баабді, вбивством лідера ліванських християн Д. Шамуна, ультиматумом Ж. Сааде атакувати мусульманські райони та підписанням Таїфської угоди.

Мусульмани досягли рівного з християнами представництва в парламенті, а права прем'єр-міністра (суніта) розширено завдяки обмеженню влади президента (мароніта). Тобто відбулася спроба подолати принцип конфесіоналізму. Загони міліції склали зброю і були перетворені на політичні організації. Але внутрішньополітична обстановка в Лівані залишилася ускладненою через відсутність національного консенсусу й невирішення

проблеми палестинських біженців. Проблема ліванської кризи залишається частиною конфлікту на Близькому Сході.

До другої фази останньої стадії громадянської війни належить і так званий постконфліктний синдром, що виражається в напружених відносинах між учасниками протиборства. Колишні супротивники збройного протиборства продовжують сприймати один одного як ворогів, цей процес набуває затяжного і навіть хронічного характеру й перешкоджає нормалізації суспільних відносин.

Завершення збройного протиборства між суб'єктами громадянської війни не завжди призводить до миру. Постконфліктна фаза трансформується в нову об'єктивно існуючу конфліктну реальність, що характеризується новими відносинами між колишніми супротивниками, іншим співвідношенням сил. У результаті діяльності різноманітних екстремістських чи радикальних сил внутрішнього і зовнішнього характеру з'являється базис для нового збройного протиборства. Ідеться про так звані режимні громадянські війни. Каталізатором нової конфліктної ситуації може стати будь-яка провокація, що являє собою прийом, спеціально організовані акції підривного характеру з метою викликати у відповідь заходи з боку супротивника. «Це може бути дискредитація діяльності державних органів, державних діячів чи політичних лідерів; дезінформація громадської думки; дезорієнтація суспільної свідомості. Безперечно, провокація необхідна як привід для експансії насилля і початку нового збройного протиборства» [55, с. 32].

Каталізатором відновлення збройного протиборства в Анголі стала відмова керівника УНІТА Ж. Савімбі визнати свою поразку на виборах восени 1992 р. і вимога повторного голосування. Як наслідок, МПЛА організував різню, через яку загинули десятки тисяч осіб, переважно члени УНІТА. Після цього збройне протиборство відновилося з новою силою.

Отже, зумовлений особливостями елементів структури процес перебігу громадянської війни характеризується послідовною зміною етапів, що відображають процес розгортання конфлікту від його виникнення й до

завершення. Внутрішня війна проходить певні стадії, кожна з яких поділяється на фази. Кожну стадію та фазу слід розглядати як певний етап у динаміці, що вказує на ступінь напруги в соціально-політичних відносинах і протиріччях протиборчих сторін. Стадії та фази громадянської війни визначаються не просто якимись проміжками часу, а й зумовлені політичними інтересами учасників, інтенсивністю боротьби, рівнем збройного насилля, залученням третіх країн, міжнародним впливом.

4.2. Механізм детермінації громадянської війни.

Сьогодні особливого значення набуває з'ясування особливостей детермінації громадянської війни. Це пов'язано з низкою обставин. Назвемо тільки найважливіші з них. По-перше, зростає кількість і масштаб внутрішніх війн, відбувається розростання воєнної загрози, що може призвести за певних умов до нової світової війни. По-друге, серйозну загрозу становить загострення в окремих регіонах світу націоналізму, релігійного фанатизму та тероризму, що стають підґрунтям для виникнення збройного протистояння і громадянської війни.

Оскільки, аналіз внутрішніх війн доводить, що перехід від стану миру до стану війни в суспільстві становить певний процес, складну взаємодію різних форм (причинних, функціональних, статистичних), зв'язків, стану тощо, то детермінацію громадянської війни можна визначити як сукупність різноманітних детермінуючих факторів реальної дійсності, їх способів впливу на політичні процеси на різних рівнях з відповідною силою. Застосування системного підходу до окреслення механізму детермінації дозволить виокремити його елементи і сторони, що мали велике методологічне значення для пізнання виникнення і розвитку громадянської війни, оскільки розгляд кожного феномену потребує розкриття системи детермінант, відкриття нових вимірів детермінаційних процесів.

Перший елемент механізму – це типи детермінуючих факторів, до яких відносять елементи об'єктивного або суб'єктивного світу, що закономірно й необхідно розкривають специфіку, різноманіття детермінуючих обставин поведінки суб'єктів. Фактори слід розглядати у цілісності, насамперед за принципом системного підходу, згідно з яким усі елементи є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, а тому повинні розглядатися сукупно.

Фактори є тими загальними, глибинними тенденціями, що визначають характер конфліктної взаємодії, протиріччя, яке лежить в його основі. Орбіта громадянської війни зачіпає всі фрагменти соціальної реальності: расові, етнічні, національні, економічні, територіально-географічні, соціально-політичні, релігійні. Фактори можуть бути часовими і просторовими, внутрішніми і зовнішніми.

Кожен із цих факторів може так чи інакше впливати на виникнення, розвиток громадянської війни.

До расового, етнічного і національного типу відносять фактори, які базуються на тому, що кожен «...індивід відчуває свою належність до одного етносу, який для індивіда виступає найвищим досягненням, найкращим народом на землі. Всі люди однієї національності для нього – брати і сестри. Люди інших національностей не можуть бути рівними йому, вони – інші» [10, с. 26]. Складається ситуація, за якої етнос замикається виключно на внутрішньому спілкуванні і починає конфліктувати з іншими етносами. Фактори цієї групи можна назвати, по-перше, захисною реакцією етнічної спільноти на переваги цінностей домінуючого або етносу-супротивника, по-друге, формуванням почуття другосортності або уявлення про національну нерівність.

Зауважимо, що етнічні фактори поділяють людей більш глибоко, ніж економічні, соціально-політичні, оскільки людина може «...змінити свій світогляд або соціальний статус, але не може змінити свою належність до етносу, до якого відноситься від народження» [228, с. 32].

До цього типу факторів можна віднести:

1. Уявне чи реальне порушення чисельності та якісного складу етносів і національних груп, що складають меншість населення держави.

2. Насильницьку асиміляцію, що стає цілеспрямованою політикою правлячої верхівки, застосування політики так званої «радикальної форми» культурної експансії (обмеження сфери застосування національної мови, заборона традиційних національних свят, насадження невластивих етносу видів діяльності тощо).

3. Усунення осіб некорінної (неправлячої) національності з державного управління, армії або цілеспрямоване призначення на державні посади певних осіб залежно від етнічної належності.

4. Обмеження (де-юре або де-факто) у правах залежно від етнічної належності.

5. Спекуляція ситуацією з боку офіційної влади щодо існуючих напруженості чи протиріч між окремими етносами, що мешкають у державі.

6. Мовчазна підтримка проявів побутового націоналізму, спричинених певними упередженнями, що представники іншого етносу мають кращі робочі місця, здатні до насилля, звикли жити за рахунок інших, мають преференції під час здійснення підприємницької діяльності тощо.

7. Девальвація базових цінностей призводить до того, що етнічні цінності стають домінуючими соціально-психологічними регуляторами масової поведінки.

8. Ірраціональні ксенофобії, викликані різницею етнічної культури (страх зникнення) власного етносу, ліквідації звичних цінностей, зазіхання з боку інших етносів на привілеї та преференції тощо).

9. Загострення відчуття «історичної несправедливості» щодо долі етносу.

Окреслені фактори становлять дві площини: горизонтальну, що відображає відносини між окремими етнічними групами; вертикальну, що відбиває відносини між етнічною групою і державою, на чолі якої стоїть

певний етнос. Більшість факторів цього виду має історичні корені, пов'язані з підсвідомістю та історичною пам'яттю людини. Головна причина полягає в нерівномірності доступу до соціальних благ різних етносів і визріває впродовж певного часу.

До територіально-географічного типу відносять фактори, які походять з історії формування кордонів країни, адміністративно-територіальних одиниць та особливостей державного устрою.

До цього типу відносяться такі фактори:

1. Недосконалість правових механізмів взаємодії владних структур у державах зі складним національно-державним устроєм. Порушення принципу рівного представництва і, відповідно, фундаментального принципу рівноправ'я всіх громадян. Формування владних структур відбувається таким чином: посадові особи владних структур є представниками однієї етнічної групи.

2. Установлення кордонів держав без урахування фактору проживання етнічних груп. Окреслення кордонів відбувається всупереч географічній, ландшафтно-кліматичній, історичній зумовленості розселення етносів. Як наслідок, історична територія проживання етносу поділяється між двома державами. Слід зазначити, що названа причина часто загострюється проблемами водозабезпечення, дефіцитом родючих земель, перерозподілом енергетичних ресурсів, перенаселенням окремого регіону.

Кордони сучасних африканських держав базуються на формулі *uti possidet is juris*, відповідно до якої колоніальні кордони були визнані легітимними. Формулу прийняло одноголосно на засіданні Організації африканських держав, тільки дві країни оголосили про особливу позицію – Марокко та Сомалі. Однак час виявив протиріччя між формулою й реальним станом речей: штучний поділ етнічний народів призвів до загострення територіальних претензій. Як наслідок, спостерігається низка протистоянь, зумовлених бажанням досягнути етнічної єдності. Як приклад,

іредентистський рух сомалійців, який, прагнучи об'єднати всіх сомалійців в одній державі, звинувачує Ефіопію в окупації сомалійських територій.

До економічного типу відносять фактори, що базуються на різниці в економічному розвитку різних груп населення чи територій, багатстві чи нестачі сировини чи продовольчих ресурсів, різниці в природно-кліматичних і економіко-географічних умовах. І, як наслідок, певна частина населення відчуває себе знедоленою. Останнє призводить до протиборства між економічно забезпеченою частиною населення держави і бідною. Економічні фактори, як доводить аналіз громадянських війн, є основними і вирішальними порівняно з іншими факторами, що зумовлено залежністю політики від економіки.

До цього типу факторів можна віднести:

1. Нерівномірність економічного розвитку територій. Ситуація економічної диференціації регіонів, коли спостерігається великий розрив у їхньому соціально-економічному, інноваційному розвитку. Інколи розрив між регіонами виглядає як ієрархічна структура господарства «індустріальний центр – відстала периферія». Відповідно кризовий стан окремих регіонів, їх відставання від «центру» є одним із аспектів економічного розвитку в умовах поєднання ринкових відносин і традиційного економічного укладу.

2. Нерівномірний ступінь доступу населення до природних і енергетичних ресурсів, ринків збуту продукції. Нерівномірний доступ, своєю чергою, є похідним від проблеми різного рівня розвитку регіонів і бідності.

3. Різний рівень життя населення; збільшення запитів населення до ефективності своїх економік. Розрив у показниках якості життя населення держави, можливості задоволення інпотреб та аутпотреб, тобто задоволення в різних життєвих благах: продуктах харчування, одязі, житлі, транспорті, комунальних і побутових послугах, освіті, медичному обслуговуванні, культурно-освітніх і дозвіллевих заходах тощо. У державі існує велика різниця між соціальними групами, що відрізняються одна від іншої за такими критеріями, як: наявність приватної власності, стан у професійній діяльності

(працівники, керівники, безробітні тощо), рівень доходів, розподіл загального обсягу грошового доходу.

4. Накопичення соціального невдоволення, зумовленого соціально-економічним неблагополуччям окремої частини населення.

Різний економічний уклад і нерівномірність економічного розвитку Південних і Північних штатів – яскравий приклад дії економічних факторів процесу виникнення громадянської війни в США. На думку Т. Гарра, «...більшість мешканців Півдня відчували глибоку незадоволеність відносно економічної стагнації перед лицем зростаючої індустріалізації Півночі (перед зростаючою індустріалізацією Півночі), і розглядали тенденцію аболіціонізму як ще один крок до економічного і політичного підкорення Півдня» [90, с. 159].

Зі свого боку більшість бізнесменів Півночі дійшли висновку, що участь у війні принесе більше прибутку, ніж відмова від збройної боротьби і визнання сецесії південних штатів, оскільки вони втратили б найбільших споживачів своєї продукції.

Економічним фактором громадянської війни в Заїрі (Демократичній республіці Конго) є боротьба за контроль над розподілом природних ресурсів між підпільним лідером Л. Кабіли із С.-С. Мобуту. Ж. Кабіла, який очолив Альянс демократичних сил за визволення Конго / Заїру, контролював більшість природних ресурсів у багатих провінціях Ківу, Катанге й Касаї. Він підписував з іноземними компаніями контракти на видобуток цинку, міді та кобальту в обмін на фінансування повстанців. Відтак, економічні інтереси, пов'язані з природними ресурсами, стали головним аргументом для повалення режиму С.-С. Мобуту.

Громадянські війни в Ліберії, Анголі концентрувалися біля багатих природних ресурсів – лісів, алмазів, золота, мінералів і нафти. Що стосується громадянської війни в Судані, то збройне протистояння в провінції Дарфур зумовлено і дефіцитом таких природних ресурсів, як родючі землі та вода.

Необхідно зауважити, що економічний стан країн Африканського континенту виступає загальним фактором конфліктності. Загострення збройної боротьби за перерозподіл доступу до економічних ресурсів в умовах неефективних структур державного управління характеризується погіршенням економічного й екологічного стану більшості африканських держав. В окреслених умовах місцеві клани вбачають у збройній боротьбі, крім захоплення влади, можливість забезпечити своїй етнічній групі реалізацію права розпоряджатися місцевими природними ресурсами. Тобто мати змогу передавати права на розроблення, продаж чи переробку природних ресурсів певним національним чи іноземним фізичним та юридичним особам.

До соціально-політичних належать фактори, що базуються на зіткненні інтересів політичних акторів, бажанні подолати соціальну нерівність, отримати доступ до управління державою, змінити її політичний устрій. Тобто «..повинен бути соціальний клас або кілька соціальних класів, що незадоволені існуючим розподілом політичної влади; це відбувається, як правило, унаслідок невідповідності їхньої реальної значущості та їхньої узаконеної політичної позиції... відчують себе незаконно обмеженими у своїй економічній активності або у своїй участі в прийнятті політичних рішень» [90, с. 160].

До цієї групи відносять такі фактори:

1. Протиріччя між статусом соціальних груп і претензіями на правлячий статус, на можливість отримати доступ до розподілу матеріальних благ.
2. Бажання контрелітних груп створити нові або модернізувати старі владні структури.
3. Упровадження демократичних моделей управління несумісних із залишками традиційного суспільного устрою.
4. Проведення репресивної політики з боку політичного режиму.
5. Політико-ідеологічне протистояння між політичними силами.

Так, «..створення національних моделей розвитку в африканських країнах на основі імпортованих систем та ідеологічних концепцій в умовах

активної дії в суспільстві етнічних, кланових і релігійних чинників призвели до дезінтеграції африканських державно-політичних просторів у таких країнах, як: Сомалі, Ліберія, Сьера-Леоне, Заїрі (Конго)» [114, с. 87] – і до громадянських війн.

До конфесійно-релігійних належать фактори, що базуються на ідентичності до єдності в підході до світобудови, моральних цінностей, певного віросповідання. Відбувається політизація релігії, остання виявляється в соціальній, політичній, культурній сфері життя у вигляді ідіоми, що спрямовує сили «добра» проти «зла». «Релігія енергійно проникає в сферу ідеології, політики, ...соціальні і політичні інститути...» [206, с. 11].

До факторів цієї групи можна віднести:

1. Проведення урядом держави дискримінаційної політики стосовно окремих релігійних чи конфесійних груп.

2. Нерівномірне представництво релігійних груп в органах державної влади, а також заохочення з боку влади політичної нерівності до представників окремих релігій чи конфесій.

3. Прагнення певної релігійної групи до політичного панування в державі.

4. Нав'язування з боку панівної верхівки негативного релігійного стереотипу у вигляді схематизованого образу «своєї» і «чужої» релігії чи конфесії, у зміст якого цілеспрямовано закладаються певні моделі поведінки з представниками іншої релігії в певній ситуації.

З огляду на аналіз впливу релігійного фактору на виникнення громадянської війни з конфесійних причин, безперечним є то, що релігія використовується для мотивації, ініціації та маскуванню інших факторів.

Досить часто переплітаються етнічні й релігійні фактори виникнення громадянської війни. Догматичні та культові розбіжності у взаємодії з етнокультурними призводять до збільшення елементів ірраціональної поведінки протиборчих сторін. Рівень напруги збройної боротьби залежить від того, наскільки релігійні й етнічні розбіжності пов'язані з економічними й

політичними або іншими важливими інтересами політичної еліти, що вступає в збройну боротьбу.

До факторів громадянської війни в Лівані відноситься намагання правохристиянських політичних сил до зв'язків з Заходом і Ізраїлем, його виступами проти палестинської присутності в державі. Зі свого боку мусульманські общини підтримують ідею арабської інтеграції і виступають на боці Палестинського руху спротиву в арабо-ізраїльському конфлікті. Ситуація ускладнювалася конфесійним принципом розподілу влади і збереженням у країні традиційного общинного устрою.

У 60-ті роки ХХ ст. боротьба християн-ібо за свої права в Нігерії та проголошення останніми незалежної держави Республіки Біафру спричинило громадянську війну в державі. У Судані 80-х років ХХ ст. спроба уряду провести ісламізацію суспільно-політичного життя, запровадити шариатські норми для всього населення незалежно від віросповідання призвела до спалаху громадянської війни.

Громадянська війна в Ємені, яка почалася з антиурядового повстання на чолі з імамом Хусейн аль-Хусі, спричинена утисками шіїтського населення, нерівномірним представництвом шіїтів у всіх органах державної влади, яка впродовж десятиліть представлена сунітами. Релігійні фактори у виникненні цієї громадянської війни посилюються тим, що у Ємені живуть племена, у психології яких війна має дуже велике значення і сприймається не як катастрофа, а як почесна та відповідальна діяльність. Саме тому більша частина чоловічого населення держави має у своєму розпорядженні легку стрілецьку зброю і готова до швидкої мобілізації для ведення бойових дій.

Говорячи про релігійні фактори, слід зауважити, що певну роль у виникненні та розвитку громадянської війни відіграє й так звана релігійна солідарність. Релігія ніколи не визнавала державних кордонів, оскільки завжди була вище і навіть за межами людського розуму.

Дію факторів громадянської війни варто розглядати цілісно, насамперед, за принципом системного підходу, згідно з яким усі елементи

системи є взаємодоповнюючими та взаємозалежними, а тому повинні розглядатися в сукупності. Відповідно «головне протиріччя системи – системоутворюючий центр процесу переходу можливостей у дійсність і базис системної єдності всіх факторів цього процесу» [248, с. 64]. Фактори взаємопов'язані один з одним, але при цьому кожен відіграє свою особливу роль і впливає відповідним чином.

Один і той самий фактор впливає по-різному, може виступати, наприклад, причиною і приводом, умовою або гарантією діяльності суб'єктів. З огляду на це в механізмі детермінації як самостійні елементи необхідно виокремити форми впливу факторів.

До форм детермінації громадянської війни належать такі: казуальна, кондиціональна, інспіруюча, кореляційна.

Провідне місце посідає казуальний вплив, тобто причинна детермінація. Причина – це явище, що зумовлює або породжує інше явище – наслідок. Причинний зв'язок відображає «наявність між двома явищами відносин генерування, коли причина не просто передує наслідку, а породжує, генетично зумовлює його виникнення та існування» [4, с. 407–411]. Причинний зв'язок має часову асиметрію й однозначний характер. Якщо причина виникає в чітко визначених внутрішніх і зовнішніх умовах, то вона за необхідності породжує певні наслідки. Причинний зв'язок завжди реалізується у відповідному просторі і часових межах.

Аналіз впливу факторів на конкретну громадянську війну, виокремлення казуальної форми її детермінації дозволяють визначити, які обставини стали причиною виникнення війни і як вони пов'язані з її елементами. Особливості причинності громадянської війни зумовлені такими аспектами:

1. З огляду на різноманіття внутрішніх війн є досить різні причини, однак існують загальні причини.

2. Оскільки громадянська війна являє собою суб'єктно-об'єктні відносини, то ключову роль у процесі виникнення відіграють антагоністичні

інтереси протиборчих сторін та обрані суб'єктами стратегії досягнення власних інтересів.

3. Доцільно враховувати дію таких ірраціональних факторів, як: менталітет, ідентифікація з групами і лідерами, етнічні, релігійні стереотипи, – оскільки в громадянській війні переплітаються не тільки соціально-економічні, політичні, а й ідеологічні, духовні, психологічні, біологічні й історичні елементи.

З огляду на поліказуальний характер останньої, доцільно говорити про групу причин або їх «...систему (пакет, набір, віяло, букет)» [2554, с. 126]. Причини громадянської війни – це сукупність факторів, що зумовлюють загострення тих чи тих протиріч у суспільстві і сприяють перетворенню їх у збройне протистояння за владу.

Оскільки громадянська війна є поліказуальним явищем, то можна виокремити кілька рівнів причинності. Насамперед це рівень загальних або корінних причин. Вони подібні для всіх війн, незалежно від конкретних умов розв'язання їх, особливостей різних етапів історичного розвитку суспільства. Це «...причини, що криються в соціумі, у суспільстві як такому, у кожній конкретній людині» [254, с. 111].

До числа корінних причин громадянських війн можна віднести обмеженість природних ресурсів, дефіцит різних матеріальних і духовних благ, постійне зростання потреб. Тобто є базис для формування протилежних інтересів і цінностей, що породжує конкуренцію між особами, групами людей, верствами населення. Отже, корінні причини пов'язані із суперечливими умовами існування самого суспільства.

Так, до загальних причин громадянських війн країн необхідно віднести:

1. Глибокі соціальні протиріччя, зумовлені невідповідністю інтересів і цілей соціальних суб'єктів (протиріччя між необхідністю задоволення матеріальних потреб, між зубожінням основної частини населення й

збагаченням невеликої групи, корумпованою частиною державного апарату тощо).

2. Антидемократична політика, що виявляється в обмеженні або невизнанні прав людини, зосередженні державної влади в руках однієї особи, здійсненні влади насильницькими (зокрема, збройними) методами, опори влади на силові структури.

3. Непослідовне здійснення історично назрілих соціально-економічних перетворень, яке спрямоване на подолання відсталості у розвитку держави або залишків колоніального минулого. Тобто відбувається відмова від реалізації в повному обсязі базових компонентів реформи, зміна напрямку перетворень під приводом коригування тощо.

4. Надзвичайна гострота соціальних та економічних проблем.

5. Конфлікт між традиційними й сучасними формами суспільного життя.

6. Повільне формування нового механізму соціальної регуляції, формування моделі осмислення нових соціальних норм в умовах нової соціокультурної ситуації.

7. Поява на авансцені політичного життя великої кількості політичних сил, що зумовлено перехідним характером суспільного розвитку.

Наступний рівень причинності – причини специфічні, або особливі. Ці причини відображають діалектичні співвідношення суспільства й історичних умов. Під час виокремлення специфічних причин необхідно звертати увагу передусім на протиріччя в середині суспільства, між окремими спільнотами, соціальними групами, політичними силами, соціальними верствами, класами.

Глибина соціальних проблем, що охоплюють основну масу населення, залучаючи їх до насильницької форми політичної боротьби – громадянської війни. У цьому випадку причинами є різке погіршення соціально-економічного стану широких народних мас, що призводить до пауперизації населення; гострота національно-етнічних або етноконфесійних протиріч, які характерні для багатонаціональних і поліконфесійних держав.

І останній рівень – одиничні (конкретні або безпосередні) причини виникнення громадянських війн. Ці причини унікальні та своєрідні для кожної конкретної внутрішньої війни. Одиничні причини не є вирішальним фактором, визначальним моментом у процесі виникнення війни, але в кожному окремому випадку надають цьому процесу особливого відтінку і таким чином конкретизують корені та специфічні причини.

До одиничних причин громадянських війн належать причини, зумовлені особливостями історичного та політичного розвитку кожної країни, специфічністю її географічного та воєнно-стратегічного положення. Наприклад, певну роль у виникненні громадянської війни в Лівані відіграли протиріччя між християнами та мусульманами, що загострилися внаслідок зміни в демографії країни.

Варто зауважити, що, як правило, спостерігається дія всього комплексу окреслених рівнів причин. Так, громадянська війна в Чаді доводить, що не одна причина відіграє свою роль у виникненні й динаміці тривалості війни. Після проголошення незалежності в 1960 р. в країні установився авторитарний політичний режим на чолі з президентом Ф. Томбалбаєм. За своїм соціальним походженням лідери Прогресивної партії Чаду, які прийшли до влади, були вчителями, дрібними чиновниками колоніальної адміністрації, торговцями. Досить швидко ця партія фактично перестала виражати інтереси більшості населення і стала проводити політику за домовленістю з французькими підприємницькими колами. Більше того, уряд підписав низку нерівноправних економічних і політичних угод з Францією. Більшість французьких корпорацій мала привілейоване становище в економіці країни, до того ж, деякі з них вели себе як «держава в державі», втручаючись у державні справи [149, с. 116].

Більшість населення, яку складало селянство, знаходилася у край тяжкому стані: побори з боку місцевої влади, свавілля чиновників і місцевих вождів, трудові повинності, грабежі з боку незаконних збройних формувань. Усе окреслене вище спонукало селянство на повстання проти влади.

Селянство підтримав Фронт національного визволення Чаду (ФРОЛІНА), створений у 1966 р. Вже цього ж року ФРОЛІНА створює Першу армію, а в 1968 р. – Другу. Генеральний секретар організації заявляє, що основа мета діяльності – створити новий уряд, світську адміністрацію. Тобто причинний зв'язок громадянської війни в Чаді відображає комплексну дію комплексу всіх рівнів причинності [60].

Казуальна детермінація є базисом для інших форм детермінації. Детермінізм не виключає існування неперчинних форм зумовленості. Як самостійна форма виступає кондиціональна (умовна) детермінація громадянської війни. Умови можна визначити як: 1) «...явища, обставини, необхідні для виникнення будь-якого нового явища, що сприяють цьому виникненню, але самостійно викликати його не можуть» [252, с. 147]; «...сукупність обставин, достатніх і необхідних для початку війни (людські ресурси, економічна здатність до війни, воєнна готовність до війни)» [339, с. 432]; «...об'єктивні, тривалі (історично) обставини політичного, фінансово-економічного, воєнного, географічного, демографічного, етнічного, національного, релігійного характеру, що складаються впродовж тривалого часу, і в яких існує та розвивається держава, народи, релігійні або етнічні спільноти» [214, с. 11].

Умови є суттєвими передумовами нової дійсності, остаточні якісні зміни відбуваються вже за причинності. Умови перетворюються на формувальний фактор лише за діяльності груп, колективів, особистостей. Основна ознака умови: не сама собою взаємозалежність між явищами, а подальша його міра. Під час з'ясування сутності умови постає питання про те, яка міра і характер її. Умови за своєю суттю різноманітні й мінливі і, з огляду на це, створюють сприятливе або несприятливе співвідношення сил для збройного протистояння, тобто зумовлюють розвиток громадянської війни.

Кондиційна форма детермінації пов'язана з дією факторів, які не породжують процес, але забезпечують дію причини. Як дещо відносно зовнішнє протиріччю умови безперервно вплітаються в процес виникнення

громадянської війни, поглинаються ним і переходять у внутрішнє. Інакше кажучи, протиріччя використовує умову як матеріал для свого розгортання. Такий перехід пов'язаний із закріпленням зовнішнього у внутрішню структуру.

За своєю суттю умови включають і об'єктивні, і суб'єктивні передумови, і це дозволяє поділити їх на суб'єктивні і об'єктивні. Суб'єктивні умови пов'язані з поведінкою суб'єктів, з поведінковою орієнтацією груп і верств. Суб'єктивні умови мають місце у свідомості суб'єктів і можуть не збігатися з об'єктивним перебігом подій. Об'єктивні умови виникнення громадянської війни складаються внаслідок зміни політичної ситуації, стану суспільно-політичного життя, державно-політичного устрою держави та / або переорієнтації міждержавних зовнішньополітичних відносин.

Громадянські війни різних типів мають різні характеристики умов, але як споріднені явища мають істотні інваріанти. Окреслимо безпосередні умови війн, що становлять такі інваріанти.

1. Проживання тривалий час різних груп (етнічних, релігійних, конфесійних) у межах певної території / суверенної держави. Спостерігається ситуація, коли «...етнічна, релігійна чи конфесійна ідентичність є домінуючою формою суспільної та індивідуальної самосвідомості, і ще корпоративні приналежності не розмиті іншими ідентичностями, заснованими на класових критеріях...» [405, р. 121].

Яскравим прикладом умов для виникнення громадянської війни є етнічна ситуація на початку 60-х років ХХ ст. в Нігерії. За офіційними даними, у країні нараховувалося близько 200 етнічних груп, більше половини припадає на три народи: йоруба, ібо (ігбо) і хауса. Йоруба переважають у Західному штаті, ібо – у Східно-Центральному, хауса – у Північно-Західному і Кано. Досить різноманітним є й релігійне забарвлення населення: 40–45 % населення, що мешкає на Півночі, є мусульманами; 30–40 % населення, яке є прихильниками традиційних релігій і вірувань, мешкають переважно в

центральных, південних і східних районах; 18 % – дотримуються християнства і зосереджені у східних штатах [308, с. 65–67] .

Умовами виникнення громадянських війн у Руанді й Бурунді стало проживання в межах однієї території етносів хуту і тутсі; у Судані і Лівані – груп населення, що сповідують різні релігії (християн і мусульман); у Хорватії – хорватів і сербів. До того ж, уряд і політика контролювалися представниками домінуючої групи.

2. Наявність територіальних претензій, вимога територіального виокремлення в незалежну державу або автономію / федерацію за національним, релігійним або будь-яким іншим принципом. Наприклад, громадянська війна в США, коли південні штати, бажаючи зберегти рабовласницьку основу економіки, проголосили про створення Конфедеративних Штатів Америки; або громадянська війна в Нігерії, коли мешканці східної провінції оголосили про створення Республіки Біафра; громадянська війна в Судані, коли мешканці західних територій Судану оголосили про боротьбу за незалежність Дарфура.

3. Наявність озброєних угруповань або збройних сил, що контролюються та спрямовуються протиборчими сторонами, або перевага в наявності зброї та воєнної сили однієї спільноти або політичної сили над іншою / іншими. Окреслені обставини, як уже зазначалося, стали передумовою громадянської війни в Сьєрра-Леоне, коли Ч. Тейлор (голова Національно-патріотичного фронту Ліберії) переніс війну на територію Сьєрра-Леоне з Ліберії, направивши в суверенну державу свої загони.

4. Наявність у країні глибокого соціального розриву між багатими та бідними. При цьому економічна нерівність поглиблюється дискримінаційними формами соціальної поведінки і державної політики [405]. Наприклад, громадянська війна в Росії, на Кубі.

5. Створення політичної організації, яка декларує необхідність зміни існуючого стану, мобілізує відповідну етнічну, релігійну, соціальну групу, і, таким чином, провокує іншу сторону / владу на дії у відповідь.

Самих обставин, що історично склалися протягом тривалого часу в країні, і в яких проживає певна частина населення, недостатньо для виникнення громадянської війни, це в жодному разі не означає, що невдоволені одразу візьмуть у руки зброю і розпочнеться боротьба. Історія показує, що згадані вище народи тутсі і хуту мешкали поряд століттями, але ж знищувати один одного почали за певних обставин. Отже, сам факт наявності певної умови чи кількох не є початком збройної боротьби. Для антиурядових виступів повинні бути наявними й інші фактори та обставини.

Особливістю умов громадянських війн у країнах африканського континенту в ХХ ст. стали релігійні й націоналістичні лозунги, що проходили крізь систему традиційних зв'язків і відносин, пов'язаних з нерозвинутими формами господарства. Так, історія громадянської війни в Лівані (1958 р.) показала, що з-поміж причин важливу роль відіграла релігійно-громадська ворожнеча, в основі якої лежить, передусім, нерівність економічного й політичного стану різних релігійних общин – маронітів, сунітів, шіїтів, греко-православних, греко-католиків тощо.

Діалектика співвідношення причин і умов відображає те, що в конкретній соціально-політичній ситуації вони і доповнюють одна одну, і взаємопов'язані, переходять одна в іншу. Інколи досить важко встановити, що породжує громадянську війну, а що виступає лише умовою, яка сприяє виникненню війни.

Крім казуальної й кондиційної детермінації, необхідно додати інспіруючу форму впливу, яка дозволяє врахувати фактори-приводи, що запускають збройне протиборство. Привід – це явище, яке само собою не викликає того чи того явища, але спрацьовує «спусковий механізм», поштовх, імпульс, що розв'язує дію всього причинного комплексу. Тобто, запускаючи дію детермінуючих факторів, інспірація не породжує процес як причина і не включається до нього як умова.

Інспірація виступає детермінацією процесу переходу із можливого стану в дійсний. Інспіруючий вплив відбувається опосередковано, через

приєднання до процесу або, навпаки, виключення від нього тих чи тих детермінацій, які викликають певні зміни.

Привід дає поштовх до запуску збройного протистояння за владу. В Нігерії причиною громадянської війни виявилася гостра конкуренція в соціальній та економічній сферах між промисловими групами й інтелігенцією, що мешкали в різних частинах країни. Приводом для війни стало питання про новий адміністративний поділ держави, відповідно до якого східні області та штати, багаті родовищами нафти, опинилися би за межами розселення народу ігбо, тобто в кордонах інших етнічних груп. Без нафти невеликий перенаселений штат народу ігбо був би приречений на мізерне, цілком залежне від федерального уряду існування; промисловці ігбо, врешті-решт не бажали відмовлятися від «нафтових грошей» [100, с. 143–144].

Кореляційна детермінація як самостійна форма детермінації відображає зміни в одному ряду факторів у бік зростання або зменшення впливу іншого ряду факторів. Вплив факторів один на одного опосередковано сприяє дії. Кореляція відображає співвідношення між однаковими за формою факторами.

Збільшення впливу таких факторів, як соціальна криза, етно-, релігійно-демографічний баланс / дисбаланс поряд із державним управлінням, спрямованим на підтримання / встановлення панівного стану певного етносу чи релігійної групи призводить до зростання рівня етно-, релігійної свідомості, створює в соціумі відчуття дезадаптації, несправедливості. Соціальна криза є головною вихідною передумовою збільшення впливу етно-, релігійних факторів і призводить до посилення поляризації за національною (релігійною) ознакою; виходять на поверхню різного роду історичні образи минулого (реальні, уявні), посилюються спекуляції на національних і релігійних почуттях, отримують масштабне поширення націоналістичні погляди та стереотипи.

Відродження етнічності в державі супроводжується появою нових політичних лідерів національного меншості, які прагнуть політичної влади.

Вони розривають колишні ідейно-політичні домовленості, ставлять під сумнів легітимність існуючої влади, і, відтак, посилюють дію соціально-політичних факторів.

Зміна адміністративно-територіального поділу в певному регіоні держави, масові депортації / міграції етносів, повернення в місця колишнього проживання збільшують дію територіально-географічних факторів громадянської війни.

Виокремлення відповідних форм детермінації дозволяє в кожній конкретній війні точніше встановити, які фактори належать до причин, а які слугують приводом, умовою. Варто зауважити, що, по-перше, форми детермінації не зводяться одна до одної, тобто жодна з них не може розглядатися як проста сукупність інших форм, по-друге, жодна з форм детермінації не діє у чистому вигляді, виключаючи інші форми; по-третє, різні форми детермінації генетично взаємопов'язані одна з іншою.

Детермінація має кілька рівнів, і, як правило, фактори проявляються на кількох: загальносоціальному, колективно-груповому й індивідуальному.

Загальносоціальний рівень пов'язаний із соціальними, політичними явищами і процесами, що відбуваються в суспільстві загалом, і відображає життя та стан макрогруп (етносів, соціальних груп). В основі цього рівня лежать передусім економічні фактори, оскільки економіка зумовлює соціальні, політичні і духовні процеси, які відбуваються в суспільстві. Нерівність у розподілі матеріальних благ, різке розмежування населення за майновою ознакою призводить до статусної нерівності. Остання є неминучим і генетично зумовленим явищем, характерним для будь-якого суспільства, тому в детермінації громадянської війни суттєвим є рівень розриву між окремими групами.

До загальносоціального рівня детермінації належить і прояв політичних факторів, пов'язаних з відсутністю або неефективністю правового механізму вирішення гострих соціальних протиріч, ігнорування реальних потреб соціальних груп у формуванні політичних інтересів держави.

На колективно-груповому рівні фактори детермінації відображають колективну ідентифікацію за певною ознакою (соціальною, політичною, релігійно-конфесійною, етнічною). Відповідно фактори детермінують поведінку суб'єктів з огляду на те, що є усвідомленням належності до певної групи. У суспільстві відбувається групова поляризація, що призводить до посилення агресивних намірів і дій.

На індивідуальному рівні фактори детермінації пов'язані з психологічними характеристиками, цінностями, здатністю до радикальних дій індивідуального суб'єкта, від якого багато в чому залежить вибір стратегії збройної боротьби за владу.

Початок громадянської війни в Нігерії ознаменував апогей конфліктних відносин між головою федерального воєнного уряду Я. Говоном і губернатором східних провінцій О. Оджукву внаслідок рівнобіжностей з питань політичного устрою Нігерії і розподілу доходів від видобутку нафти в дельті Нігера. У відповідь на заяву О. Оджукву щодо спрямованості прибутків від видобутку нафти на потреби східних провінцій Я. Говон оголосив економічну блокаду регіону.

Детермінація має різну інтенсивність і енергійність впливу відповідних форм і факторів на поведінку суб'єктів. Під час конкретної громадянської війни інтенсивність дії расових, етнічних і національних, територіально-географічних, економічних, соціально-політичних, релігійно-конфесійних і особисто-індивідуальних факторів залежить від потреб, інтересів, цінностей і мотивів суб'єктів. На інтенсивність детермінації впливають й ірраціональні аспекти поведінки суб'єктів, особливо це стосується тих типів громадянських війн, які спричинені етнічними або релігійними протиріччями.

Етапи детермінації громадянської війни відображають певну часову послідовність впливу тих чи тих форм (казуальної, кондиційної, інспіруючої) і факторів (расових, етнічних і національних, територіально-географічних, економічних, соціально-політичних, релігійно-конфесійних і особисто-

індивідуальних). Цей аспект детермінації громадянської війни передбачає детермінацію минулим, сучасним і майбутнім.

Детермінація минулим пов'язана з питанням впливу соціальної, духовної, економічної, політичної суспільної спадщини і соціально-історичної народної пам'яті на сучасний процес розвитку держави. Воєнне минуле у вигляді збройного протистояння між соціальними групами, верствами, етносами, неможливо викоренити з історичної пам'яті, воно постійно впливає на стан відносин між названими суб'єктами. Зі свого боку детермінація колоніальним минулим характерна для громадянських війн країн Африканського континенту. Це пов'язано із процесом штучного встановлення кордонів, які визначалися відповідно до сфер впливу Франції, Великобританії чи Італії без урахування етнічної чи релігійної належності населення. І, як наслідок, стереотипи щодо тієї чи тієї частини населення використовували для розпалювання етнічної / релігійної ворожнечі в збройному протистоянні за владу. Також перенесення окремих етноплемінних форм організації й культури на більш високий рівень політичної організації і спроби перетворити їх у загальнонаціональні стандарти призводять до загострення протиріч між окремими етнічними групами в межах єдиної держави.

Детермінація пов'язана зі ступенем наближення кожного із суб'єктів громадянської війни до поставленої мети – захопити / зберегти владу. У країнах Африканського континенту в умовах неефективних структур державного управління, нездатних спрямувати конкуренцію різних соціальних, етнічних, релігійних груп у межах існуючих політичних інститутів, протиборство між кланами і територіями набуває збройного характеру.

Детермінація майбутнім зумовлена завданнями, які стоять перед протиборчими сторонами. У країнах Африканського континенту протиборчі сторони вбачають у збройній боротьбі за владу передусім можливість забезпечити «своєму» племені або етнічній повне право розпоряджатися місцевими ресурсами і збільшити свій вплив у межах усієї держави.

Окремо в детермінації варто розглянути її носіїв, які уособлюють в собі представників протиборчих сторін, що активними чи пасивними діями задовольняють свої інтереси і потреби. Особливе місце в характеристиці суб'єктів і учасників як носіїв детермінації належить соціально-психологічному механізму поведінки людей і колективів.

Так, особисто-індивідуальні фактори базуються на поглядах, діях і харизмі певного індивідуального політичного суб'єкта.

До цієї групи можна віднести такі фактори:

1. Основні психологічні фактори поведінки, індивідуальні психофізіологічні якості конкретного політичного чи державного діяча, лідера соціальної групи.

2. Риси характеру особистості, її звички, воля.

3. Погляди, етичні або релігійні цінності, переконання особистості, перебільшення або приниження якостей інших політичних акторів з боку останньої.

4. Протиріччя між соціальним статусом індивідуального політичного актора та його претензіями.

5. Неадекватна оцінка й самооцінка індивідуального суб'єкта.

У роботі вже згадувалося про позицію сербського лідера С. Мілошевича, яка призвела до загострення відносин у країні і збройного протистояння. До цього типу детермінант відносяться й особисті амбіції лідера Народного руху за звільнення Анголи (МПЛА) Ж. Савімбі, пов'язані з небажанням ділитися владою з будь-ким, іти на жоден компроміс.

Якщо індивідуальний актор є конфліктною особистістю, то, як правило, має високий індекс агресивності і здатність до застосування насильницьких засобів для досягнення своєї мети. Особисто-індивідуальні детермінанти відіграють роль не тільки у виникненні громадянської війни, а й впливають на її динаміку. Якщо політичні лідери як суб'єкти громадянської війни є конфліктними особами, то, відповідно, збільшується рівень агресії. Ці

лідери орієнтуються на застосування насильницьких засобів для досягнення поставленої мети.

До факторів, що зумовлюють діяльність колективних суб'єктів і учасників громадянської війни, відносять:

1. Фіксовані погляди й соціальні стереотипи, отримані під час міжгрупових відносин.
2. Страх перед ліквідацією звичних цінностей і традицій.
3. Страх перед втратою можливих економічних привілеїв і позбавленням доступу до розподілу матеріальних благ.
4. Страх перед повною чи частковою асиміляцією своєї етнічної групи тощо.

Остання складова механізму детермінації громадянської війни – це результат детермінуючого впливу, що залежить від того, які зміни (прогресивні чи регресивні, стабільні чи нестабільні) відбулися в процесі впливу на опонентів і суспільство, під час впливу на них різноманітних факторів і форм детермінації.

До негативних результатів слід віднести:

1. Дестабілізацію суспільства і держави, тобто збройна боротьба призводить до корінних якісних суспільно-політичних змін і розвалу політичної стабільності. Набувають сили хаотичні і анархічні процеси, відбувається зниження керованості політичними, економічними, соціальними та духовно-етичними процесами.

2. Групові інтереси конфліктуючих протиборчих сторін набувають егоїстичного характеру, наприклад, з'являється таке явище, як авантюризм та жага до власного збагачення.

3. У психологічному кліматі суспільства спостерігаються такі явища, як: психологічна деформація учасників збройного протистояння та цивільного населення (депресія, стрес, почуття пригніченості, песимізму та тривоги); зростання емоційності й ірраціональності в поведінці (безпідставна жорстокість); формування середовища недовіри не тільки до супротивника,

але й одне до одного (пошук «внутрішніх ворогів» та шпигунів); збільшення агресії; деінтенсифікація особи; втрата віри в колишні ідеали.

4. Зведення до мінімуму можливості спілкування та співпраці з протиборчою стороною, особливо з питань прогнозування майбутнього розвитку держави.

5. Колосальні втрати матеріального і духовного характеру, знищення представників і матеріальних ресурсів протиборчої сторони тощо.

Позитивні результати можна виокремити, виходячи з позиції, що під час громадянської війни народжуються нові якісні характеристики, відповідно до яких нове є запереченням старого:

1. Ініціювання змін з боку представників нового майбутнього розвитку держави, прагнення до перебудови.

2. Окреслення позицій щодо устрою держави з боку протиборчих сторін: чи побудова «нового світу», чи відновлення та консервування «старого».

3. Консолідація учасників конфлікту, що належать до однієї протиборчої сторони, на ґрунті досягнення поставленої мети.

4. Вироблення в учасників громадянської війни вмінь і навичок управління суспільними і державними процесами в кризових умовах.

5. Установлення нового прогресивного політичного режиму, проведення реформаторської діяльності тощо.

6. Поштовх до розвитку нових напрямів культури, збільшення кількості творів мистецтва, літератури, присвячених подіям громадянської війни.

Отже, механізм детермінації громадянської війни відображає багаторівневі форми, силу і ступінь впливу різноманітних факторів об'єктивної і суб'єктивної реальності, що зумовлюють виникнення та розвиток громадянської війни. Кожна складова детермінації, перебуваючи у логічному взаємозв'язку з іншими складовими, породжує конкретні елементи з певним набором особливостей структурної і процесуальної складових громадянської війни.

4.3. Феномен «замкнутого кола» насилля в громадянській війні.

Насилля – небезпечний засіб політичної боротьби. З одного боку, воно дозволяє здійснити глибокі перетворення суспільних відносин, з іншого – нічим необмежене насилля є джерелом дестабілізації будь-якої політичної системи. Аналіз політичної історії доводить, що насилля стало дієвим засобом у періоди непримиренних протиріч, під час соціальних перетворень, що супроводжуються громадянськими війнами.

Під час громадянської війни варто говорити про насилля, виходячи не тільки з уявлення Е. Ван ден Хаага, що насилля – це «...фізична сила, яка використовується для здобуття чи використання влади, чи для того, щоб кинути виклик авторитету чи підсилити його» [413, р. 54] або з уявлення П. Рига, що насилля – це «будь-яке обмеження фундаментальних прав людини. Ці порушення можуть бути соціальними, економічними, моральними і політичними» [26, с. 85]. Особливість громадянської війни дозволяє використати суттєві характеристики насилля сформульовані А. Гусейновим, що «насилля – це один зі способів поведінки в конфліктних ситуаціях особливого роду, коли конфліктуючі сторони радикально розходяться в розумінні добра і зла, коли те, що для одних – добро, для інших – зло [116], та визначення Є. Бабосова, що насилля – це «...застосування сили або погроза силою з боку соціальних суб'єктів (особи, кліки, групи, спільноти, організації, інституту, партії, держави) з метою примушення людей до певної поведінки, надбання або збереження економічного чи політичного панування, завоювання певних прав, пільг або територій» [Цит. за: 316, с. 218–219].

Отже, насилля, по-перше, – це той спосіб поведінки, що спрямований на нанесення (завдання) шкоди іншій людині, але його не можна вважати емоцією, наприклад обуренням або гнівом, які часто асоціюють з насиллям; по-друге, насилля завжди є навмисним або спрямованим; по-третє, насилля розраховано на те, щоб досягти влади, висловити власну перевагу та впевненість у собі.

Фактори насилля громадянської війни взаємопов'язані, насамперед, з факторами детермінації останньої, оскільки конфліктогенні фактори сприяють розвитку й розкриттю насилля. До останніх належать політичний, соціальний, культурно-географічний, регіональний, економічний.

Політичний фактор насилля проектується в прагненні політичних сил, що являють собою протиборчі сторони, утримати / захопити політичну владу. Певний період невдоволення владою з боку непровладної протиборчої сторони, недотриманням / обмеженням політичних прав і свобод призводить до поглиблення протиріч, які є предметом конфліктної ситуації. До політичних факторів, що впливають на розростання насилля під час громадянської війни в малорозвинених державах, варто віднести вплив на суспільство традиційних соціальних інститутів (рада родів, старійшини, релігійні братства тощо).

Другий фактор – соціальний, що являє собою соціальну нерівність, невдоволення непровладною протиборчою стороною, соціальні пільги частини суспільства. Соціальний фактор визначає ступінь боротьби населення за свої права.

До соціальних факторів насилля відносять такі: а) соціальну нерівність, коли певна соціальна група суспільства намагається поліпшити своє становище завдяки розширенню обсягу соціальних благ, наявних у неї. Ураховуючи обмеженість ресурсів, останнє призводить до зіткнення інтересів окремих соціальних груп суспільства; б) розрив між розвитком життєдіяльних політичних інститутів і процесами соціального розвитку в суспільствах, що переживають перехід від традиційного до сучасного; в) зниження соціального статусу (окремих його параметрів) суб'єкта або бажання отримати більший соціальний статус, коли представники певної соціальної групи мають у своїх руках більшість ресурсів, але знаходяться на низькому рівні соціальної ієрархії; г) різка, кардинальна зміна соціального статусу цілих груп і окремих індивідів, розриви між реальним та очікуваним поліпшенням їхнього соціального статусу.

Культурно-географічний фактор насилля проектується з поділом населення держави на основі етнічної чи релігійної належності, з традиціями минулого. Етноетатизм та ідеологічне обґрунтування національної винятковості, сепаратизм і автономія, зростання активності громадських рухів, пов'язаних з іноземними етнічними організаціями, зумовлюють розростання насилля.

Культурно-географічний фактор корелюється з регіональним фактором, оскільки регіональна ідентичність формується на підставі почуття спільності проживання на певній території. І етнічна, і релігійна, і регіональна ідентичність зумовлює насильницьку поведінку людей до представників іншої ідентичної групи в умовах громадянської війни в разі тривалого домінування останніх у ролі домінантної групи держави. До регіонального фактору слід віднести традиційність сепаратизму як ідеології етнічної / релігійної групи, коли конфліктогенна ситуація в державі ускладнена наявністю взаємних претензій з боку різних етнічних / релігійних груп.

Економічний фактор пов'язаний з економічною нерівністю, що виступає одним із головних казуальних базисів громадянської війни. Економічний фактор, що перебуває в прихованому або відкритому вигляді, призводить до застосування насильницьких дій між соціальними групами, політичними силами.

Психологічний фактор визначається характеристиками, типами мислення й ментальними рисами суб'єктів та учасників громадянської війни. Особливе місце в психологічному факторі посідають характеристики соціальних, етнічних чи релігійних груп, що зумовлюють здатність реагувати на наявність умовного подразника. Фактором виступає й психологічна готовність людей до можливості збройних зіткнень, поширення настроїв очікування, формування суспільної думки про можливість протистояння із застосуванням зброї.

Демографічний і міграційний фактори сприяють розширенню сфери насилля. Демографічний фактор відіграє значну роль в адміністративно-

територіальних одиницях з високою щільністю населення, коли відбувається боротьба в умовах обмеженості територіального життєвого простору на фоні поліетнічної ситуації.

Міжнародний фактор насилля взаємопов'язаний із наявністю іноземного втручання в перебіг громадянської війни або присутністю медіатора як посередника між протиборчими сторонами. У першому випадку за економічної, політичної, воєнної підтримки спостерігається тенденція до ескалації насилля за рахунок збільшення засобів насилля в однієї чи в усіх протиборчих сторонах громадянської війни. Так, забезпечення іноземною державою переваги в кількості і якості зброї однієї з протиборчих сторін може стати вирішальним фактором за інших рівних умов, не тільки інтенсивності насилля, а результату боротьби за владу. У другому – навпаки, більше можливостей до зменшення рівня насилля, оскільки головна мета медіатора – сприяти деескалації протиборства.

Ідеологічний фактор насилля мобілізує аргументи для обґрунтування насильницьких дій протиборчих сторін. Ідеологічний фактор пов'язаний з принципом «Мета виправдовує будь-які засоби». На думку П. Сорокіна, «Ідеологія забезпечується категоріями та поняттями, за допомогою яких обґрунтовується чи відкидаються ті чи ті політичні інститути, дії, політичний курс. Однією з основних функцій ідеології є мобілізація на певні політичні дії, що є потужним джерелом мотивації поведінки індивідів, груп» [314, с. 142]. Радикальні ідеології побудовані на пропаганді ненависті до супротивника. Наприклад, для комуністів «ворогами» ставали класові вороги (експлуататори).

Ідеологічна аргументація посилює насилля, оскільки вона, по-перше, ставить насилля в обов'язок брати участь у боротьбі за владу, по-друге, не обмежує насилля досягненням мети – утримати / захопити владу, а доводить його до ситуації політичного й фізичного знищення супротивника. Кожна з протиборчих сторін вважає, що саме вона має право справедливої боротьби за владу, а інша позбавлена цього права, тобто насилля на благо – основний

аргумент. Останнє зумовлює й високий рівень жорстокості громадянської війни, яка завжди має ідеологічне підґрунтя.

На думку автора, окреслені фактори є джерелом насилля тільки в сукупності, доповнюючи і посилюючи один одного. Політична воля лідерів, які здатні застосувати збройні методи для реалізації свого політичного курсу, можуть використати воєнні сили, що знаходяться в їхньому розпорядженні, і готові нести відповідальність за організацію збройних акцій. Позиція та рішення лідерів переводять соціальну активність населення з психологічної, культурної, релігійної або етнічної характеристики в політичну площину. Тобто характер і функціонування тільки одного з вище названих факторів не здатні зумовити тенденції, характер і масштаби застосування збройного насилля. Необхідно враховувати всі фактори для того, щоб отримати найбільш об'єктивну картину можливості застосування та масштаби збройного насилля в певному суспільстві.

У громадянській війні в Таджикистані вирішальну роль відігравав регіональний фактор, який залишився з радянських часів, коли панівний стан і високий соціальний статус мали клани півночі (Ходжет – Ленінабад). Релігійне протистояння між мешканцями Куляба і Гарма загострилися після поширення в Центральній Азії ідей фундаменталізму. Для низки фундаментальних груп сучасні держави Близького і Середнього Сходу недостатньо ісламізовані, і їхні політичні режими повинні бути повалені. Навпаки, традиційні сунітські школи не закликали до повалення неісламського правителя. Важкі економічні умови у Вахшській долині стали підґрунтям для ідеї панісламізму. Традиціоналісти, навпаки, не вважали необхідною активність у політиці, обмежуючись сферою повсякденного життя. Заклики до джихаду Партії ісламського відродження не досягли б мети, якби не регіональний фактор. Остання захищала інтереси регіону Гарма – Каратегіна. Зі свого боку боротьбу Ленінабада проти фундаменталізму підтримували Узбекистан і Росія. За посередництва ООН у червні 1997 р. були підписані мирні угоди між урядом Таджикистану і

Об'єднаною таджикською опозицією, що на певний час призупинили насильницькі дії сторін одна проти одної, хоча жодна зі сторін не визнала встановленого розподілу влади. Після підписання нових угод у липні 1997 р. настав період адаптації до ситуації і почали формуватися нові конкуруючі групи.

Приклад громадянської війни в Таджикистані ілюструє кореляцію між зростанням соціально-економічним і політичний фактором і готовністю населення певного регіону до сприйняття ідеї насилля в тому вигляді, у якому його пропагували фундаменталістські рухи.

Рушійними силами насилля (ініціаторами, організаторами, виконавцями) під час внутрішньої війни стають соціальні, національні групи, політичні рухи та партії, угруповання та окремі особи, тобто суб'єкти й учасники протиборчих сторін. Насильницькі дії вчиняють не тільки безпосередні суб'єкти громадянської війни, а й «...люди, які все втратили, або вважають, що вони все втратили, ті, хто думає, що для виходу зі складної ситуації є прості рішення, і що процес регенерації суспільства можна прискорити за допомогою атаки. Ті, хто не бере участі в побудові суспільства, а шукають «винних» за «хаос». Ті, хто вважають, що шлях насилля найпростіший, а шлях виходу з труднощів і створення нового потребує тривалої напруги» [372, с. 14].

Суб'єкт насилля зацікавлений в застосуванні насилля, своєю чергою об'єкт насилля як захист може застосовувати силу для захисту, і в цьому випадку насилля має взаємний характер. Крім того, в умовах громадянської війни суб'єкт, що безпосередньо здійснює чи здійснив насильницькі дії, певною мірою сам розглядається як об'єкт насилля, «жертви» прямого чи непрямого насилля. Насилля породжує насилля, відтак, набуваючи циклічного характеру, формується замкнуте коло.

Сам собою феномен насилля не є антропологічною аномалією, спалахи насилля відбуваються скрізь, де втрачається контроль над реорганізацією суспільного та державного. Однак під час громадянської війни маємо справу з

найстрашнішою реальністю, у якій є й жертви насилля та воєнних дій, і їхні виконавці. Останні само собою перебувають у полоні спіралі насилля, яку ж самі й породили, але яку вже не в змозі контролювати. «Насилля стає змістом та повсякденністю, але не сигналом неблагополуччя...» [324, с. 234].

Насилля в період громадянської війни наявне скрізь, в усіх сферах буття будь-якого суб'єкта й учасника кожної з протиборчих сторін. Відповідно в громадянській війні простежуються всі види насилля залежно від прояву в тій чи тій сфері суспільного життя: «...соціальне, економічне, естетичне, морально-психологічне, фізичне сексуальне, політичне...» [94, с. 119–120]. Кожен із названих видів має свої характеристики й особливості прояву в умовах громадянської війни.

Соціальне насилля – це «..застосування тим чи тим класом, соціальною групою різних, аж до збройного впливу, форм примусу щодо інших класів, соціальних груп задля придбання або збереження економічного й політичного панування, завоювання тих чи тих прав або привілеїв» [340 с. 551]. Соціальне насилля виступає в різних формах. По-перше, у вигляді прямого насилля, що виявляється в безпосередньому застосуванні сили, по-друге, у формі непрямого (прихованого) насилля, яке не передбачає безпосереднього застосування сили, а містить або передбачає тільки загрозу застосування сили (політичний тиск).

Суб'єктами соціального насилля в умовах громадянської війни є цілі верстви й великі соціальні групи, які мають відповідні можливості і, передусім, панівною верхівкою держави, як біле населення в Південноафриканській Республіці. Цей вид насилля застосовується на колективному рівні.

Економічне насилля – незаконне або неузгоджене використання економічних ресурсів іншої людини чи групи, верстви. Насилля ідентифікують з експропріацією, примусом до виконання трудових відносин, виконанням мобілізаційних трудових повинностей, захопленням матеріальних

цінностей, благ і вилученням коштів. Суб'єктами насилля виступають і соціальні групи та організації, і фізичні особи.

Якщо говорити про майновий аспект насилля, то це насамперед пов'язано з умисним знищенням майна і представників протиборчої сторони, і цивільного населення. Під час економічного насилля простежується агресивна, політична мотивація, спрямована не на людину, а на її майно, заподіюючи тим самим шкоду людині. Якщо фізичне насилля спричиняє шкоду (завдає шкоди або зашкоджує) безпосередньо людині, то майнове насилля впливає через власність (доцільно зазначити, що в умовах руйнування правопорядку під час громадянської війни інститут права власності не діє). Насильницькі дії протиборчі сторони спрямовують на знищення або захоплення власності, що є часткою матеріальної бази протиборчої сторони.

Використовуються заборонені, згідно з міжнародними правовими нормами, засоби і методи, що спричиняють надмірні руйнації і мають невибірккову дію; порушується принцип захисту цивільних об'єктів від військових дій. З боку протиборчих сторін зазнають нападу і цивільні об'єкти, які асоціюються з інфраструктурою супротивника або його потенційних прихильників. У громадянських війнах к. ХХ ст. застосовувалося бомбардування незахищених міст, портів, селищ, житла, бомбардування або знищення медико-санітарних установ, госпітальних транспортів, літаків і знищення культурних цінностей, історичних та інших пам'ятників, місць відправлення культів, або їхнє використання для забезпечення успіху у військових операціях [69, с. 10].

Економічне насилля застосовується не тільки з метою завдати шкоди протиборчій стороні, а для збільшення власної матеріальної бази, необхідної для продовження боротьби за владу.

Фізичне насилля – це пряма фізична шкода, заподіяна людині у вигляді пошкоджень і травм (поранення, скалічення, вбивство), спрямоване на фізичну (біологічну) цілісність організму людини. Фізичне насилля безпосередньо виступає у формі фізичних втрат не тільки під час військових дій між

протиборчими сторонами, а у зрадницьких вбивств або поранення цивільного населення, політичних і державних діячів, лідерів, учасників, тобто спостерігаємо брутальні форми насилля.

Для деморалізації супротивника під час громадянських війн використовують такі дії фізичного насилля, як умисне каліцтво. Так, застосовувалося відрізання вух у війні в Мозамбіку, або кінцівок у війні в Сьєрра-Леоне [237, с. 232]. Тобто, під час громадянських війн поряд із застосуванням зброї відбувається актуалізація так званих архаїчних форм насилля: зґвалтування, кастрація, засліплення, розчленування, погроми, спалювання, кровна помста тощо.

Найбільш масштабним за наслідками є поєднання фізичного й економічного насилля у вигляді облоги. Хоча не існує чіткого правового визначення облоги, як правило, вона визначається як оточення міста чи географічної області однієї із протиборчих сторін і тиск на цю область з метою змусити її здатися і скласти зброю. Тактика, що використовується для досягнення поставленої мети, включає голод, бомбардування, руйнування цивільних об'єктів життєзабезпечення (системи водогону, газові трубопроводи) та блокаду доступу до гуманітарної допомоги в цьому районі.

Як приклад можна навести облогу Сараєво армією боснійських сербів, коли мали місце «...відсікання найбільш важливих зв'язків між цивільним населенням та зовнішнім світом, блокуванням торгівлі та допомоги, а також воєнні атаки з боку боснійських сербів» [84].

Морально-психологічне насилля ідентифікується з проявами неповаги, утисками людської гідності, порушенням морально-етичних норм, релігійним примусом, інформаційним тиском і його можна трактувати як будь-який цілеспрямований деструктивний процес, що порушує свободу волю, здійснює вплив на психіку людини. Прояви можуть варіюватися від ігнорування та знущань, погроз і психічного тиску до повного руйнування особистості, від обману до повного позбавлення психічної волі. Наслідками виступає депресія, душевні хвилювання, стан безпорадності, порушення сну, страх тощо. Цей вид

насилья пронизує психологічну й інтелектуальну сфери і проявляється посередньо – у вигляді нав'язування власних переконань супротивнику або його прихильникам і поширення спотвореної інформації тощо.

Наприклад, демонстрація зброї впливає на органи почуття, викликає у людини зорові, слухові, тактильні відчуття, у результаті яких потерпілий довідується про характер загрози і ступінь небезпеки для життя і здоров'я. У такому випадку головна мета – не знищити, а залякати людину. Для цього використовується повідомлення тому, хто обороняється, що в разі опору пощади нікому не буде.

Тобто психологічний аспект збройного насилья становить загрозу застосування фізичної шкоди. Відтак, наслідки для людини пов'язані з впливом на психіку, викликаючи такі почуття, як страх, гнів та обурення.

Сексуальне насилья – це «...експлуатація і спокушання, будь-яка дія, спроба або загроза, що мають сексуальну природу і які проявляються або можуть проявлятися у фізичному, сексуальному і психологічному вимірі» [291, с. 10]. Сексуальне насилья вважають особливим видом психофізичного насилья над дорослою людиною чи дитиною.

Під час громадянської війни постійно відбуваються акти сексуального насилья над жінками. Жінки стають особливо легкою мішенню для насилья, бо в період збройного протистояння поняття мужності часто асоціюється з агресивною жінконенависницькою поведінкою, коли жінка та її тіло сприймається як своєрідна ворожа територія для завоювання, щоб таким чином принизити чоловічу гідність супротивника, а з іншого боку – нагородити себе.

Однією з поширених форм насилья під час громадянської війни є зґвалтування жінок. Насилья у цих умовах має страшні особливості, які відрізняють його від актів насилья, що відбуваються в мирний час. Зґвалтування як засіб ведення війни стає стратегією. Воно має особливий знущальний сенс не тільки над людиною, а й над протиборчою стороною загалом.

Останнє чітко простежуються у внутрішніх етнічних війнах, коли відбувається наруга над представниками іншого етносу. Так, у колишній Югославії зґвалтування жінок мало майже ритуальний характер, коли серби чи хорвати спеціально утримували «ворожих жінок», піддаючи останніх зґвалтуванню і відпускали тоді, коли наступав великий термін вагітності, що не дозволяє зробити аборт. Це був параноїдальний досвід «розмноження» сербів чи хорватів у лоні жінок свого ворога.

Зґвалтування як військова стратегія використовувалося в багатьох громадянських війнах в Алжирі, Ліберії, Руанді та Уганді. Під час деяких громадянських війн, наприклад у Руанді, зґвалтування використовувалося як «...специфічна стратегія проти внутрішніх зв'язків етнічної общини з метою подолати етнічну чистоту» [237, с. 162].

Говорячи про зґвалтування, треба підкреслити, що сама його загроза застосування з боку представників військових формувань протиборчої сторони змушує жінок покидати райони ведення бойових дій, ставати переміщеними особами, стикаючись з актами насилля в нових місцях уже з боку місцевих мешканців.

Естетичне насилля ідентифікується з пропагандою певних стереотипів поведінки за допомогою літератури, мистецтва, кіномистецтва, театру, ЗМІ, реклами тощо. Цей вид насилля, як правило, характерний для періоду після громадянської війни. Естетичне насилля активно застосовують для формування «образу ворога» з переможеної протиборчої сторони.

Політичне насилля – це «...фізичний примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою захоплення, використання, розподілу і захисту влади, передусім державної» [259, с. 54].

Насилля під час громадянської війни – явище здебільшого політичне, оскільки його застосування протиборчими силами детерміноване боротьбою за владу, апогеєм якої визнається отримання політичної влади, а саме насилля стає поліфункціональним, поєднуючи раціональну, ірраціональну, інструментальну і символічну функції.

Раціональне насилля виконує саме політичну функцію. Насильницькі дії спрямовані на володіння владою для використання останньої у власних інтересах (радикальної перебудови суспільства, ліквідації / консервування старої влади), є результатом вольової насильницької акції, спрямованої на встановлення / консервування політичного панування в суспільстві. Раціональне насилля базується на силі, що використовується державними інститутами старої чи нової влади, зокрема й надзвичайними органами.

Несумісність інтересів класів, соціальних груп, змушує їх заради реалізації своєї волі застосовувати примус і за його допомогою долати протидію інших груп. Спалахи насилля відбуваються внаслідок втрати контролю над реорганізацією суспільного та державного загалом, втрачається страх спочатку перед збройною боротьбою за владу, а потім, і взагалі, перед громадянською війною.

Розпад «старої» та побудова «нової» держави як основного інституту політичної системи, втрата державою монополії на застосування сили, руйнування легітимності державних інститутів і поява інститутів «нової» влади в умовах громадянської війни перетворює більшість території країни на сферу збройної боротьби, масової міграції (зокрема і нелегальної), поглиблює процеси дискримінації, порушення прав людини, ігнорування демократичних інститутів і свобод.

Ірраціональне насилля базується на психологічній розрядці (агресії). Як правило ірраціональне насилля застосовується індивідом, учасником громадянської війни і є процесом зняття психічної напруги в той момент, коли виникає відчуття загрози, пов'язаною з уявленням про те, що протиборча сторона є джерелом блокування досягнення політичної мети. Колапс і розпад держави призводить до застосування політичного насилля як помсти або ж для задоволення вузькогрупових інтересів. Таке насилля характеризується не тільки ірраціональністю, а й радикальністю.

В умовах громадянської війни моральність населення набуває бузувірських форм. У ситуації, коли немає позитивної основи, що об'єднує

членів суспільства в єдине ціле, що складає єдиний зміст їхнього життя і діяльності, наростають прояви аномальної поведінки як результат втрати адекватних суспільних, духовних, моральних орієнтирів. Як свідчать джерела часу громадянської війни в Росії та Україні, акти вандалізму, погроми, самосуди, розбій, пияцтво, азартні ігри, розпуста широко поширюються як в містах, так і в селі [227, с. 90]. Останнє дозволяє говорити не тільки про погіршення морального клімату під впливом війни, а про здичавіння суспільства. Дійсно, під час громадянської війни в Росії загострення класової свідомості досягла такої апогеї, що витіснили та подавили такі загальнолюдські цінності, як милосердя, терпимість, моральність, людяність [265, с. 103].

Зміни в суспільній свідомості, до яких призводить громадянська війна набувають характер затяжного процесу, під час якого у народній свідомості спостерігається і тимчасове пробудження традиційних цінностей, їх змішування з новими ідеями та принципами, та їх наступний розпад, деградація моралі [68]. Відбувається криза традиційної свідомості, яка відображає зв'язок таких елементів як «картина світу» та «традиція» та визначає систему цінностей. Саме розпад заснованих на релігійних, етичних та моральних цінностях норм попередньої історичної епохи, загальна морально-етична дезорієнтація свідомості обумовлює розповсюдження анархічних форм поведінки.

Руйнація культурних рамок призводить до вивільнення акцентуацій та патологічних рис, які в нормальних умовах стримувалися. Так, П. Сорокін зауважує, що «Мирне життя гальмує акти вбивства, насилля, звірства, брехні, грабежу, шпionства, підкупу, обману й руйнування. Війна, навпаки, вимагає їх, прищеплюючи ці рефлексі, викликаючи їх до життя всіляко сприяє їх успіху. Мирне життя впроваджує, зміцнює переживання і навички доброзичливого відношення до людей, любові, пошани до особи, її прав, свобод і гідності. Війна – це апарат, спрямований на викорінювання в людях цих рефлексів і переживань, апарат що прищеплює і зміцнює переживання і

рефлекси злості, ненависті, руйнування, неповаги до життя, свободи, прав і гідності особи [312, с. 572]. Крім того, громадянська війна як соціальна смута завжди супроводжується моральною деградацією суспільства, відбувається «оголення» людини від всього костюму культурної поведінки [313]. Відтак, рівень ірраціонального насилля збільшується.

Ірраціональність насилля в умовах громадянської війни проявляється у високому рівні жорстокості. До основних причин останнього можна віднести такі: «..під час бойових дій протиборчі сили зі зброєю в руках переживають почуття найсильнішою ненависті до супротивника; найбільш дієздатні частини кожної з протиборчих сторін чинять супротив до кінця і підлягають знищенню, навіть якщо їхні учасники намагаються здатися у полон; помста за звірства супротивника; почуття ненависті до ворога, яке бере початок не тільки з самої психології бою, а й свідомо культивується агітацією, наказами воєначальників, порадами досвідчених воїнів» [275, с. 157]. Вирішення всіх проблем «жорсткими засобами» логічно вписується в особливий менталітет, що склався в учасників бойових дій, які навчилися проливати кров, для яких цінність людського життя з точки зору набутого досвіду виглядає досить сумнівною. Крім того, на відміну від внутрішніх збройних конфліктів, міждержавних війн, після громадянських війн не створюється система реабілітації учасників військових дій.

Жорстокість під час бойових дій суттєво впливає на психічний стан представників обох протиборчих сторін, відбувається формування захисної реакції до жахів війни (несприйнятливості до виду вбитих); розвивається звичка до агресії (озлоблення, озвіріння); формується здатність до знеособлення супротивника, відбувається сприймання останнього як «об'єкта», що треба знищити.

Жорстокість виявляється і в застосуванні катувань. У деяких випадках мета катувань – отримати інформацію або змусити співпрацювати, «зламати» жертву. Інколи основна мета – це покарати або знищити супротивника і цивільну особу, яка підтримує протиборчу сторону громадянської війни.

Катування – становлять «...будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди» [171].

Досить широка практика застосування катувань під час громадянських війн. На думку спеціалістів ООН, у сучасних війнах важко оцінити, наскільки вони застосовуються, оскільки жертви схильні приховувати отримані ушкодження, а політики завжди намагаються приховати факти застосування катувань.

Інструментальне насилля в умовах громадянської війни використовується з метою знищення супротивника для створення релігійної, етнічної гомогенності суспільства. Характерним проявом інструментального насилля є етнічна замкнутість, яка прагнення до життєвого простору «на словах» перетворює в «дії», боротьбу за політичну владу в державі. Інші етноси розглядаються в цьому випадку як загроза для власного існування.

Інструментальне насилля більш за все притаманне громадянським війнам, у яких детермінантами виступають етнічні протиріччя. Відповідно одним із проявів насилля є етнофобські чистки, або геноцид, що є особливо жорстокою формою колективного насилля, оскільки лідери протиборчих сторін свідомо обирають етнічну групу другої протиборчої сторони для знищення. Відповідно до ст. II. Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. під геноцидом розуміють «...дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам

такої групи; в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; г) міри, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи; е) насильницька передача дітей з однієї групи в іншу» [170].

Безумовно, геноцид – це навмисна, централізовано спланована акція, спрямована не на досягнення згоди будь-якої групи протиборчої сторони, а на її знищення. Він має на меті повне, включаючи дітей, жінок і людей похилого віку, знищення певної групи, що відрізняється етнічними, релігійними або класовими параметрами. Під час бойових дій, коли відбуваються етнічні чистки, керівництво, лідери протиборчих сторін заохочують тих, хто найбільш завзято піддає тортурам або вбиває представників іншої сторони. При цьому спостерігається взаємне знищення, що за своєю суттю є багатостороннім насиллям, під час якого жоден із політичних акторів не має наміру управляти населенням, проти якого веде бойові дії. Політичні актори мають однакові наміри знищувати один одного. Цей тип насилля асоціюється з колапсом «старої» держави під час громадянської війни.

Так, під час громадянської війни в Руанді влада (на той момент знаходилася в руках тутсі) організувала вбивства близько 200 тис. представників етносу хуту. У 1994 р. різанина спалахнула з новою силою, але на цей раз влада перебувала в руках у хуту, які організували знищення близько 940 тис. тутсі і «поміркованих» хуту.

Події громадянської війни в Судані прикували увагу всього світу через ситуацію в провінції Дарфур, де за підтримки армії арабська міліція («джанджавіди») знищувала і виганяла з рідних місць представників місцевих чорних племен. Вважається, що лише «за кілька років війни в Дарфурі загинуло понад 600 тис. осіб» [161, с. 86].

У подібних випадках міжнародні організації вимушені втрутитися. Так, свого часу Рада Безпеки ООН висловила стурбованість у резолюціях щодо геноциду, навіть створила Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди, який виніс і затвердив кілька вироків щодо злочинів з приводу геноциду.

Також свого часу Судова палата Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії в серпні 2001 р. винесла перший вирок у справі геноциду під час громадянської війни в Боснії та Герцеговині щодо різанини боснійських мусульман, яка відбулася в селищі Сребрениці в червні 1995 р. За підрахунками мусульманських босняків, у Сребрениці загинуло близько 7 тис. цивільного населення. А у 2002 р. уряд Судану було звинувачено у вбивствах понад 2 млн. осіб.

Символічне насилля спрямоване не на здійснення політичної мети, а на виправдання створеного пропагандою певного образу і пов'язано з міфологізацією, емоційною сферою діяльності. Символічне насилля під час громадянської війни підтримується «образом ворога» в особі класу, верстви, соціальної, етнічної чи релігійної групи, яка повинна бути знищена. «Образ ворога» створюється і культивується ініціаторами насилля, щоб озброїти його виконавців засобами мобілізації і прямою ціллю» [324, с. 358]. Відповідно спостерігаємо ситуацію, коли «образ ворога» займає місце на одному з полюсів протиборства добра і зла, і зрозуміло, що зло повинно отримати справедливу відплату. Тут надважливу роль відіграє естетичне насилля, яке формує «образ ворога» як об'єкта насилля, що підлягає знищенню.

Відбувається штучне розпалюванням ворожнечі, формування негативної суспільної думки щодо тієї групи, з якої конструюють «образ ворога». Як правило, при цьому застосовуються міфи і стереотипи, що склалися історично. Дезінформація та фальсифікація фактів протиборчими сторонами беруться на «озброєння» в якості засобів інформаційної боротьби. Ідеї толерантності й заклики до компромісу не використовуються. Тобто свідомо поглиблюється розкол суспільної думки, і ворогом може стати кожний, «...поняття «свій» втрачає колишню визначеність, ...при цьому критерії образу «чужий» постійно змінюються та розширюються» [297].

Під час громадянської війни відбувається еволюція «образу ворога», основною тенденцією стає перехід від домінуючих у минулому

пропагандистських стереотипів до особисто-побутових, емоційно-конкретних образів, що сформувалися в результаті власного досвіду.

Динаміка насилля в громадянській війні взаємопов'язана з динамікою останньою. Розгортання громадянської війни означає, що прихований антагонізм стає відкритим – набуває вигляду явного насилля, що чиниться протиборчими сторонами одна проти одної.

На стадії зародження громадянської війни формується стан суспільства, що характеризується появою конкуренції між політичними, економічними, етнічними групами. На цій стадії здебільшого виявляється соціальне насилля, оскільки цей тип соціальної взаємодії передбачає встановлення та закріплення відносин нерівності. З боку суб'єкта-агресора безпосередньо насилля застосовують соціальні інститути для збереження встановленого порядку в державі. Соціальний інститут як установа примусу є механізмом, який спрацьовує у разі відхилення пригнобленого від встановленої («правильної») моделі поведінки, тим самим завдаючи йому шкоди.

Невдоволена розбіжностями між благами й умовами життя сторона прагне задовольнити свої потреби. «Мотиваційним наслідком такої розбіжності є схильність до агресивної дії... Потенціал до насилля (від поміркованого незадоволення до люті)... варіюється одночасно з інтенсивністю розбіжності між благами і реальним станом...» [90, р. 405]. З часом прагнення конкуруючих груп до володіння політичною владою призводить до збільшення насильницьких дій як з боку сторони, що володіє владою на цей момент і представлена державою, так і з боку іншою стороною, яка прагне отримати владу. Конкуруючий стан персоніфікується тоді, коли конкретні індивіди (політичні лідери, пересічні громадяни) починають вчиняти насильницькі дії один проти одного. На колективному рівні насилля виявляється як «... використання людьми, які є членами групи, створеної або постійної, сили як знаряддя проти іншої групи або кола осіб, щоб досягнути політичної... мети...» [227, с. 223].

Під час першої стадії громадянської війни чітко простежується одна з рис взаємодії влади та насилля: насилля вступає в дію тільки там, де немає влади, або там, де влада слабшає. На думку Х. Аренд, «...використання насилля – це не застосування влади, а її відсутність» [13, с. 367]. Крім того, насилля знищує владу.

Насилля конфліктної стадії має найбільший масштаб, інтенсивність. Насилля акумулює економічні, політичні, ідеологічні й інші можливості протиборчих сторін і виявляється в усіх сферах життя.

Соціальні протиріччя та боротьба за владу під час громадянської війни переходять у збройне протиборство та збройну боротьбу. «Насильницькі дії протиборчих сторін... ..передусім спрямовані на захоплення й утримання об'єкта протиборства (що є матеріальною цінністю, економічною власністю, територією, політичним ресурсом, прерогативою чи статусом); це супроводжується силовим тиском, ізоляцією... ..або знищенням супротивника» [95, с. 37].

До складових сутності насилля на цьому етапі відноситься низка дій, спрямованих на адресу індивідуального чи колективного суб'єкта, учасника всіх протиборчих сторін:

- вбивство людини або завдання шкоди її фізичному чи психологічному здоров'ю;
- відчуження, крадіжка, знищення або псування майна; примус до будь-якої діяльності проти волі людини;
- насильницька зміна політичного режиму та соціально-економічного порядку, що панує в суспільстві;
- насильницькі дії проти людей іншої етнічної, соціальної, політичної, професійної та регіональної ідентичності людини.

Насильницькі дії спрямовані й розраховані на кожного суб'єкта й учасника громадянської війни. У цьому випадку маємо справу і з погромами, політичним бандитизмом, терористичними акціями, зіткненням армій

протиборчих сторін, урядових і опозиційних військ, миротворчих військ із військами протиборчих сторін [58].

Особливістю застосування насилля на цій стадії є те, що першоосновою всього насилля стає збройне насилля. Останнє шляхом застосування збройної сили стає головним методом соціально-політичного протиборства за захоплення, утримання та використання політичної влади в державі...» [335, с. 174] та підкорення своїй волі інших учасників громадянської війни. Збройне насилля може розглядатися як юридичний факт, що призводить до юридичних наслідків: виникнення, зміна або припинення особливого нового типу правових відносин, які формуються на територіях, що знаходяться під контролем тієї чи тієї протиборчої сторони.

На фазі ескалації громадянської війни, крім загострення збройного насилля між протиборчими сторонами, набувають поширення акції масового фізичного, психологічного, ідеологічного насилля, що здійснюються суспільно-політичними воєнними структурами, які володіють певною владою над соціальним контингентом, що перебуває в полі їхньої діяльності і впливу, для схилення народних мас до певної поведінки. Окрім прямого грубого фізичного насилля, терор може виявлятися і в умисному створенні життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення якоїсь групи населення. Для воєнних формувань протиборчих сторін не існує будь-яких міжнародних обмежувальних угод, для них немає ні цивільного населення, ні військовополонених, є заручники, свідки та додаткові об'єкти для знищення.

На цій стадії спостерігається і терор та «насилля мас», включаючи психопатологію стадного садизму. Так, В. Булдаков підкреслює, що «...більшовизм переміг в 1917 р. тому, що спирався на натовп, готовий знищувати всіх «чужих» заради самозбереження в незрозумілому їм світі. Вони ж і приголомшили своїх цивілізованих супротивників хвилиною садистських розправ. Не доводиться дивуватися, що більшовикам, які претендували на загальноросійську владу, довелося ґрунтовно повоювати і проти власних підручних» [45, с. 7].

На стадії завершення громадянської війни інтенсивність насилля зменшується, але саме насилля не зникає. Протиборча сторона, яка внаслідок боротьби заволоділа владою, застосовує насилля до колишніх ворогів. Природним стає те, що після закінчення громадянської війни виникає ідеологічне кліше «ворог народу», який може конкретизуватися й персоніфікуватися залежно від завдань та етапів внутрішньої політики держави, що народилася в горнилі громадянської війни. Тобто «образ ворога» після закінчення громадянської війни відбивається й на наступній політиці сторони-переможця, під час формування внутрішньої політики своєї держави [420, s. 193]. «Образ ворога» перетворюється в «образ внутрішнього ворога» та існує, поки існує ця держава. Остання як політична єдність визначає сутність «внутрішнього ворога», спираючись на стереотипи, що сформовані під час громадянської війни, і сформоване кліше приходить на допомогу новій правлячій еліті під час закріплення власної політичної влади. Так, у Радянському Союзі образ «ворога народу» (за своєю суттю «образ внутрішнього ворога») використовувався сталінським режимом для консолідації суспільства в мирний час, особливо в умовах радикальних трансформацій кінця 1920-х–1930-х рр.

Отже, насилля як один з елементів конституювання громадянської війни відіграє вирішальну роль у боротьбі за владу між протиборчими сторонами, реалізації політичних, економічних інтересів у процесі кризи суспільства. Насилля стає заходом, за допомогою якого змінюється статус-кво в соціальній системі та стверджуються пріоритети протиборчих сторін. Охарактеризовані аспекти та дії насилля відбуваються одночасно або одне спричиняє собою інше, відбувається так звана ланцюгова реакція. Відповідно, насилля стає непередбачуваним за масштабами, ірраціональним й інтенсивним.

Висновки до розділу 4.

Громадянська війна як модель кризового розвитку політичного суспільства виявляється у збройному протиборстві сторін для захоплення / утримання влади, відображається крізь призму відносин між конфлікуючими сторонами з приводу влади і призводить до низки наслідків для суспільства та держави. Структурні й динамічні відносини сторін, які перебувають в активному, пасивному або нейтральному стані, зумовлюють особливості конфліктної ситуації:

- стан суспільства характеризується делегітимацією структур влади, високим рівнем соціального дискомфорту і зниженням ефективності соціально-політичного контролю;

- політичні інтереси сторін, інтенсивність боротьби зумовлюють межі кожної стадії / фази громадянської війни, і перехід від однієї до іншої стадії / фази відбувається з різною тривалістю, стихійно або керовано;

- вибір стратегії та реалізація тактики взаємодії суб'єктами базуються на антагоністичному протиборстві претендентів, які прагнуть до особистого володіння владою. Протиборчі сторони не зупиняються ні перед чим, використовуючи будь-які засоби для досягнення поставленої мети. Деструктивні та конструктивні зусилля протиборчих сторін спрямовані на знищення супротивника, дезорганізацію його структур;

- основними напрямками розвитку конфлікту є поступове збільшення суб'єктів конфлікту та його посилення за рахунок накопичення досвіду боротьби; збільшення конфліктної активності учасників; непередбачувана зміна характеру дій конфліктних сторін; постійне зростання емоційної напруги з-поміж учасників конфлікту.

Процес виникнення й розвитку громадянської війни становить багаторівневі форми, силу й міру впливу різноманітних факторів об'єктивної і суб'єктивної реальності з огляду на їх динамічний, нелінійний, опосередкований і гетерохронний характер. У кожній конкретній

громадянській війні механізм детермінації (сукупність детермінуючих расових, етнічних, національних, економічних, територіально-географічних, соціально-політичних чи релігійних факторів; казуальна, кондиціональна, інспіруюча, кореляційна форми детермінації; загальносоціальний, колективно-груповий та індивідуальний рівні прояву факторів; детермінація минулим, сучасним і майбутнім; носії детермінації, представлені активними чи пасивними учасниками громадянської війни; результат детермінуючого впливу) діє своєрідно, унікально і неповторно, відображаючи специфічні ситуаційні реалії кожної конкретної держави, регіону і стану міжнародних відносин у цей конкретний час, але загальні елементи механізму детермінації наявні в кожній громадянській війні.

Конфліктна взаємодія протиборчих сторін громадянської війни є джерелом насилля в суспільстві, оскільки прагнення до задоволення політичних потреб відбувається через застосування сторонами агресивних дій до супротивника з метою завадити останньому задовольнити потреби. Тобто головним полем взаємодії стає силове поле, що відображає фізичне і психологічне протистояння між суб'єктами й учасниками громадянської війни, а насилля відіграє вирішальну роль у боротьбі за владу.

Під час громадянської війни спостерігається «замкнуте коло» насилля, коли останнє як елемент соціальної і політичної реальності зумовлює циклічність поведінки суб'єктів і учасників та виявляється як: а) спосіб подолання перешкод, що стоять між тією чи тією сторонами громадянської війни і задоволенням ними потреб; б) спосіб подолання, ліквідації, блокування насилля (насилля на насилля); в) спосіб поведінки в екстремальній ситуації; г) емоційно забарвлений символ залякування, натхнення; д) засіб знищення / встановлення ідеологічного кліше й утвердження нових цінностей.

Відтак, зникають правові обмеження застосування насилля з боку тієї чи тієї протиборчої сторони, суб'єкти і учасники здатні діяти так, як ніколи не вчинили в мирні часи; колективна відповідальність за застосування насильницьких дій щодо супротивника чи цивільного населення відсуває на

другий план індивідуальну відповідальність; суб'єкт, який здійснює насильницькі дії, розглядається сам як об'єкт насилля; насилля неможливо обмежити лише здійсненням конкретно спрямованих дій; мотивом для застосування насилля у збройній боротьбі виступає не тільки прямий наказ чи помста, а й особиста матеріальна вигода або почесна винагорода.

РОЗДІЛ 5. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В КОНТЕКСТІ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ

5.1. Криза політичної системи в умовах громадянської війни.

Політична система – це складний об’єкт, що являє собою «...цілісну, впорядковану сукупність політичних інститутів, політичних відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих певним політичним, соціальним, правовим, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і засадам політичного режиму цього конкретного суспільства» [251, с. 126]. Тобто політична система, з одного боку, є матеріальною системою, що становить сукупність суб’єктів політики, політичних інститутів, політичних партій, суспільних організацій та об’єднань; з іншого – політична система є сукупністю політичних ролей, процесів, принципів політичної організації суспільства, що підпорядковуються політичним, соціальним, правовим, ідеологічним, культурним та іншим нормам, у межах яких відбувається політичне життя суспільства. Політичну систему складає комплекс політичних відносин, політичних поглядів та ідей, цінностей, методів і процедур, пов’язаних із політикою, з її розробленням і здійсненням. Політична система як нелінійна характеризується не тільки наявністю структурно-функціональної організації, а й набором потенційних структур, що є набором альтернативних форм розвитку системи.

Політична система «...як динамічний механізм перетворює імпульси, які йдуть від оточення і від самих політичних структур, у політичні рішення, що формують політичну поведінку та інші громадянські позиції» [32, с. 12].

Потенційних траєкторій розвитку системи багато, і точно передбачити, до яких характеристик вона перейде, неможливо. Існує велика кількість атракторів, що характеризуються як активні центри потенційних шляхів

розвитку політичної системи, здатних притягувати і організовувати середовище.

З точки зору синергетичного підходу функціонування політичної системи має нелінійний характер і являє собою послідовну зміну циклів, які визначають стан цієї системи:

1. Період політичного порядку, який характеризується рівновагою, стабільністю і оновленням, коли адаптаційні механізми зміни внутрішньосистемного порядку й організаційний вплив сильніше самоорганізуючих. «Політичні зміни на цьому етапі мають локальний характер і не торкаються загальносистемних параметрів. Основні механізми, які реалізують зміни, – це адаптивні механізми негативного зворотного зв'язку» [235, с. 87].

Стабільність першого періоду забезпечується взаємодією низки факторів: державно-нормативного, двох механізмів інституалізації (інституційний контроль і здатність системи реагувати на виклики зовнішнього середовища за допомогою перебудови своєї внутрішньої структури і відтворення нових інститутів); наявністю соціальних флуктуацій, які впливають на інституціональні структури; ідеології (політичне будівництво не може відбуватися без ідеології, оскільки системи здійснюють управління відповідно до певних ідеологічних концепцій).

2. Біфуркаційний період, або період системної нестабільності, коли в точці соціальної біфуркації втрачаються організаційні здатності політичної системи і пригнічуються самоорганізуючими. Вихід на точку біфуркації означає перехід до домінування в процесах соціально-політичних змін самоорганізуючих механізмів позитивного зворотного зв'язку. «Біфуркаційний період – це момент кризи політичної системи, коли порушується існуючий соціально-політичний порядок» [319, с. 113].

Біфуркаційний період можна визначити через механізми динамічного хаосу як певного відображення специфіки руху елементів системи: а) механізм понижуючого хаосу – процес деконструкції (розпаду) соціально-політичних

відносин, інститутів структур повсякденності; б) механізм активного конструювання, новацій, які породжують хаос іншого типу [123, с. 91].

Біфуркаційний період розвитку політичної системи характеризується низкою рис:

1. Зміни екзогенних і ендогенних параметрів (зокрема, вплив на систему економічних, соціальних проблем і поляризація вимог акторів політичної системи).

2. Більшість населення перестає орієнтуватися на статусно-рольові приписи, дотримуватися норм політичної поведінки.

3. Делегітимація влади, руйнування базових основ політичного порядку.

4. Зростання ролі насилля в політичному процесі.

5. «Флуктуації здійснюють каталізуючий вплив і породжують неупорядкований хаос» [140, с. 60].

Криза не є однорідним явищем і складається з двох видів кризи: структурної і системної. Перший вражає будь-які структури, не викликаючи при цьому загальносистемної кризи, але може виконувати роль поштовху до останньої. Якщо адаптаційних і ресурсних можливостей системи недостатньо, то структурна криза переростає в системну.

Характерною рисою системної кризи є те, що в точці біфуркації неможливо передбачити, в якому напрямі буде відбуватися подальший розвиток політичної системи, в основі якої лежить процес соціального вибору. Біфуркаційний період можна охарактеризувати за схемою: тезаурус – детектор – селектор. Тобто необхідно дати відповіді на питання: 1) з яких варіантів здійснюється вибір; 2) хто обирає; 3) за допомогою чого здійснюється вибір.

Тезаурус – множина варіантів для відбору. В суспільстві він відображає множинність варіантів для відбору. Відповідальність за вибір покладається на зіткнення протидіючих причин, частина з яких знаходиться у стані конкуренції, інша – кооперації. Ця взаємодія відіграє роль детектора. Третя

складова (відбір – соціальний селектор) являє собою керівне начало, на базисі якого відбувається вибір.

Біфуркаційний період відображає альтернативність подальшого стану політичної системи: або соціальна система створить нову конфігурацію сил (новий політичний порядок), або законсервує попередній порядок.

3. Постбіфуркаційний період, або період виникнення впорядкованості, коли порядок є самоорганізованим і виникає в результаті спонтанного дрейфу системи до нового стану.

Отже, відбувається періодичне руйнування системної цілісності й наново формується системний порядок, що є невід’ємним атрибутом розвитку політичних систем.

Громадянська війна призводить до зміни стану всього суспільства, відбувається зміна політичних і державних інститутів в умовах застосування протиборчими сторонами насильницьких, особливо збройних, засобів для досягнення поставленої мети. Внутрішня війна характеризується так званою атмосферою дефіциту часу для прийняття рішення щодо управління суспільними процесами і при цьому коло проблем, які повинні бути вирішені, постійно зростає. Останнє ускладнюється невизначеністю ситуації, що зумовлена непередбачуваними діями протиборчих сторін і емоційною напругою в суспільстві.

Стан політичної системи під час громадянської війни відносять до біфуркаційного періоду, оскільки, на думку Г. Пушкарьової, «...основним симптомом біфуркаційного періоду є збільшення долі політичної девіантної поведінки, коли суб’єкти і індивіди свідомо йдуть на порушення усталених норм політичного порядку, що являє собою процес аномії» [273, с. 43–44]. Більше того, остаточний варіант на виході невідомий. Стан політичної системи під час громадянської війни характеризується тим, що «...пов’язаний, з одного боку, з руйнуванням попередніх елементів політичної системи державного устрою та управління, з іншого – з формуванням нових елементів політичної системи» [30, с. 45]. Відбувається процес перетворення однієї системи на

іншу, що «...залежить від ендогенних та екзогенних факторів, і під час якого вектор змін може змінитися, а кінцевий варіант не може бути визначений спочатку» [232, с. 86]. Також припиняється нормальне функціонування системи, що можна визначити як її дисфункцію та розбалансованість; в умовах зростання соціально-політичної активності має суттєво знижуватися рівень керованості всіма сферами життя суспільства. Стан політичної системи під час громадянської війни характеризується кризою спочатку структурною, а потім системною, оскільки спостерігається емерджентність та невизначеність процесу зміни політичної системи.

Отже, стан політичної системи в умовах громадянської війни доцільно характеризувати з огляду на суттєві зміни її основних складових і на невизначеність результату окреслених змін, оскільки формуються альтернативи подальшого розвитку, кожна з яких створює власні інститути та структури, і остаточний вибір залежить від детектора й селектора.

Громадянська війна насамперед ставить перед політичною системою нові завдання та виклики. Ключовим фактором у цьому процесі виступає перетворення держави – головного інституту політичної системи. При цьому йдеться не тільки про «визначальну роль держави у впливі на всі компоненти політичної системи, а й про вплив політичної системи як поля буття держави на її існування» [246, с. 71]. Держава являє собою «тверде ядро» політичної системи, оскільки виступає представником народу; є носієм суверенітету; має спеціальний апарат для управління суспільством; володіє правом на нормотворчість; володіє специфічним набором матеріальних цінностей; визначає головні напрями розвитку суспільства [213, с. 98].

Якщо виключити слово «держави» з визначення поняття політичної системи, то важко буде виокремити поняття політичної системи від суспільства та інших соціальних систем [80, с. 114]. Держава існує в рамках політичної системи, і її буття зумовлено особливостями політичної системи, що простежуються через культурний, структурний і поведінковий компоненти. Культурні цінності формують політичні завдання, визначають

злиття чи диференціацію духовних, моральних цінностей та матеріальних інтересів. Структурний аспект визначає характер влади над соціальними групами і населенням. Поведінковий аспект пов'язаний з діяльністю політиків, лідерів протиборчих сторін і пересічних членів суспільства.

Інституту держави притаманна низка властивостей, наявність яких робить останню справжньою корпорацією: держава має власне юридичне обличчя, відмінне від особистості правителів; включає в себе апарат управління та сукупність громадян (підданих), проте не співпадає ні з тим, ні з іншим; має чітко визначені межі та існує тільки за умови визнання іншими державами тощо. Отже, до структури держави як суспільного явища входить кілька головних елементів, а саме публічна влада, територія і населення.

Розглянемо зміни кожного з названих вище складників і процес створення тезаурусу внаслідок процесу віддзеркалення інститутів протиборчих сторін, коли вирішується доля держави, на території якої проходять воєнні дії, відбувається розпад держави, державного механізму та з'являється «двовладдя». Тобто елементи політичної системи проходять з одного боку через механізм понижуючого хаосу (процес розпаду політичних інститутів); а потім через механізм конструювання (поява нових інститутів для цього суспільства внаслідок процесу віддзеркалювання структур протиборчих сторін). Останнє створює тезаурус можливих альтернативних структур, які виникли в точці біфуркації, яка в досліджуваній ситуації представлена громадянською війною.

В умовах двовладдя атрактором виступають нові комплекси соціальних ролей, яких не було і які організують новий соціальний порядок. Так з'являються нові політичні лідери, які досить швидко отримують популярність, створюють неочікувані коаліції і союзи, відбувається перерозподіл сил у боротьбі за владу. Наприклад, у період двовладдя в Росії 1917 р. непередбачувані стрімкі соціальні зміни за кілька місяців привели до більшовизації рад, нечуваного росту популярності нових лідерів і врешті-решт до повної зміни всієї політичної системи в державі.

Визначальним елементом держави є публічна влада, яка «...зосереджується на управлінні державною інфраструктурою, реалізовується через спеціально утворений апарат управління і спрямовується на задоволення потреб економічно пануючого класу з урахуванням інтересів переважної більшості населення країни» [204, с. 4]. Рішення держави є обов'язковими для населення. Ці повеління виражаються у вигляді правових норм, що приймаються уповноваженими на це державними органами, які складають державний організм. Коли в суспільстві відбувається політичний розкол, державний організм розділяється на декілька інших організмів зі своїми членами, виникають нові уряди, які мають політичну владу. Практично кожний з урядів, що здійснює керівництво однією з протиборчих сторін, має верховну політичну владу. Апарат влади і управління наявний у кожній з протиборчих сторін. Він може будуватися на однакових політичних принципах, як під час громадянської війни в США або на протилежних принципах, як під час громадянської війни в Росії. Явище двовладдя є відображенням біфуркаційних можливостей (певних соціальних альтернатив), між яким здійснюється вибір, що залежить не стільки від кількісного, скільки від якісного співвідношення соціальних сил кожної з протиборчих сторін.

Зрозуміло, що ситуація двовладдя має тимчасовий характер, а політичні утворення, які виникають на місці держави, охопленої громадянською війною, існують тільки на певній території країни, на яку розповсюджують свою юрисдикцію, і боротьба ведеться за територіальне панування.

Територія є простором, де реалізується влада певної політичної сили через правові норми, встановлені останньою. Територія – це «...просторова межа державного (публічно-правового) утворення, просторова межа дії владних приписів...» [241, с. 23].

Контроль над певною територією дозволяє кожному політичному утворенню мати у своєму розпорядженні значну матеріальну базу, яка дає змогу вести протиборство. Тобто територія – це матеріальна основа, що

складається із земельних ділянок і ресурсів, суші, водойм і надр. Саме в території простежується майнова і ресурсна цінність матеріальної бази боротьби від природно-ресурсних до індустріальних об'єктів. Ураховуючи той факт, що громадянські війни тривають не декілька днів чи тижнів, більшість із них триває роками або навіть десятиліттями, то саме підконтрольна тій чи тій протиборчій стороні територія дозволяє останнім мати політичний і воєнно-стратегічний плацдарм, що містить джерела сировини і продовольства, їх розмаїтість, можливість постачання в майбутньому, комунікації й транспортну інфраструктуру, кордон із державами-союзниками тощо. Такий плацдарм виступає запорукою перспектив продовження збройної боротьби за верховну владу в країні.

Поширюючи свою юрисдикцію на певну територію, кожна з протиборчих сторін при цьому не має чітко визначених кордонів, у межах яких діє їхня політична влада, що впливає з сутності громадянської війни. Остання, як автор зазначав раніше, не має чіткої лінії розмежування, не має в класичному розумінні лінії фронту, лінії воєнного зіткнення. Можна сказати, що кордони території, на яку розповсюджується влада кожного з політичних утворень, не мають стабільності, вони постійно змінюються, деформуються відповідно до змін ситуації в країні на користь тієї чи тієї протиборчої сторони.

Крім території, одним із головних елементів держави є населення, людське товариство, що існує на території держави та підкоряється її владі. Як відомо, під час громадянської війни населення країни поділяється як мінімум на дві частини, прихильників протиборчих політичних ідеологій і поглядів на майбутній устрій держави і на подальший розвиток суспільства. Спостерігається відсутність єдиних колективних цінностей на суспільному і груповому рівні. Такий розкол простежується в усіх прошарках суспільства. Так, С. Данилов, порівнюючи громадянські війни в Іспанії, Росії та США, доводить, що розкол відбувся в середовищі підприємців, землевласників, інтелігенції, духовенства, воєнних, робочих та селян [121, с. 142]. Політична

поведінка членів розколотої частки кожного прошарку продемонструвала поліваріативність вибору залежно від переконань та власних інтересів.

Під час громадянської війни люди починають керуватися власними інтересами і в умовах дестабілізації політичної влади намагаються скористатися ситуацією для своєї вигоди. Таким чином зростає можливість приходу до влади ерзац-еліти, яка має суто власні інтереси: амбіції, прагнення до влади і самоствердження. Діяльність останньої призводить до наростання кризових явищ.

Оскільки громадянська війна – це війна між громадянами однієї держави, які поділені на протиборчі табори, кожен із яких є носієм свого образу майбутнього світу, то громадяни є певною мірою представниками «культури участі» – «знаючі і вільні», але «знаючі по-різному» [360, с. 39]. Вони несуть свої протилежні цілі та ідеали. Громадяни, які опинилися по різні сторони збройної боротьби за політичну владу, бачать у майбутньому зрозуміле та прийнятне для них будівництво держави та суспільства. Вони борються за ідеали цінного для них світу – світу настільки цінного, що вони здатні віддати за нього найдорожче – своє життя. Кожна з протиборчих сторін, маючи віру у свою правоту, захищаючи своє бачення майбутнього країни, веде боротьбу за свою віру.

Під час громадянської війни відбуваються суттєві зміни масової політичної свідомості. Вони проявляються не стільки у внутрішньому оновленні ціннісних систем, скільки в паралельному існуванні і взаємоперетині груп населення з полярно протилежними ціннісними системами. Відбувається розмивання ціннісних орієнтацій, що зумовлено низкою соціально-психологічних факторів: загостренням психоемоційного стану тієї частини населення, що виступає носієм традиційних цінностей; посиленням відчуття страху перед беззаконням і злочинністю; усвідомленням неможливості вплинути на процеси, що відбуваються в суспільстві. Спостерігається процес формування нового типу людини, яка позбавляється успадкованих соціальних зв'язків та вступає в нові. Відбувається формування

політичного суб'єкта, здатного сформувати націю в дусі нових ідей, які повинні перетворитися в основу легітимності та легальності.

Не слід також забувати, що завжди в суспільстві, яке переживає громадянську війну, існують так звані нейтральні групи. Але простежується певна закономірність: чим триваліше громадянська війна, чим запекліше воєнні дії між протиборчими сторонами, тим менше залишається нейтральних соціальних груп. Основна частина населення країни приймає рішення приєднатися до тієї чи тієї протиборчої сторони, частина народу робить вибір на користь тієї чи іншої ідеології, політичної системи. Таким чином, підтримавши ту чи ту політичну партію або угруповання, що уособлює певну протиборчу сторону, частина населення передає мандат на представництво своїх інтересів на державному рівні та готова підпорядковуватися політичній волі цієї політичної сили. Отже, працює детектор, який обирає з тезаурусу певну структуру-порядок, який виникає в точці біфуркації.

Відбуваються паралельні процеси формування верховної влади протиборчих політичних сил, які ведуть збройну боротьбу між собою. У цьому випадку відбувається порушення процесу відтворення механізму легітимності політичної влади. Оскільки легітимність влади не підтримується в неформальних політичних інститутах, не відтворюються і формальні інституціональні зв'язки, які регулюють статусно-рольовий рівень політичної системи. Влада як ключовий порядок політичної системи не підтримується зусиллями політичних інститутів чи вертикальних каналів політичної комунікації. Криза легітимності влади призводить до порушення політичної комунікації і нездатності встановити діалог між суб'єктами політичної системи.

Відбувається криза держави як інституції – «втрата державою легітимності внаслідок її нездатності виконувати взяті на себе зобов'язання з підтримання правопорядку, захисту від зовнішніх загроз та забезпечення населення соціальними благами» [182].

Держава як політична структура має складну побудову, в якій традиційно виокремлюють три гілки державної влади: виконавчу, законодавчу та судову, що можуть мати різне оформлення і назву. Під час громадянської війни відбувається руйнування традиційної структури (механізм понижуючого хаосу). Кожна з протиборчих сторін має свій державний апарат управління, тобто формується альтернатива, де спостерігається схожий процес: поділ влади на воєнну і цивільну, більше того, простежується тенденція зрощування воєнного і цивільного апаратів управління задля вирішення найгостріших проблем, особливо тих, що пов'язані із забезпеченням та обслуговуванням армії чи військових формувань. Тобто з'являються органи, які мають повноваження вирішувати державні справи в умовах дефіциту часу. Як наслідок, цивільний апарат управління підпадає під тиск воєнного, що призводить до свавілля військової влади. Втручання військових у цивільне управління стає нормою, і, як наслідок, зводить нанівець діяльність цивільного апарату управління і викликає невдоволення останнім з боку населення.

В окремих випадках можлива воєнізація цивільного апарату на місцях, створення системи подвійного підпорядкування: за воєнною та цивільною вертикалями. Останнє зумовлено обов'язком цивільного апарату всіма силами сприяти забезпеченню та обслуговуванню армії та воєнних формувань. Координованість дій воєнної і цивільної влади сприяє більш ефективному використанню в регіонах ресурсів, резервів і можливостей надання допомоги іншим регіонам.

Інший аспект особливостей здійснення влади під час громадянської війни простежується в поєднанні окремих елементів воєнної і цивільної влади у вигляді формування органів державної влади особливої компетенції, тобто надзвичайних органів влади, які мають досить широкі повноваження. Зазвичай формування і функціонування таких органів влади протиборчими сторонами має на меті забезпечити контроль над населенням і суспільством, насамперед використовуючи насилля.

Інститут особливих органів державної влади під час громадянської війни виконує здебільшого процесуальні і каральні функції, поєднуючи функції армії, організації економіки, управління територіями. Органи особливої компетенції своєю діяльністю компенсують ситуаційну слабкість влади, масову непрофесіональність управління. Система надзвичайних органів в умовах громадянської війни дозволяє діяти швидко, обминаючи звичайні структури влади, гарантуючи впевненість у вирішенні негайних проблем. Тобто органи особливої компетенції виступають засобом реалізації державної влади, способом відновлення політичної влади; засобом гарантування безпеки для певної частини населення і демонстрації народу діяльності органів державної влади. Інколи органи особливої компетенції поєднують у своїх руках усю повноту цивільної і воєнної влади. Така концентрація в одних руках засобів політичного і воєнного керівництва неминуче приводить до панування меншості.

Оскільки надзвичайні органи відіграють вирішальну роль у застосуванні насилля з боку державних інститутів протидіючих сторін, то їхніми основними рисами під час громадянської війни стають: стрімкий розвиток і видозмінювання залежно від ступеня ескалації збройного протистояння; виконання репресивної функції; здійснення помсти політичним супротивникам; діяльність не на правовій основі, а здебільшого показово і демонстративно; здійснення виховних і пропагандистських дій серед так званих груп нейтрального населення; наявність свого специфічного бачення справедливості й гуманності; «...здатність до застосування насилля і терору...» [81, с. 204].

Емпіричний матеріал громадянських війн дозволяє виокремити різновиди органів особливої компетенції: особливі трибунали (наприклад, трибунал зі шпигунства і державної зради та каса воєнних репарацій в Іспанії); воєнно-революційні комітети (ревкоми) в Росії тощо.

Якщо говорити про формування державного апарату з боку сторони, що представлена опозиційною до старої влади, то компенсація

непрофесіонального управління відбувається не тільки завдяки створенню системи надзвичайних органів особливої компетенції, а й шляхом делегування державних функцій суспільним організаціям. Окреслена ситуація в екстремальних умовах збройного протиборства, непродуманої державної політики дозволяє компенсувати слабкість політичної системи і прорахунки в управлінні цивільного апарату, який формується на партійній, етнічній чи релігійній основі, а не за принципами професіоналізму.

Громадянську війну можна назвати відкритою конкуренцією альтернативним типам державного устрою і способам управління. Воєнно-політичне протиборство є боротьбою за вибір майбутньої долі держави, за її характер, форму влади, правову систему, методи управління. Вихід із кризи розглядається як відновлення єдності і монолітності державної структури. Якщо вибір подальшого розвитку пов'язаний з установленням прямого чи непрямого державного контролю над усіма сферами життя, ліквідацією системи поділу державної влади, формуванням непублічного стилю політичної поведінки, то в дії спостерігається автократичний атрактор.

Отже, під час громадянської війни відбувається процес розпаду довоєнної держави як основного інституту політичної системи, що супроводжується створенням двох чи більше політичних утворень, які мають такі ознаки держави, як політична влада, територія, населення. Протиборчі сторони, що мають непримиримі політичні, економічні або релігійні інтереси, на підвладній території здійснюють будівництво своїх нових держав. Таким чином, виокремлюється одна з особливостей громадянської війни – паралельне існування двох або більше конкуруючих держав у межах території колишньої держави.

Подальша доля нових політичних утворень має два сценарії: стабілізація, міжнародне визнання або, навпаки, поразка та поглинання іншою стороною, тобто затвердження «нової» або реставрація попередньої держави [79, с. 74]. Інакше кажучи, ситуація перед державою або окреслює

нові горизонти, або ставить нові завдання, або реставрує довоєнний розвиток суспільства.

Унаслідок стабілізації оновленої держави постала американська державність після громадянської війни. Стара федеративна держава, де центральний уряд майже не втручався в життя пересічних громадян, поступилася місцем централізованій моделі держави, яка вводить нові податки, призиває людей до армії, розширює юрисдикцію федеративних судів, створює систему національних банків, і навіть перше державне агентство соціального забезпечення.

Затвердження «нової держави» після громадянської війни в Камбоджі поставило перед країною необхідність синхронного вирішення кількох завдань: побудова нової державності та системи управління; формування нової національної ідентичності; проведення економічних реформ; демократизація суспільства в умовах протистояння різноспрямованих політичних сил; інтеграція країни в міжнародні структури.

За способом організації влади «нові держави» можуть бути або воєнно-диктаторськими режимами, які здебільшого представлені особистою воєнною диктатурою, або цивільними урядами, яким приманне прагнення до колегіальних форм керівництва і до пріоритету політичних методів управління над воєнними.

Аналіз сучасних громадянських війн дозволяє говорити про деякі тенденції змін післявоєнного державного апарату та його функціонування під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Передусім це здійснення органами міжнародних організацій певних державних функцій. Так, під час врегулювання громадянської війни в Боснії і Герцеговині було передбачено, що Конституційний суд держави складають 9 осіб, три з яких призначаються не органами цієї держави [173, с. 433–434].

У Ліберії за роки громадянської війни поліція перестала існувати, і до мандату Місії ООН було включено завдання сформувати, навчити і провести моніторинг нової відповідної структури. Відповідно Місією було створено

поліцейську академію з терміном навчання 4 місяці. Ураховуючи, що після такого короткочасного навчання ліберійська поліцейська служба була абсолютно неефективна навіть у плані забезпечення громадського порядку, не говорячи вже про розслідування злочинів, особливо складних і пов'язаних з організованою злочинністю. Відповідно, певна частина таких злочинів стала компетенцією Місії ООН.

По-друге, це вплив політичних об'єднань, які не підкоряються рішенням органів державної влади, але впродовж тривалого часу контролюють певну частину державної території. Тобто спостерігається феномен державної публічної влади, завдяки якій підтримується мінімальний рівень безпеки населення, боротьба з кримінальною злочинністю, встановлення певних норм поведінки. Наприклад, Союз ісламських судів у Сомалі, Революційні збройні сили Колумбії, організація «Талібан» в Афганістані.

По-третє, певну роль у функціонуванні післявоєнного державного апарату деяких країн відіграє діяльність недержавних збройних формувань. Насамперед це приватні військові кампанії, якими можуть бути організації, створені суб'єктами цієї держави. Наприклад, під час першої громадянської війни в Республіці Конго за ініціативи президента П. Ліссуби була створена приватна міліція, яка мала два підрозділи, організовані за етнічної ознакою, – «зулуси» та «кокайе». У відповідь, з метою самозахисту, політичні партії пішли на створення приватних загонів «ніндзя» і «кобра». Таким чином, дотримання правопорядку в державі залежало від діяльності окреслених вище структур.

Приватні збройні формування можуть належати приватним військовим компаніям іноземних держав. Тобто виступають як «...діючі на законній підставі комерційні організації, які на платній основі надають послуги щодо застосування воєнної сили на території третіх держав» [222, с. 27] або як «...легально створені транснаціональні комерційні організації, що пропонують свої послуги у застосуванні сили систематичним чином і воєнними

засобами» [414, р. 60]. Наприклад, у 1994 р. приватна компанія з Південноафриканської держави Executive Outcomes на замовлення уряду Анголи брала участь у боротьбі з організацією УНІТА, а в 1995 р. за домовленістю з урядом Сьєрра-Леоне боролася проти заколотників [408, р. 45].

Отже, в умовах громадянської війни держава як основний інститут політичної системи зазнає суттєвих змін, що призводить своєю чергою до змін державних структур і, ураховуючи нерозривний зв'язок між державою та правом, відповідно відбувається зміна старої та / або створення нової правової системи.

Держава як особлива політико-територіальна організація публічної влади є формою існування суспільства, право як сукупність правил поведінки визначає межі свободи і рівності людей, здійснення та захисту їхніх інтересів, що закріплені в офіційних джерелах і виконання яких забезпечується примусовою силою держави. «Правова система – це впорядкований державною владою правовий простір, що дозволяє ефективно функціонувати соціуму і системі державного управління...» [110, с. 97].

Держава як суверенна влада не може існувати й функціонувати поза правом, вона виступає творцем норм права, а система правових норм виступає ключовим інструментом у руках публічної влади. У правових нормах держава створює надійну основу для реалізації своїх функцій, забезпечення діяльності державних органів і посадових осіб.

Необхідність організації матеріального й духовного виробництва, політичного управління, регулювання відносин між людьми, установа порядку в суспільному житті, налагодження зв'язків між суспільними і політичними інститутами – основні фактори, що зумовлюють взаємодію держави і права.

В умовах громадянської війни кожна з протиборчих сторін, що утворила свою державу та її структури, відповідно видає і свої акти регулювання суспільних відносин, оскільки право є насамперед засобом

фіксації політичних рішень. Останні приймаються в межах процесу перетворення держави і, відповідно, потребують нормативного закріплення.

Право в процесі формування нових державних структур протиборчих сторін використовується як засіб легальності результатів прийнятих політичних рішень. В умовах процесів, пов'язаних зі зміною суб'єктного складу державного управління чи його інституціонального оформлення, відбувається фіксація нових утворень та інститутів. В окресленій ситуації створені інститути отримують шанс стати частиною системи державного управління.

Методи і способи державного управління, що застосовуються протиборчими сторонами, закріплюються у відповідних актах, які є не чим іншим, як правом, через наявність відповідних ознак.

По-перше, видані норми є певним еталоном, стандартом, моделлю поведінки в межах цієї держави. Нормативність права означає, що загальний характер норм виявляється в їх неперсоніфікованості та можливості багаторазової реалізації.

По-друге, правові норми конкуруючих держав протиборчих сторін мають відповідну документальну фіксацію, норми приймаються у відповідному порядку і оприлюднюються за допомогою засобів масової інформації чи іншим чином.

По-третє, правові норми встановлюються або санкціонуються державою в особі відповідних органів або посадових осіб, які наділені відповідною компетенцією або які взяли на себе певні повноваження.

По-четверте, для захисту та належного функціонування встановлених правових норм протиборчі сторони, що утворили державу як інститут, мають право застосовувати санкції до порушників правил, установлених владою. Створюється механізм державного примусу (фізичного, майнового, соціального) відносно суб'єкта в разі невиконання правових норм останнім.

По-п'яте, незважаючи на складні політичні, економічні, військові, релігійні або етнічні умови, кожна норма діє у взаємодії з іншими, а дефект

окремо взятої норми приводить до порушення функціонування правової системи загалом. Системність вноситься до права через законодавство.

Під час громадянської війни правова система, як і держава, розпадається. На її місці з'являються системи загальнообов'язкових норм, створені державами протиборчих сторін, під тиском внутрішньо- та зовнішньополітичних протиріч і обставин загальнонаціонального хаосу. Держава починає застосовувати для розв'язання конфліктів репресивні методи, які отримують своє юридичне закріплення в надзвичайних актах. Тобто процес законотворчості здійснюється в авральному порядку, має спрощену процедуру і виявляється здебільшого в створенні правових обмежень для певних категорій суб'єктів права.

Мінімізується сам процес від прийняття закону до реалізації його в екстремальних умовах збройної боротьби за владу. Окреслений процес містить кілька ключових компонентів: орган, що приймає закон; безпосередньо зміст закону, встановлена процедура прийняття закону; орган чи система органів, що контролює виконання закону; судова інстанція, яка реагує на порушення закону; орган, який виконує санкції, покладені на порушника закону відповідно до рішення суду.

Державні структури протиборчих сторін максимально спрощують окреслену структуру процесу. Як правило, закони приймають або органи, які не мають законодавчих повноважень, або особисто лідери протиборчих сторін. Процедурні моменти та діяльність судових інстанцій ігноруються і, відповідно, наступним етапом одразу стають силові структури, здебільшого в особі надзвичайних органів.

До змін у правовій системі в умовах громадянської війни слід віднести й трансформацію уявлень про зміст і застосування основних правових категорій. Наприклад, під час громадянської війни в США в державі змінюється зміст поняття «свобода». Дефініція стала тлумачитися в понятті свобода «позитивна», на відміну від довоєнного розуміння «негативної свободи». Або ситуація, пов'язана з поняттям «правовий захист» з боку

держави, коли поділ суспільства на «своїх» та «чужих», що закріплюється на рівні державної влади у відповідних нормативно-правових документах, сприяє формуванню «абсолютного зла» в образах «чужих», на яких правовий захист не поширюється (більшовицькі документи під час громадянської війни в Росії).

В умовах громадянської війни змінюються виміри базових правових уявлень про військовий обов'язок, права власності тощо. Усі ці правові уявлення набувають нового змістового контексту, що базується на політичному компоненті, категоричних ідеологемах.

Відбувається трансформація традиційних уявлень про злочинність, суспільно небезпечні й антисуспільні діяння. Порівняно з довоєнною системою правових норм формується нова, заснована на кардинально протилежних принципах, виникнення яких відображає зміну стану людини в реаліях системної кризи. Те, що в довоєнній правовій системі сприймалося як убивство, у нових умовах вважається справедливою помстою етнічному, релігійному ворогу, політичному супротивнику. Якщо раніше антисуспільна дія вважалася крадіжкою, у нових умовах може сприйматися як перерозподіл матеріальних цінностей відповідно до принципу рівності та справедливості.

Тобто суспільство входить у стан суспільної анемії, коли форми людської активності будуються поза системою будь-яких правових цінностей. У таких умовах досить часто виникає стихійна ініціатива населення з метою відновлення норм елементарної законності.

Громадянська війна відкидає більшість складників політичної демократії, спостерігаються прояви обмеження демократичних інститутів:

1. Видання карательно-репресивних актів воєнного часу, передусім про застосування смертної кари до зрадників, до ворогів народу, за збройну боротьбу проти державної влади тощо. Спостерігається захоплення заручників, кругова порука, превентивні розстріли.

2. Створення каральних органів і наділення останніх надзвичайними повноваженнями: розшук, слідчі функції, право арешту, взяття під охорону,

винесення вироків та приведення їх у дію. Як правило, заарештований з моменту затримання до виконання вироку знаходився під владою надзвичайних органів. Така концентрація повноважень, включаючи і владу над життям та смертю індивідууму, несе загрозу формування передумов для масового свавілля. Крім того, відбувається деградація інститутів судової влади.

3. Застосування терору по відношенню до окремих категорій цивільного населення країни.

4. Політична нетерпимість до протиборчої (протиборчих) сторін. Заборона діяльності на своїй території партій та рухів супротивника, а в деяких випадках і громадських організацій.

5. Створення механізмів цензури для засобів масової інформації (газет, журналів тощо). Організація боротьби з розповсюдженням політичної агітації іншої воюючої сторони (сторін). Відтак, у країні порушується свобода слова.

6. Примусова військова та трудова мобілізація населення країни.

Масштаби обмежень законності та демократії залежать від багатьох факторів: рівня розвитку громадянського суспільства держави, у якій відбувається громадянська війна; тривалості воєнних дій; політичної ідеології представників протиборчих сторін та їх бачення майбутнього нового суспільного та державного ладу; втручання іноземних держав (інтервенції) або світового співтовариства (миротворчих сил ООН) [65, с. 138].

Обмеження демократії залежить навіть від особистих якостей керівників протиборчих сторін та їхнього оточення. На думку Ф. Франко, «...демократія як засіб, що забезпечує твердий правопорядок, повагу до безпеки, віри та власності людей, не є обов'язковою» [229, с. 14].

Отже, під час тривалих громадянських війн діє більшість екстраординарних законів або спотворюється зміст старих; злочини виправдовуються умовами воєнного часу; порушення прав і свобод людини є наслідком агресивних дій під час збройного протистояння. Правова система не здатна забезпечити громадянам той правопорядок, який дозволяє вижити і

залишитися людиною і громадянином, оскільки для таких періодів у розвитку держави характерним є жорстоке, нелюдське або знищуюче гідність ставлення до людини чи її покарання. Жорстокість і репресивність права – це свідчення не сили, а, навпаки, слабкості держав протиборчих сторін, які ще не здобули перемоги і не мають необхідного авторитету в суспільстві.

Говорячи про кризу політичної системи під час громадянської війни, необхідно окреслити і стан такої складової, як ідеологія. Остання має подвійну природу: з одного боку, вона є обов'язковим елементом політичної системи, а з іншого – необхідним ресурсом влади. Ідеологія перебуває в тісному взаємозв'язку з особистістю, нав'язуючи їй певну систему цінностей. Останнє зумовлює підтримку індивідуальною свідомістю певної ідеології або, навпаки, залежить від відповідності цінностей реаліям життя. Ідеологія – обов'язкова частина політичної структури, і жодні зміни неможливі без ідеологічного обґрунтування, особливо в умовах боротьби за політичну владу.

Відповідно, за допомогою ідеології як ресурсу влади протиборчі сторони встановлюють свої цінності і переконання. Ідеологія впливає на формування ядра суспільних відносин, нав'язуючи народним масам певний ідеал, на основі якого формується оцінка «справедливо» чи «несправедливо», «розумно» чи «нерозумно» стосовно того чи того явища в суспільстві. Під час громадянської війни спостерігається не тільки конкуренція окремих типів чи моделей держави, а й антагоністична конкуренція ідеологій. Оскільки ідеології «претендують на формування у своїх прихильників певного світогляду, поділяють людей на «своїх» і «чужих», потребують активних дій по відношенню до «чужих»...» [106, с. 104], то протиборство протилежних ідеологій в умовах внутрішньої війни призводить до збільшення рівня загострення відносин у суспільстві. Боротьба альтернативних ідеологій як активних інструментів лідерів, еліти, спрямовує хаос політичної системи на структурування нового політичного порядку. Керівники протиборчих сторін на основі ідеології будують вектор цілі розвитку суспільства.

Ідеологія сторони, що захопила чи відстояла політичну владу, після громадянської війни може отримати статус державної. У такому випадку в результаті процесу структурування ідеологія має форму певного зводу загальнообов'язкових правил поведінки для всіх членів суспільства. Так, після завершення громадянської війни в Росії, у Китаї, на Кубі статус державної отримала комуністична ідеологія.

Завершення громадянської війни не завжди означає завершення кризи політичної системи, цей процес може затягнутися на десятки років, а в деяких випадках унаслідок державного перевороту знову відбувається біфуркаційний етап. Так, «...практика зміни політичної системи нестабільного режиму, що був установлений після громадянської війни на теренах Африканського континенту, простежується в Гвінеї-Бісау, Конго, Руанді, Сьєрра-Леоне, Ефіопії» [113, с. 107]. Це пов'язано з тим, що проблема створення/відтворення ефективних інституціональних структур базується на протиріччях між демократичними нормами і цінностями й традиціоналізмом суспільства. Особливістю є те, що держави «..ставлять перед собою завдання відповідати принципам «гарного правління» в умовах недостатнього рівня економічного розвитку» [260, с. 12]. І, відповідно, трансформації, що відбуваються в цих послаблених державах, призводять до «вибуху конфліктів» спочатку на місцевому рівні, а потім на рівні держави. Тобто, «ерозія державних інститутів породжує нові або сприяє узаконенню старих форм політичного насилля, зростає кількість суб'єктів, які готові застосувати превентивне насилля» [180, с. 98].

Такі держави Ф. Фукуяма називає слабкими, оскільки в них простежується безсилля держави, недоліки її адміністративного апарату, відбувається втрата монополії на легітимне застосування сили та простежується нелегітимність політичної системи загалом [348, с. 158]. До них можна віднести і низку тих держав, що пережили громадянську війну: Сомалі, Боснію, Руанду, Ліберію, Конго, Сьєрра-Леоне, Афганістан.

Громадянські війни ілюструють, що в державах встановлюються більш за все мобілізаційні політичні системи, для яких є характерним те що «...соціальні групи отримують мінімальну можливість для здійснення самостійних дій; між правителями та керованими велика політична дистанція; влада спрямовує політичну діяльність народних мас. Приватні особи мають мінімальні можливості для участі в процесі здійснення політики..» [381, с. 20]. Тобто, в державах спостерігається неподільність матеріальних інтересів й ідеологічних цінностей.

Громадянська війна в США стала історичним викликом для політичної системи держави, яка пережила радикальну трансформацію, а війна за незалежність Південноамериканських штатів призвела до встановлення мобілізаційної політичної системи.

Мобілізаційні системи, що встановлюються мають такі ознаки: «...формування команди революціонерів, що мають відповідну програму перебудови політичної системи відповідно до історичного виклику; розробка конкретних систем заходів, спрямованих на досягнення певної цілі (усунення безробіття, знищення ворога); переведення системи управління країною в «ручний» режим; апеляція до широких мас населення, вимога підтримати революціонерів (реформаторів), репресії проти незгодних з новим курсом і новою політикою»[27, с. 56].

Мобілізаційні системи можуть встановлюватися як популістські політичні системи, де головним учасником процесу прийняття політичних рішень розглядається не професіонал, а звичайний громадянин (обиватель), так й елітистської системи, де вирішальна роль у політичному житті відведена професіоналам (бюрократії). Для популістської системи характерним є становлення держави із системою колегіального керівництва. Популістські політичні системи недовговічні. В елітистській системі встановлюється держава, як правило, з харизматичним лідером, який поєднує верховного правителя, ідеолога (пророка), військового і політичного лідера. «Популістська і елітистська мобілізаційні системи відрізняються одна від

одної структурою і стилем керівництва. В ідеологічному плані обидві ставлять на перше місце колективізм і поєднання ідеологічних цінностей з матеріальними завданнями. У елітистському мобілізаційному режимі ідеологічні відносини між лідерами і масами характеризуються більшою політичною ієрархічністю...» [381, с. 129].

Отже, громадянська війна як біфуркаційний етап розвитку політичної системи відображає структурну і системну кризу: по-перше, демонструє руйнування основних інститутів; по-друге, формує альтернативи політичного розвитку, які могли б реалізуватися у випадку вибору того чи того детектора соціального відбору; по-третє, обирає селектором прагнення до побудови порядку в державі після хаосу відповідно до уявлень протиборчих сторін.

В умовах громадянської війни політична система проходить точку біфуркації, критичний момент нестабільності, у який з альтернатив обирається подальший шлях розвитку.

5.2. Громадянська війна як форма зміни влади.

Громадянська війна – це не тільки період масштабного протистояння альтернативних моделей суспільного розвитку, а й період гострої політичної боротьби, що за своєю суттю є боротьбою за верховну державну владу, тобто «...прояв політичної влади певної соціальної спільності (народу, класу тощо), яка володіє спеціалізованим апаратом для регулювання суспільних відносин та верховенством у суспільстві» [53, с. 47]. Протиборчі сили прагнуть оволодіти державними структурами з метою зміни спрямування розвитку суспільства або задля безпосереднього отримання економічних переваг через сам механізм державної влади.

Державна влада завжди є публічною, оскільки виступає від імені суспільства і характеризується безособовістю, водночас є політичною, оскільки держава є центральним елементом політичної системи та головним актором політичного процесу. Державна влада має кілька специфічних ознак.

По-перше, вона має власний суб'єкт (носій влади), що виражає її соціальну сутність і рішення якого стають обов'язковими для всіх членів суспільства, усього населення; по-друге, має юридично необмежений характер; по-третє, уособлює в собі концентрацію сили, використовуючи метод переконання, але спирається на примус (останнє і є примусовим характером державної влади); по-четверте, здатна до організації суспільних відносин і встановлення правових форм їхнього розвитку (монополія правотворчості та діяльності з охорони правових норм). Крім того, принциповою ознакою державної влади є те, що вона може регулювати й обмежувати всі інші види влади, наприклад, влада політичних партій, влада вчителів над учнями і навіть батьків над дітьми, тобто «всі інші соціальні організації мають лише частину влади або якусь одну з її форми. «Влада всіх інших соціальних організацій потребує для свого здійснення санкції з боку державної влади» [164, с. 409]. «Державна влада – це державна організація політичного управління суспільством, яка як за обсягом, так і за засобами впливу перевищує всі інші різновиди влади в усіх соціальних утвореннях» [249, с. 390].

Державна влада має, по-перше, можливість держави та її органів розпоряджатися життєдіяльністю суспільства, її громадян та їхніх об'єднань, спрямовувати їх, контролювати та підкоряти власній волі; по-друге, діючі державні органи; по-третє, узагальнена назва кола осіб, що мають найвищі повноваження. Державна влада є функцією економічно та політично пануючої верстви з управління справами суспільства через спеціально створений апарат здійснення влади.

Отже, носієм державної влади виступає група людей (соціальна спільнота, клас тощо), яким належить державна влада, чий інтерес в цей момент виражає держава. Тобто ті, кого можна назвати правлячою верхівкою. Остання здійснює верховну державну владу, яка за необхідністю є владою політичною.

У випадках незадоволення лінією ведення державної політики панівною верхівкою в інших суб'єктів політики виникає бажання змінити курс

державної політики. Одним із засобів зміни курсу стає відсторонення правлячої верхівки від державної влади, заміна її іншою верхівкою, тобто здійснення переходу державної влади з рук однієї групи людей у руки іншої групи людей. Відбувається зміна державної влади.

Зміна державної влади – це перехід від одного носія верховної влади (правлячої верхівки) до іншого в результаті політичної боротьби за владу або відповідно до існуючих у державі механізмів і нормативно-правової бази, або з порушенням чинного законодавства. З огляду на вищесказане, можна виокремити два шляхи переходу влади: легальний і нелегальний.

У першому випадку перехід державної влади може здійснюватися за допомогою легального механізму переходу влади з рук однієї групи в руки іншої групи, у другому – внаслідок порушення встановлених процедур передачі влади. На думку В. Гуляєвої і П. Панова, можна виокремити кілька моделей зміни влади: 1) «демократична», за якої зміна влади відбувається внаслідок перемоги опозиції на конкурентних виборах; 2) контреліта приходить до влади «недемократичним» шляхом унаслідок державного перевороту, громадянської війни; 3) «наступництво», коли процедурне рішення, прийняте в кулуарах правлячої еліти, може бути оформлено через обрання «нового лідера» або як суто «внутрішньопартійне рішення» [113, с. 105].

Зміна влади пов'язана з розколом суспільства, що зумовлює боротьбу між окремими верствами, соціальними групами. Політична історія доводить, що розкол суспільства має кілька видів: «1) горизонтальний розкол суспільства «верхи – низи», який породжує війну між верствами, що мають або різний соціально-економічний, політичний статус або політичну ідеологію; 2) розкол еліт, конфлікт між елітами, який зачіпає всі верстви, але слабкість тріщини не руйнує останні; 3) розкол суспільства через усі верстви – все суспільство розколоте по вертикалі; 4) розкол низів, коли боротьбу ведуть між собою представники низів, не зачіпає інтереси інших груп держави» [160, с. 15].

Боротьба за владу під час громадянської війни зумовлена розколом суспільства. Аналіз детермінації громадянської війни дозволяє зробити висновок, що під час громадянської війни спостерігається горизонтальний розкол суспільства між «верхами» і «низами» (громадянська війна в Росії), розкол «верхів» (громадянська війна в Домініканській республіці) і розкол суспільства через усі верстви (громадянська війна в Лівані).

Зміна влади відбувається за умови, коли влада внаслідок громадянської війни була завойована стороною, яка на початок збройної боротьби не мала статусу носія, але прагнула до володіння цією владою. У цьому випадку відбувається не тільки зміна влади, а й перетворення «переможця» на еліту, що має панівну силу. Останнє відповідає циклічному характеру розвитку еліт.

Процес зародження і становлення еліти має три внутрішніх періоди:

1. Перетворення будь-яких соціальних груп на силу, здатну до боротьби за владу, потім перехід у стан правлячої сили, становлення елітної групи як консолідованої верстви.

2. Розвиток еліти, який характеризується розгортанням сутності еліти й досягненням максимуму потенціалу можливостей.

3. Деградація еліти, стадія загибелі еліти, що сприймається як швидка втрата системних якостей.

Таким чином, завершення громадянської війни знаменує, з одного боку, перехід соціальної групи у верству, яка володіє владою і здійснює функцію панування, а з іншого – знищення на політичній арені конкуруючих соціальних сил, з якими будь-яким чином необхідно ділити владу або чий інтереси передусім необхідно враховувати у своїй політиці.

З огляду на особливості розколу суспільства й циклічність розвитку еліт громадянську війну як спосіб зміни влади можна охарактеризувати таким чином.

У випадку горизонтального розколу суспільства перехід державної влади відбувається від одного класу, верстви, соціальної групи до іншої. Наприклад, після англійської буржуазної революції XVI ст. під час

громадянської війни, коли боротьба відбувалася між буржуазією та феодалами, і кожен табір мав свій уряд, свої органи управління, армію, результатом боротьби став перехід державної влади від феодального до буржуазного класу.

У випадку вертикального розколу поділ суспільства в умовах громадянської війни відбувається не за соціально-економічною ознакою, а за етнічною, релігійно-конфесійною.

Відповідно до циркуляції еліт в обох випадках відбувається соціальна циркуляція, що є зміною соціального субстрату еліти. «Еліти як суб'єкт соціального процесу змінюються якісно або суттєво модифікуються під впливом політичних змін» [234, с. 13]. Соціальна циркуляція відображає зміну басейну рекрутування правлячої частини еліти. Для нової елітної групи формується нове філософське й ідеологічне обґрунтування, з'являються нові соціальні практики з огляду на нову систему моральних координат. Колишні владні еліти після громадянської війни повністю усуваються із системи владних відносин.

Громадянська війна в Іспанії привела до переходу державної влади від соціально-політичної сили (республіканців і соціалістів), що уособлювала собою демократію та свободу диктатури, яка встановила воєнний режим. «Громадянська війна в Іспанії – це перехід влади від одного до іншого носія, це історична боротьба між правими і лівими силами в Іспанії, яка й до сьогодні має напружений характер» [39, с. 147].

Під час громадянської війни в Камбоджі було повалено центральний уряд і до влади прийшли сили, що оголосили курс на тотальну зміну суспільства держави відповідно до принципів маоїстської концепції задля побудови в країні «комуністичного суспільства». Тобто відбувався перехід державної влади від уряду на чолі з Лон Нолом до «червоних кхмерів», ультралівої течії аграрного спрямування в комуністичному русі, створеної у 1968 р.

Громадянська війна в Лаосі, як результат боротьби між урядом держави і партизанами Патет Лао, коли протиборчі сторони підтримувалися США і СРСР, призвела до проголошення Лаоської Народно-Демократичної Республіки, відмови в грудні 1973 р. короля Саванг Ватхана від престолу і відставки Суванна Фума. Державну владу як президент очолив Суфанувонг, а фактичним правителем став Кейсон Фомвіхан.

У випадку розколу еліт у суспільстві перехід влади відбувається в межах одного класу (боротьба за владу між окремими фракціями, боротьба між Гаєм Марією та Сулою, а пізніше між Помпеєм і Цезарем); однієї соціальної верстви (війна між династією Ланкастерів і Йорків); воєнної еліти (громадянська війна в Нігерії).

Зміна еліти в цьому випадку відповідає політичній циркуляції, що відображає процес зміни групи всередині владної еліти. Політична циркуляція не торкається самого соціального типу еліт. Її результатом стає зміна правлячої групи еліт, зміна ролі субелітних груп, але, зазвичай, не відбувається зміна форми панування в суспільстві, типу суспільних практик, політичного режиму.

Після зміни влади новий носій влади і еліта, що представляє його інтереси, прагнуть до перебудови влади і навіть усього суспільства на принципах, проголошених у програмах і деклараціях. Перебудова всього суспільства своєю чергою призводить до зламу наступності суспільного, розвитку, усіх традицій і відмови від колишнього соціального порядку.

Перехід державної влади від одного носія до іншого, циркуляція еліт призводить до уривчастості в розвитку держави, тобто відбувається розрив наступництва між етапами розвитку, оскільки відбувається зміна підсистем суспільства.

Наступність – трансляція соціального досвіду, тобто передача за допомогою системи певних інститутів того, що було накопичено в епоху попереднього покоління, іншому поколінню» [311, с. 3]. До основних ознак наступності держави і права можна віднести: 1) наявність безперервного та

багатостороннього зв'язку між різними етапами розвитку держави й права; 2) об'єктивний і всеохоплюючий характер; 3) опору на позитивний досвід, тобто одночасно відбувається відбір, запозичення, перероблення, засвоєння та закріплення тих чи тих рис права, які склалися в минулому; 4) реалізація через здатність до самозбереження внутрішньої основи, що служить для нового руху вперед; 5) передача правових цінностей від покоління до покоління, від формації до формації і засвоєння цінностей кожною новою соціальною системою.

Абсолютної переривчатості не відбувається, бо це б викликало припинення існування держави. У цьому випадку йдеться про зміну певних цінностей, поглядів, принципів і функцій держави та про використання тих чи тих методів здійснення влади, що відображають домінування регулювальних, узгоджених чи силових форм забезпечення влади, що створює основи встановлення нових якісних характеристик політичного режиму як «...способу функціонування політичної системи, який забезпечує регуляцію її роботи та виявляється у вигляді сукупності найбільш типових для цього суспільства способів організації та функціонування основних політичних інститутів, комплексу методів та засобів (у тому числі ідеологічного порядку), що використовують органи влади для впливу на підвладних, а також системних принципів, на які вони при цьому спираються, які оформляють та структурують реальний процес взаємодії держави, суспільства, особистості, відображаючи тим самим фактичний стан конкретних політичних відносин, прав та свобод громадян, ступінь їхньої політичної активності, стан законності» [370, с. 236].

Особливості політичного режиму, що встановлюється після громадянської війни, визначаються «...історичним періодом, який переживає держава, перебігом політичного процесу та співвідношенням політичних сил...» [412, р. 10]. Відповідно, сукупність засобів і методів здійснення державної влади, що встановлюється після завершення громадянської війни, може відбуватися на засадах диктатури певної політичної сили, класу,

етнічної, релігійно-конфесійної групи або на демократичних принципах і на основні політичної свободи в державі.

Аналіз громадянських війн дозволяє стверджувати, що режимів, які базуються на «...інституціолізованій обмеженості влади волею нації, залежності пануючих від визнання і згоди підвладних, відповідальності пануючих перед підвладними»[146, с. 140], встановлюється значно менше після громадянської війни. Характеристика демократичних режимів, установлених після громадянських війн, дає змогу говорити, що основні перетворення стосуються передусім розширення прав і свобод певних категорій або всіх громадян, залучення більшості останніх до політичного процесу, створення відповідної системи противаг і стримування гілок державної влади, а вже потім відданості керівництва держави демократичним тенденціям у процесі змін суспільного життя.

Зазвичай перехід до демократичних режимів відбувається в державах, у яких до процесу завершення громадянської війни були залучені міжнародні організації. Наприклад, деякі громадянські війни, що завершилися наприкінці останнього десятиліття ХХ ст. або на початку ХХІ ст. політичним врегулюванням за посередництва ООН або африканських регіональних / субрегіональних організацій, відображають «встановлення в державі (Ліберія, Бурунді, ДРК, Сьєрра-Леоне) крихкої демократії»[183, с. 47], яка не відповідає вимогам забезпечення широкої та постійної участі пересічних громадян у політичному управлінні і спирається на підтримку міжнародних або регіональних / субрегіональних організацій. Як наслідок, такий демократичний політичний режим є нестійким і залишається загроза повороту держави до встановлення авторитарного режиму.

Демократичний процес в африканських державах, які пережили громадянські війни, характеризувався такими аспектами: 1) демократизація була фактично зведена до внутрішньоелітної боротьби за владу; 2) демократизація обмежилася переважно багатопартійними виборами, і автократи, щоб зберегти владу, миттєво стали демократами, а в багатьох

випадках виграли вибори і залишилися таким чином при владі; 3) авторитарні лідери, втрачаючи владу, прагнули реваншу і використовували всі можливості, щоб повернути її.

Крім того, під впливом глобалізаційного тиску держави вимушені проводити модернізацію і «...підтримувати процес відкриття власних суспільств або, відповідно, розвивати його і, як наслідок, обмежується регулятивна здатність у власній державі» [154, с. 55].

З огляду на вищесказане, важко не погодитися з думкою президента Габону О. Бонго відносно проблем демократії в державах Африки, що насаджувати демократію за зразком західних країн «...занадто велика розкіш. Демократію копіювати не можна... ..потрібно більше дисципліни, більше солідарності, більше держави. От тоді демократія отримає всі необхідні умови для розвитку і укорінення..» [Цит. за: 178, с. 65].

Аналіз громадянських війн дозволяє стверджувати про превалювання встановлення недемократичних (тоталітарного і авторитарного) режимів, особливо у випадках горизонтального і вертикального розколу суспільства. Тоталітарний режим встановлюється за максимальної активності народних мас, тобто політична влада ніби нав'язується народом самому собі [66, с. 98; 421, с. 115].

Етатизація суспільної свідомості, панівне становище масової партії, представники якої прийшли до влади, підкорення державного управління вождю зумовлює встановлення тоталітарного режиму після громадянської війни. Вихід із кризи політичної системи розглядається як відновлення єдності та монолітності державної структури. Відтак, демократія стає антитезою державності.

У державах, де після громадянської війни встановлюється тоталітарний режим, спостерігається панування держави над усіма сферами суспільного життя, монопольний державний контроль за засобами масової інформації, панування однієї партії і зрощення її апарату з апаратом державної влади. Держава повністю ідентифікує себе з суспільством, позбавляючи його своїх

соціальних функцій, саморегуляції і саморозвитку. Політичний плюралізм у таких державах відсутній. Основними методами, що використовуються державною владою для управління суспільством, є методи терору, примусу, насильства, репресій. Тактика державного терору застосовується задля створення атмосфери страху, спрямовується на придушення будь-яких проявів політичної опозиції і встановлення тотального контролю над суспільством. Опозиціонери не мають альтернативних насиллю засобів захисту. Представники ж режиму захищені від відповідальності за свої рішення та політичних, правових наслідків застосування сили на адресу невдоволених.

Так, абсолютно очевидним є тоталітарний характер франкістського режиму, для існування якого була «...потрібна не лише віра і ентузіазм віруючих, а й неодмінно усвідомлення свого безсилля невіруючими» [356, с. 74]. Характер Ф. Франко і його режиму виявився в тому, як був організований державний терор, «...позбавлений як німецької витонченості, так і російського розмаху» [356, с. 75].

Якщо ж говорити про формування тотального суспільства в державі після закінчення громадянської війни, то відбувається застосування техніки репресивної мобілізації та контролю свідомості суспільства. «Образ ворога» в такій системі стає одним з найважливіших елементів організації режиму. Загальна підозрілість, страх, зневаження людського життя затверджується у суспільстві й суспільній свідомості.

Меншим злом після громадянської війни є встановлення авторитарного режиму, за якого нова державна влада не формується та не контролюється народом. Це може бути влада одноосібного правителя (тирана, вождя) або правлячого угруповання (хунта), що не обмежується правом та інститутами, які обрані широкими народними масами. Установлюється практика владарювання, за якої порушується принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Незважаючи на своє існування, у реальному житті представницькі органи нічого не вирішують, законодавчий орган приймає рішення,

напрацьовані правлячою елітою на чолі з вождем або групою осіб, що складають панівну верхівку. Національним лідером стає головний ідеолог режиму, здатний змінити традиції і чинні закони відповідно до власних поглядів, щоб виконати «велику місію» зі встановлення «нового порядку» і відкрити «нові горизонти» у розвитку країни. Тобто «..авторитарний режим надає главі держави колосальні можливості впливати на стан справ у суспільстві» [320]. До того ж, простежується надмірна суб'єктивізація політичного процесу, що «..призводить до того, що самі лідери задля легітимності вимушені демонструвати рішучість, упевненість, дбати про «чистоту ідейних принципів». Через ідеологізацію політичного процесу відбувається штучне перебільшення ролі пропонованих ними футурологічних проектів, спрямованих на виведення держави із кризи і на розбудову її за моделлю, що зображується як довершена й найкраща з усіх» [349, с. 100].

Безперечним є те, що встановлення авторитарного режиму базується на прагненні державної влади до соціальної впорядкованості, надійності, передбачуваності за будь-яку ціну. Враховуючи той факт, що громадянська війна призводить до переривчатості державного розвитку «...чинником відтворення авторитаризму в масовій свідомості стає відсутність спадкоємності в... ..курсі держави..» [349, с. 99].

Найбільшу кількість сучасних авторитарних режимів після громадянських війн встановлено на території Африканського континенту, який став своєрідним «заповідником» авторитаризму» [174, с. 142]. Незважаючи на те, що внаслідок громадянської війни повалені диктаторські режими Х. Менгісту в Ефіопії, де в травні 1991 р. до влади прийшов Революційно-демократичний фронт народів Ефіопії, С. Мобуту в Заїрі (Конго), де в травні 1997 р. перемогу отримав Альянс демократичних сил, у державах встановився авторитарний політичний режим. Авторитарні режими встановилися і в таких державах, як: Чад, Конго, Нігерія, Ангола, Лівія, Уганда, Сомалі та Судан.

Різновиди недемократичних режимів, що встановлюються після громадянської війни і переходу влади до нового носія, досить різноманітні. По-перше, це військовий політичний режим, що спирається на армію, військові в суспільстві виступають найбільш організованою силою, яка володіє ресурсами влади. Керівництво держави спирається на підтримку війська. Часто створюються політичні партії, однак це не змінює сутності режиму: влада розподіляється через армію, а не через партію.

Військові, які приходять до влади внаслідок громадянської війни, використовують «апарат армії для консолідації свого режиму і вважають себе нейтральними арбітрами, вимушеними займатися політикою» [353, с. 14]. Військовим диктатурам притаманні риси групової свідомості воєнних та їхні корпоративні цінності, як-от: дисципліна, порядок, ієрархія, субординація, єдність, ефективність армії. Зазвичай політичний процес у державі підпорядковується нормам військового інституту. Монополізація політичної влади військовими, як правило, призводить до посилення консервативних, а в деяких випадках до реакційних тенденцій у суспільстві.

В умовах військового режиму в деяких країнах формується президентсько-мілітаристська республіка (Алжир, Нігерія), у якій президент спирається на єдність армії і системи органів управління зверху донизу. Президент держави контролює законодавчі й виконавчі органи влади. Законодавчі органи мають право приймати закони тільки за умови обов'язкової узгодженості з головою держави, тобто влада в країні фактично персоніфікована однією людиною.

Слід зауважити, що військові режими є досить нестабільними. Так, після громадянської війни Нігерія впродовж 30 років пережила низку військових режимів, що характеризувалися політичною, економічною і соціальною нестабільністю, насиллям, релігійними і міжетнічними протиріччями, збільшенням ролі армії в суспільстві та корупцією. Встановленню військового режиму в Нігерії сприяли економічна відсталість

країни, слабка соціально-класова структура нігерійського постколоніального суспільства, релігійні та етнорелігійні протиріччя.

Специфічним підвидом військового режиму, що встановлюється після громадянської війни, є режим переможця в особі повстанського руху. В цих випадках спрацьовує атрактор харизми лідера.

Керівники повстанських рухів (наприклад, Й. Мусевені в Уганді й П. Кагаме в Руанді), незважаючи на те, що стають на чолі держави неконвенціональним засобом, присвоюють собі військові звання і очолюють збройні сили, хоча їх не можна з повним правом віднести до військових правителів. По-перше, повстанські рухи зазвичай складаються з двох частин – цивільного керівництва та збройних формувань і більшість лідерів повстанських рухів не беруть безпосередньої участі у військових операціях і воєнних діях, складаючи цивільну складову повстанського руху. Відповідно більшість керівників не мають воєнного досвіду (наприклад, А. Бен Белла з алжирського Фронту національного визволення). По-друге, деякі повстанські лідери, захопивши верховну владу, беруть на себе формальних військових обов'язків. Наприклад, Ф. Кастро, ставши керівником держави, продовжував носити солдатську форму, а керівництво збройними силами Куби передав своєму брату Р. Кастро. По-третє, ті лідери, які ніколи не мали статусу професійних військових, не несуть жодної відповідальності перед військовим корпусом. Отже, якщо брати головним критерієм військового режиму те, що керівник походить зі складу професійних військових, то лідери повстанських рухів не можуть у чистому вигляді підпадати під цю категорію.

Другий різновид недемократичного режиму, що може встановлюватися після громадянської війни, є олігархічний авторитарний режим, за якого влада належить певним корпоративним кланам. Зазвичай існуючі виконавчі, законодавчі і судові структури виконують волю блоку корпоративних кланів. Корпоративні клани, як правило, залежать у політичному й економічному плані від іноземного капіталу, тому що орієнтуються на експорт сировинних ресурсів і практично не виявляють інтересу до комплексного розвитку

національної економіки. Це призводить до глибокої економічної кризи, зuboжіння широких мас населення і в майбутньому – до нового протистояння влади і населення. Країнам із такими режимами притаманний стан постійної політичної нестабільності (Сальвадор, Філіппіни).

Олігархічний авторитарний режим може будуватися або на конкурентних засадах, коли олігархи (олігархічні групи) та/або корпоративні клани претендують на олігархічний статус публічно, змагаються безпосередньо через партійні інститути, або на обмеженні чи відсутності публічності змагання між окремим олігархами та/або олігархічними групами (корпоративні клани), коли правитель-автократ, який виступає верховним джерелом політичної волі, установлює відповідні правила «політичної гри» і вимагає та/або забезпечує їхнє дотримання. Інколи правитель-автократ використовує силовий примус і репресії.

Третій різновид авторитарного режиму, що може встановитися, – це режим особистої влади, який опирається на авторитет сильного лідера. Сам режим може мати підтримку народу. Основою для виникнення подібних режимів стає відчуття зовнішньої загрози для держави. Самі лідери часто використовують націоналістичні гасла, ідеї незалежності або «модернізаційного прориву» (швидкого вирішення проблем економічної відсталості й бідності) для консолідації населення навколо власної влади. Відбувається закріплення влади харизматичного лідера, який отримує беззаперечну та необмежену підтримку, що цілеспрямовано організовується. «Рішення такого лідера (вождя) сприймаються як здійснення сподівань та надій народу, його політика ставить за мету досягнення могутності держави, розширення її території, боротьбу з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Широкі верстви населення притягуються до реалізації політичних заходів, до насилля» [203, с. 133].

Зазвичай вожді мають режимну партію. Саме партії стають тим інструментом, за допомогою якого лідери проникають у суспільство і встановлюють тотальний контроль. Партія стежить за потенційними

дисидентами, тими громадянами, які не поділяють поглядів вождів. З іншого боку, вона заохочує тих громадян, хто готовий співпрацювати з режимом, певними привілеями: кар'єрою в державних і партійних структурах, доступом до певних соціальних благ, недоступних іншим громадянам.

І останній різновид недемократичного режиму, що може встановлюватися після громадянської війни, – це етнократичний політичний режим, за якого застосовуються дискримінаційні заходи щодо непанівних етнічних груп. Масштаби дискримінації коливаються від доволі жорстких до м'яких форм і залежать від примх правлячих кіл. Представники одних непанівних етнічних меншин зазнають жорсткої дискримінації, натомість представники інших почувуються більш комфортно. Подібне неоднозначне ставлення ґрунтується на історичних стереотипах і міфах, негативному або нейтральному сприйнятті правлячими колами та домінуючою етнічною спільнотою тих чи тих етнічних груп.

Етнократичні режими характеризуються тим, що: 1) політичні партії ґрунтуються насамперед на етнічних інтересах; 2) етнічні квоти визначають розподіл ключових посад; 3) державні інститути, особливо в освіті і секторі безпеки, розділені за етнічними групами; 4) «...голови урядів призначаються спочатку за етнічною належністю і тільки потім за іншими характеристиками» [406, р. 155–156].

Громадянські війни в Руанді та Бурунді є найяскравішим прикладом установа етнократичного режиму внаслідок збройної боротьби за державну владу між окремим етнічними групами. «Дві держави Руанда та Бурунді – своєрідне віддзеркалення одна одної: у першій країні була влада етнічної більшості хуту, а в іншій країні влада опинилася в руках етнічної меншості тутсі» [183, с. 131]. Також до цього різновиду слід віднести політичні режими Боснії та Лівану.

Політичні наслідки громадянської війни проявляються на рівні взаємодії держави та суспільства [75, 177]. Досить цікавою є доля громадянського суспільства. Як відомо, останнє існує та функціонує в

діалектичній суперечливій єдності з державою. Якщо після внутрішньої війни встановлювався демократичний режим, громадянське суспільство тісно співпрацює та взаємодіє з державою, в інших випадках при встановленні авторитарного чи тоталітарного режиму – перебуває в пасивній або активній опозиції до держави. При цьому не слід забувати, що, не дивлячись на закінчення громадянської війни та процес ціннісної уніфікації, післявоєнне суспільство залишається розрізненим, більш того спостерігається збільшення емоційного сприйняття політичного життя. Останнє доводить необхідність будувати нову культуру діалогу між громадянами та владою.

Процес зміни політичного режиму, пов'язаний з упровадженням до різних сфер соціального життя комплексу нових методів, засобів, прийомів і способів здійснення державної влади, пов'язаний з відмовою від деяких правових настанов, які існували в суспільстві раніше. Таким чином, зміна політичного режиму пов'язана, зокрема, і з формуванням принципово нових правил, які регулюють суспільні відносини, завжди пов'язані з порушенням права. Цей процес характерний для будь-яких переходів, що передбачають формування іншого політичного режиму порівняно з довоєнним. І неважливо, чи йдеться про перехід і встановлення демократичного режиму або тоталітарного – в будь-якому випадку право цієї держави піддається суттєвим перетворенням.

Тобто відбувається процес дискретності як «зумовлений ...внутрішніми чинниками... розрив з традиціями нормативного та індивідуального правового регулювання суспільного життя...» [212, с. 21]. У цьому випадку йдеться про історичну переривчастість у процесі розвитку права конкретної держави, що виявляється у припиненні існування старої правової системи внаслідок дії політичних факторів. Відбувається відмова від юридичної традиції, що існувала до початку збройного протистояння. Більшість нормативних актів попереднього державно-політичного режиму скасовуються або суттєво змінюються, приймаються екстраординарні правові норми. Ураховуючи той факт, що реальне суспільне життя неможливе в

умовах повної анархії, то певний час новий носій державної влади використовує скореговані на користь своїх інтересів і цінностей старі закони.

На першому етапі становлення нової правової системи нові закони, декрети, накази стрімко народжуються, а також стрімко змінюються, відміняються або заміняються. На цей процес впливають політичні та ідеологічні погляди нових носіїв державної влади. Конкретні норми нерідко заміняються політичними лозунгами, зміст законів містить нечіткі фрази і маловживані терміни.

На початку формування нової правової системи застосовується така форма законодавства, як декрети. При цьому останні виконують не тільки функцію регулювання суспільних відносин, а й одночасно пропаганди нової влади і залякування населення. Проводиться так звана пропагандистська законодавча політика з метою отримання більшої підтримки з боку населення і при цьому ж закони нової влади – це закони сили й засоби залякування.

Правові норми, що приймаються державними структурами, мають риси норм екстраординарної законотворчості: 1) до їх прийняття змушують екстремальні політичні та військові умови збройної боротьби за політичну владу, закони не були б прийняті, якби не стан загальнонаціональної катастрофи; 2) передбачають обмеження прав і свобод або встановлення спеціальних правових режимів для окремих категорій населення держави, виокремлених за класовими, політичними, етнічними або релігійними ознаками; 3) містять значний конфліктний потенціал, оскільки поглиблюють поляризацію суспільства, виокремлюючи ті чи ті категорії громадян у групи, які мають привілеї й преференції або навпаки позбавляються певних прав і свобод; 4) приймаються з метою реалізації інтересів окремих груп (старої правлячої еліти, чиновників, певної соціальної, етнічної, релігійної групи); 5) зазвичай приймаються з порушенням процедури законодавчого процесу; 6) створюють видимість вирішення проблеми без можливості вирішення проблеми суто нормотворчими засобами; 7) мають жорсткий характер,

оскільки є за своєю суттю імперативними нормами, що не допускають жодного відступу від свого змісту.

Екстраординарна законотворчість відображає процес активного конструювання, що призводить до появи в суспільстві нових правил, до виконання яких люди не звикли, а іноді й не готові. Протиборчі сторони в хаосі громадянської війни відходять від загально визнаних норм на користь екстраординарного права, здебільшого заснованого на насиллі та поділі суспільства на окремі групи, версти, класи. Відбувається переплетення різнопланових правових позицій, що посилює правову дезорієнтацію, деформацію правових орієнтирів і принципів.

Доцільність екстраординарних норм виправдовується необхідністю захисту своєї держави від посягань протиборчої сторони, а в деяких випадках – і від воєнної інтервенції з боку третьої сторони. Така постановка питання доцільності виправдовує чинний порядок обмеження прав і фактичний терор. Екстраординарна законотворчість призводить до масовості прогалин у нормах, які повинні бути насамперед регулятором суспільних відносин. У таких умовах пріоритетним засобом вирішення соціальних конфліктів стають масові репресії, що, відповідно, тягне за собою масові порушення загальноправових принципів прав і свобод людини, а використання страху перед владою стає опорою для останньої в процесі побудови нового порядку.

У випадках встановлення недемократичних режимів відповідно до методів управління встановлюється правова система з таким специфічними рисами, як:

1. Дискримінаційний характер права, що позначається у фактичній неможливості формальної рівності для всіх соціальних, релігійних, етнічних категорій населення.

2. Персоніфікований характер правових приписів, тобто в праві створюються інститути, що встановлюють особливий статус певної посадової особи, зазвичай голови держави.

Оскільки повалення одного ладу та початок розбудови іншого для суспільства не означає початок з «чистого аркуша» і одразу побудувати нову систему майже неможливо, то деякі елементи старої системи відновлюються шляхом включення їх у нову систему, але вже на нових принципах.

Зберігаються норми та інститути, які містять нейтральні цінності й виконують нейтральні функції щодо нового соціального порядку. Зазвичай це норми та інститути, що регулюють технічні процеси. Наприклад, використання усталеної юридичної техніки в галузі юридичної мови та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів. Використання старих форм розглядається прагматично, як засіб прискорення реалізації нових завдань, поставлених перед правовою системою. Попередні форми функціонування правової системи в тій чи тій модифікованій або деформованій формі стають підґрунтям для нової системи права, яка формується в результаті екстраординарної законотворчості.

Своєю чергою права переривчатість – ключовий фактор делегітимації. І, як наслідок, перед новою владою, постає проблема легітимності внутрішньої (визнання суспільством або його переважною більшістю влади, політики і практичної діяльності) і зовнішньої (визнання з боку світового співтовариства).

Легітимація державної влади забезпечується не прийняттям законів, а комплексом переживань і внутрішніх настанов людей, уявленнями різних верств населення про дотримання державною владою та її органами норм соціальної справедливості, прав людини. Усе це після громадянської війни суттєво ускладнюється через відсутність консенсусу в суспільстві, дефіцит ефективної роботи нових владних структур.

Зрозуміло, що легітимність нової влади не може бути правовою, оскільки сформувалася всупереч правовим процедурам, законам і загальноприйнятим правилам. Виправдання і легітимність «переможця» (нового носія державної влади) залежить від низки внутрішніх (мінімальне застосування під час збройної боротьби таких засобів, як знищення мирного

населення, звірства над полоненими, використання тортур, взяття та знищення заручників) і зовнішніх факторів (геополітичні й ідеологічні інтереси іноземних держав і міжнародних організацій), які можуть відіграти позитивну чи негативну роль у цьому процесі.

Для забезпечення власної легітимності нова влада застосовує низку заходів організаційного, ідеологічного, економічного та юридичного характеру, як-от: залучення населення з-поміж прихильників до формування нової системи органів державної влади; запровадження державної ідеології або загальнозначущої ідеї; проведення державної інформаційної політики; встановлення зовнішньоекономічних зв'язків з іншими державами; юридичне закріплення структури і повноважень нових органів державної влади.

Сукупність заходів, спрямованих на досягнення легітимності новою владою, враховує психологічні якості окремих груп суспільства і бажання окремої особистості підтримувати думку більшості. Формування у пересічних громадян віри у справедливість встановленого порядку і розподілу матеріальних ресурсів дозволяє новій владі створити ілюзію контролю над нею з боку громадян. Політична соціалізація забезпечує підтримку влади шляхом виховання на основі норм і цінностей, моделей поведінки, які встановлені новою владою, як найбільш сприятливі для суспільства. Відбувається експлуатація образу «ворога» з метою переконання всього суспільства в існуванні персоніфікованих загроз і можливості їх нейтралізації шляхом консолідації суспільства навколо нової влади.

Аналіз громадянських війн показує, що легітимність нової влади може забезпечуватися поєднанням кількох складників :

1. Силової легітимності. З одного боку, це заходи, спрямовані на демонстрацію ефективності нової влади як реакції на негайні потреби суспільства шляхом застосування силових структур з метою вирішення соціально-значущих завдань і проблем. З іншого – готовність силових структур тією чи тією мірою застосувати насилля (зокрема і збройне) на користь нового носія державної влади, і легітимність нової влади спирається

на визнання та підтримку збройних сил, державних органів особливої компетенції тощо.

2. Популярної легітимності, готовності більшості населення держави підтримати носія нової влади, у якому вбачають виразника своїх інтересів. Відтак, у громадян формується почуття власної причетності до влади.

3. Авторитетної легітимності, тобто визнанням і підтримкою з боку інститутів, що уособлюють собою найважливіші цінності. Наприклад, церкви, коли католицька церква підтримала режим Ф. Франко і виступила в якості союзника політики каудильйо.

4. Міжнародної легітимності, тобто визнання провідними державами та міжнародними організаціями. Ця легітимність надає змогу виступати державі рівноправним суб'єктом міжнародних відносин (налагоджувати співробітництво з іншими державами, брати участь у роботі регіональних і глобальних міжнародних організацій, вдаватися до міжнародного правосуддя).

Легітимація нової державної влади має кілька рівнів:

1. Визнання необхідності цієї влади для існування суспільства, що пережило громадянську війну.

2. Визнання створеної системи державних інститутів та їхньої компетенції.

3. Визнання представників нової влади, їхньої політичної програми або особистісних характеристик.

Поєднання всіх складових і рівнів процесу легітимації ілюструє визнання радянської влади після громадянської війни в Росії. Легітимність більшовицької влади забезпечувалася: а) підтримкою широких народних мас, які вбачали в більшовицькій владі захисника трудящих; б) міжнародним визнанням *de facto*, оскільки іноземні держави почали торгівлю й інші види взаємодії з радянською Росією, хоча і не визнали правомірності знаходження при владі партії більшовиків та їхніх лідерів, бо останні прийшли до влади всупереч загальноправовим принципам; в) підтримкою силових структур

(робітничо-селянської червоної армії, надзвичайної комісії з питань боротьби з корупцією та саботажем тощо); 4) визнанням принципів диктатури пролетаріату й авторитету вождя В. Леніна; 5) Роботою надзвичайних органів, головне завдання яких полягала у виявленні внутрішніх ворогів і забезпечення стабільності нового політичного порядку.

Відтак, найбільший рівень визнання більшовицька влада мала з боку силових структур, а найменший – міжнародного співтовариства.

Якщо громадянська війна спричинена боротьбою з режимом, який допускав порушення прав громадян на мирні акції протесту, на свободу слова і преси, застосовував насильницькі дії до протестувальників (багаточисельні побиття, вбивства) та репресії до політичних опонентів, то легітимність протиборчої сторони, яка стала новим носієм державної влади, буде базуватися і на втраті легітимності попередньої влади.

Отже, громадянська війна як форма зміни влади є насильницькою зміною правлячої еліти, що не пов'язана з будь-якими еволюційними змінами соціальних і економічних відносин. Громадянська війна призводить до «штучної» трансформації суспільних відносин засобами активних дій самих громадян, залучених до політичної боротьби.

Висновки до розділу 5.

Громадянська війна характеризується так званою атмосферою дефіциту часу для прийняття рішення щодо управління суспільними процесами і при цьому коло проблем, які повинні бути вирішені, постійно зростає. Останнє ускладнюється невизначеністю ситуації, що зумовлена непередбачуваними діями протиборчих сторін і емоційною напругою в суспільстві. Політичні наслідки громадянської війни починають проявлятися одночасно із загостренням протистояння і першою стадією збройної боротьби за владу між протиборчими сторонами. Відбувається остаточне оформлення протиріч між правлячою та позиційною силами; криза влади; відкидання

старого режиму та інверсія попередньої соціальної ієрархії на локальному та національному рівнях; руйнування національної злагоди та політичної стабілізації.

Структурна і системна криза політичної системи під дією ендогенних і екзогенних факторів в умовах громадянської війни є відображенням подвійного процесу зміни й розпаду довоєнних соціально-політичних відносин, інститутів, структур і конструювання нових, доля яких не визначена, що створює альтернативність подальшого розвитку політичної системи держави.

Громадянська війна призводить до зміни стану всього суспільства, в умовах застосування протиборчими сторонами насильницьких, особливо збройних, засобів для досягнення поставленої мети відбувається зміна політичних і державних інститутів:

- розкол держави як єдиного політичного організму та існування конкуруючих державних утворень;
- паралельне існування «старої» і «нової» ціннісної системи;
- поєднання елементів воєнної і цивільної влади;
- формування апарату управління за партійним, релігійним, етнічним принципом;
- трансформація правової системи, збільшення ролі політичного та ідеологічного компонентів і нехтування принципів законності;
- боротьба політичних ідеологій і формування образу «чужих» і «своїх»;

Громадянська війна є критичним моментом нестабільності політичної системи, і одна з альтернатив подальшого розвитку держави після громадянської війни пов'язана зі зміною влади всупереч наявним у державі механізмам і нормативно-правовій базі.

Громадянська війна як форма зміни влади, спричинена соціально-політичними, економічними, расово-етнічними чи конфесійно-релігійними

суперечностями і горизонтальним чи вертикальним розколом еліт, характеризується:

- насильницькою зміною панівної еліти й переходом влади від однієї верстви / групи до інших всупереч існуючим легальним механізмам;
- порушенням наступності в суспільному розвитку держави і права;
- перетворенням сторони-«переможця» на еліту, що має панівну силу, яка прагне до остаточного знищення супротивника;
- зміною методів здійснення влади з боку нової правлячої еліти, що створює нові якісні характеристики для політичного режиму;
- розривом нормативні традиції правового регулювання суспільного життя і формуванням нової правової системи, що базується на поєднанні елементів старої правової системи і екстраординарної нормотворчості;
- необхідністю подолання новою владою проблеми власної легітимності, яка вирішується силовими, популістськими засобами або за допомогою підтримки з боку авторитетних інститутів чи міжнародних організацій та провідних держав світу.

В умовах внутрішньої війни відбувається формування нового типу політичного суб'єкта, здатного сформувати в дусі нових ідей націю, яка повинна перетворитися на основу легітимності та легальності влади.

РОЗДІЛ 6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ВЗАЄМОДІЯ АКТОРІВ ГЛОБАЛЬНОЇ І РЕГОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

6.1. Громадянська війна як поле зіткнення геополітичних інтересів.

Громадянська війна виявляє геополітичні інтереси держав, пов'язані з прагненням розширити вплив або встановити контроль над територіями інших держав. Перехрещення інтересів в умовах інтернаціоналізованої громадянської війни відображають насамперед конкуренцію за встановлення політичної гегемонії над тим чи тим сектором геополітичного простору, тобто зміни в політичному процесі регіону та світу, пов'язані з переломленням векторів співпраці країн на міжнародному рівні.

Більшість громадянських війн, що відбуваються в регіонах, де перехрещуються інтереси багатьох держав і народів, характеризується безпосереднім або непрямим втручанням, політичним та ідеологічним впливом глобальних або регіональних акторів. Громадянська війна стає відображенням різноманітних геополітичних комбінацій різних держав і перерозподілом сфер впливу між ними.

Так, військові дії на Далекому Сході під час громадянської війни в Росії залежали не тільки від сили й інтенсивності протиборства різних політичних сил «червоних» і «білих», а й від зацікавлених у контролі над цим регіоном Великобританії, Франції, США та Японії, які прагнули отримати геополітичні дивіденди, використовуючи ситуацію на свою користь.

За рішенням Паризької конференції 1918 р., відповідно до плану ліквідації більшовизму й відновлення легітимної влади в Росії, Сибір та Далекий Схід визначалися «зоною відповідальності» США й Японії, причому Великобританія і Франція розглядали Японію як противагу американському впливу на Тихоокеанський регіон.

Як і очікувалося, США й Японія вступили в протиборство за контроль над Далеким Сходом. Перші розглядали регіон як базу для економічної діяльності власних компаній і протидію економічному та політичному зміцненню Японії. Військове втручання США в перебіг громадянської війни в Росії обмежувалося введенням незначного контингенту військ, фінансовим і матеріальним забезпеченням інших учасників інтервенції. Але при цьому максимум зусиль США спрямовували на воєнне та політичне ослаблення Японії, використовуючи як засіб економічної експансії відкриті в усіх великих містах Далекого Сходу консульства, що забезпечували й організовували роботу американських торгових компаній у районах дислокації американських, союзницьких чи «білогвардійських» військ. Певний час США підтримують Далекосхідну республіку, сподіваючись на створення незалежного від Радянської Росії альтернативного державного утворення, залежного від американського капіталу, однак, через посилення присутності Японії, змінюють вектор зусиль, виступаючи за збереження цілісності російських територій.

Японія ж розглядала громадянську війну в Росії як можливість здійснити велику анексію або за допомогою сепаратистські налаштованих представників «Білого Руху», або шляхом прямого захвату Примор'я. Правлячі кола Японії домагалися одноосібної інтервенції на Далекому Сході. 1922 р. зростання впливу та територіальних претензій Японії, на думку держав Західної Європи та США, стало більш загрозливим, ніж поява на Тихому океані форпосту більшовиків, у зв'язку з чим євро-американська група учасників інтервенції віддала перевагу відновленню Радянської Росії над посиленням японської присутності.

Безрезультатність інтервенції Японії стала стимулом для зміни геополітичного вектору останньої в бік Китаю. Японія змогла протистояти європейській інвазії й успішно розпочала процес політичної та економічної модернізації, що стало запорукою сходження імперії на шляху до лідерства в

регіоні. Японія розширила сфери свого територіального контролю в Маньчжурії й на Корейському півострові.

США отримали роль обмежувача зростання японської могутності, яка змусила їх перейти від більш пасивних до активних моделей політико-економічного механізму реалізації своїх геополітичних інтересів.

Унаслідок застосування різноманітних експансивних форм і воєнно-силової практики в процесі реалізації геополітичних інтересів після громадянської війни в Росії між зацікавленими державами сформувалися нові аспекти конкуренції в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Конфігурація геополітичного конструкту регіону була побудована з огляду на:

1) вимушене союзництво США й Японії як геополітичних конкурентів у боротьбі з радянським режимом та одночасну конкуренцію за вплив у регіоні;

2) початок переміщення геополітичної активності з Атлантики на Тихоокеанський регіон;

3) формування «тихоокеанського клубу» держав, які мали різні проекти майбутнього розвитку регіону.

Це співвідношення інтересів і конкуренції призвело до зростання напруги в міждержавних відносинах і законсервувало на певний час політико-територіальні суперечки.

Громадянська війна в Росії вплинула не тільки на політичні процеси окремого регіону, але й усього світу загалом. Унаслідок перемоги більшовиків та створення СРСР світ поділився на два табори - «соціалістичний» та «капіталістичний», протистояння між якими тривало до кінця 80-х років ХХ ст. Експеримент з будівництвом соціалізму в СРСР та створенням так званого «соціалістичного табору» вплинув на світовий розвиток. Капіталізм як система суспільних відносин був вимушений постійно змагатися з конкурентом – соціалізмом і зміг якісно змінитися завдяки тому, що сприймав та реалізовував у життя багато принципів свого конкурента (державне регулювання економіки, соціальний захист робітників тощо).

«...Капіталізм (незважаючи на велику кількість «ар'єргардних війн») відмовився від воєнно-насильницького збереження колоніальної системи, замінивши її ідейним та економічним впливом» [139, с. 177]. Крім того, під час громадянських війн епохи протистояння соціалістичної та капіталістичної систем простежувалася еволюція господарств США та їхніх союзників із «західного блоку» в напрямі формування «економіки розвитку». Окреслений процес для держав капіталістичного табору можна оцінити як позитивні наслідки громадянських війн, що принесли значних збитків і бід для країн, де відбулися.

Одну з провідних ролей у формуванні союзницьких і конкурентних відносин напередодні Другої світової війни між СРСР, Німеччиною, Великобританією, Францією та Італією зіграла громадянська війна в Іспанії. Стан справ на Піренейському півострові за умов підтримки чи невторчання з боку останніх впливав на задоволення геополітичних інтересів держав, зацікавлених у встановленні та підтриманні контролю над Середземним морем. Середземномор'я в умовах реалізації окремими державами економічних, воєнно-політичних або колоніальних пріоритетів їхньої зовнішньої політики стає центром європейських подій і змушує Великобританію, Францію, Італію, Німеччину почати, з одного боку, конструктивну, а з іншого, – конфронтаційну гру один з одним на тлі подій громадянської війни в Іспанії.

У серпні 1936 р. Франція виступала з ініціативою підписання Угоди про невторчання у справі Іспанії. Підписана угода могла стати не тільки вирішенням іспанської проблеми, а й передумовою політичного врегулювання протиріч між Великобританією, Францією, Італією та Німеччиною. Загроза відкритої радянської допомоги республіканцям змусила Німеччину наполягти на приєднанні до угоди СРСР. Своєю чергою останній намагався використати участь в Угоді про невторчання для підняття власного престижу на світовій арені й розширити спектр своєї участі в міжнародній політиці.

Німецьке й радянське втручання в Іспанську війну відбувалося через пряму воєнну підтримку протиборчих сторін, а реалізація політики невторучання німецької й радянської дипломатії базувалася на розширенні співробітництва з західними державами та зобов'язаннями щодо відстоювання в Комітеті з невторучання інтересів франкістів (Німеччина) й республіканців (СРСР).

Сподівання А. Гітлера на швидку перемогу франкістів були скореговані радянським втручанням в іспанський конфлікт. Необхідність забезпечення дипломатичного прикриття радянських воєнних поставок суттєво змінила ситуацію навколо іспанського питання та загострила боротьбу в Комітеті з невторучання і навколо протиріч між провідними державами. Відтак, консолідація фашистських держав і «нейтралітет» Великобританії та Франції призвели до послаблення позицій СРСР.

СРСР і Німеччина заперечували свою роль в інтернаціоналізації громадянської війни, проте звинувачували одне одного в наданні допомоги. Радянська політика в іспанському питанні відтермінувала поразку Республіки, але від обструкціонізму СРСР, суттєво стримуючого прийняття чинних заходів у вирішенні іспанського питання, вигравали перш за все фашистські держави.

На початок 1938 р. Німеччина за підтримки Великобританії та Франції досягла певної ізоляції СРСР, що було однією з проміжних цілей зовнішньої політики Німеччини, яка потребувала часу для завершення переозброєння своїх збройних сил. Британські й французькі політичні кола не бачили загрози зростання німецької агресії в Європі, відмова західних країн від співробітництва з СРСР та його ізоляція в Комітеті з невторучання, врешті-решт призвели до підписання після завершення громадянської війни в Іспанії пакту Молотова-Ріббентропа.

Збереження статусу великої морської держави у Великобританії залежало від контролю над Гібралтаром. Відповідно це і зумовило ставлення Великобританії до іспанських подій: британські політичні та воєнні правлячі

кола не бажали ні профашистського, ні комуністичного режимів в Іспанії, що пояснює пріоритет політики «невтручання». У випадку війни Великобританії з будь-якою європейською державою Іспанія повинна була залишатися дружньою або нейтральною державою. Ворожість Іспанії або окупація іспанської території іншою державою надзвичайно ускладнювало управління проливами і використання Гібралтара в якості військово-морської та повітряної бази. Під загрозою би опинилися не тільки середземноморські, а й атлантичні британські комунікації.

Отже, геополітична гра Великобританії навколо Іспанської війни враховували й прагнення Італії та Німеччини змінити статус-кво в цьому регіоні.

Так, Великобританія після абіссінської кризи відновила відносини з Італією для того, щоб, по-перше, виграти час для приведення в бойову готовність власних озброєнь; по-друге, внести розбрат у німецько-італійські відносини. Для Великобританії у руслі її конкуренції з Італією в Західному Середземномор'ї важливо було переконати Б. Муссоліні прийняти участь у політиці невторчання, і таким чином, знизити загрозу посилення Італії в результаті активної участі у збройному конфлікті в Іспанії. Британське керівництво схилилось до врегулювання спірних питань з Італією на основі двосторонніх угод .

Італія ж, підтримавши франкістів, в умовах становлення союзницьких відносин з Німеччиною прагнула до зміни балансу сил в Західному Середземномор'ї на свою користь. Тобто Італія розглядала ситуацію в Іспанії не стільки як боротьбу між фашизмом і комунізмом, а, передусім, як можливість розширення плацдарму. Її позиція складалася з підписання ні до чого не зобов'язуючих угод з Великобританією і одночасно з продовження відкритої інтервенції Іспанії.

Початок громадянської війни в Іспанії поставив перед зовнішньою політикою Франції гостру проблему з огляду на те, що допомога в будь-якій формі Іспанській Республіці або навіть солідарність з нею становила загрозу

ускладнення відносин як з Німеччиною й Італією, так і з Великобританією. І це в умовах, коли дипломатія СРСР відповідно до франко-радянського пакту про взаємодопомогу намагалася встановити свій контроль над Францією. Відтак, остання опинилася перед вибором здійснювати британське або радянське спрямування зовнішньої політики. Франція обирає британський курс щодо політики невтручання в справи Іспанії, що викликає невдоволення радянського керівництва обраною лінією зовнішньої політики.

Громадянська війна в Іспанії стала важливим фактором і для остаточного оформлення відносин між Німеччиною та Італією, бо, крім зацікавленості цих держав у вирішенні власних завдань на Піренейському півострові в 1937 р., ця внутрішня війна стала для них і дієвим інструментом загальноєвропейської політики.

Німеччина дозволила Італії все більше і більше перейматися іспанськими справами, оскільки це ускладнювало проведення активної політики з боку Італії в Придунайському басейні та на Балканах. Останнє призвело до послаблення позицій Італії і зміцнило німецький вплив. В свою чергу для амбіційного Б. Муссоліні необхідна була тільки перемога в Іспанії і він все більше опікувався справами Ф. Франко.

В 1937р . Б. Муссоліні та А. Гітлер домовилися про єдину лінію щодо іспанського, середземноморського, колоніального і далекосхідного питань, що стало ще одним кроком на шляху формування монолітності вісі «Берлін – Рим». Подальший розвиток італійсько-німецької коаліції окрім зміцнення власного союзу переслідував мету знищення Республіки в Іспанії.

Отже, спроба радянзації Іспанської Республіки, здійснена СРСР і Комінтерном, призвела до зміни балансу сил в Європі на користь фашизму. На противагу Комінтерну склався офіційно неоформлений, але досить могутній фашистський інтернаціонал, де головну роль відігравала Німеччина. Перемога франкістів в Іспанії привела не тільки до виникнення третьої фашистської держави в Європі, але й зруйнувала Версальську систему та повністю

підірвала довіру до Ліги Націй як гаранту миру в Європі. А Іспанія стала заручником геополітичного протистояння великих держав.

Після Другої світової війни Греція опинилася в ситуації, як і свого часу Іспанія, але баланс сил був інший, ніж під час громадянської війни в Іспанії, оскільки не було такого глобального актора, як коаліція фашистських держав, але активну участь приймали США, які намагалися закріпити свій статус провідної держави.

Громадянська війна в Греції стала першим геополітичним конфліктом в біполярному світопорядку, який продемонстрував рішучість англосаксонських союзників у протистоянні комуністичному впливу напередодні «холодної війни». Оскільки більша частина Балканського півострову опинилася після Другої Світової війни під впливом СРСР, Вашингтон і Лондон небезпідставно мали побоювання ефекту доміно: отримавши перемогу в Греції, комуністи отримували можливість розповсюдити свій вплив далі в Європу та за іншими напрямками. Сама суть моделі стримування сфери впливу СРСР передбачала високий рівень спротиву розповсюдженню комуністичного ареалу.

Громадянська війна в Греції, як і свого часу в Іспанії, суттєво порушила геополітичний баланс на європейському континенті та сприяла оформленню англо-американського вектору. За визнанням У. Черчилля: «Великобританія має давні дружні традиції з Грецією й, будучи середземноморською країною, безпосередньо зацікавлена в її майбутньому..., ...бажає відгравати провідну роль у визволенні Греції з її нинішнього лиха в повній згоді зі Сполученими штатами Америки...» [361, с. 127]. В свою чергу Доктрина Трумена (1947 р.) підкреслювала: «...якщо ми не допоможемо Греції ...у цей роковий час, наслідки будуть негативними як для Заходу, так і для Сходу...» [132]. Тобто відбувся збіг інтересів двох провідних гравців світової політики в середземноморському регіоні.

У результаті приходу до влади при активному американському сприянні А. Папагоса Греція перетворилася в своєрідну колонію США. На

думку А. Калініна: «...Америка принесла в жертву грецьку демократію заради перетворення цієї балканської країни в свого воєнно-політичного союзника» [155, с. 78], оскільки для того, щоб не допустити встановлення в Греції комуністичного режиму, американська влада пішла на певне обмеження суверенітету цієї держави, втручаючись у внутрішню політику останньої.

На кінець 1946 р. США сформувавши концептуальні основи зовнішньої політики щодо Греції, враховуючи те, що остання має надзвичайно вигідне розташування на стику Європи, Азії і Африки та надає стратегічну перевагу в умовах «холодної війни». З часом події в Греції показали динамічну зміну ролей між Великобританією і США, коли основний фінансовий тягар взяла себе американська сторона. Саме угода про надання Греції допомоги в рамках доктрини Г. Трумена поклало початок нових грецько-американських відносин, які за змістом більше нагадували явище іноземної інтервенції.

Америка в Греції відпрацювала доктрину унілатералізму, схему односторонніх рішучих дій з мінімальним врахуванням думки як союзника, так і локальних акторів. Як наслідок, роль основного покровителя промонархічних сил під час громадянської війни перейшла від Великобританії до США, перша продовжувала поступатися позиціями в цьому регіоні. Сформувався новий формат відносин між колишніми союзниками, обидві держави прийняли нові соціальні та геополітичні ролі щодо один одного і всього світу. США отримали пріоритетну роль і впевнено замінили Великобританію в Середземноморському регіоні.

Аналіз двох громадянських війн дозволяє зробити висновки, що, по-перше, вплив подій в Іспанії на міжнародну систему є відображенням кризи Версальської системи, руйнуванням довоєнної колективної системи безпеки в результаті зіткнення геополітичних інтересів провідних держав; по-друге, події в Греції – це віддзеркалення становлення нової біполярної міжнародної системи; по-третє, безперечним фактором іспанської і грецької громадянських війн є ідеологічна складова; по-четверте, війни продемонстрували як збіг, так

і неоднозначність ролей глобальних і регіональних акторів у системі міжнародних відносин.

Геополітичні вектори біполярної міжнародної системи проявилися і під час третьої громадянської війни в Китаї, оскільки зіткнення стратегій провідних і регіональних держав виходило за межі Далекого Сходу та було пов'язано з загальним перебігом «холодної війни». Так, наступ гомінданівськими військами на Яньань відбувся після славнозвісної антикомуністичної промови президента США Г. Трумена і більшість американських політичних діячів виступали з позицією не допустити встановлення в Китаї комуністичного режиму. Стратегія США характеризувалася обережністю, оскільки Вашингтон намагався уникнути відкритого військового протистояння з СРСР, який стояв за силами Комуністичної партії Китаю, віддаючи перевагу боротьбі з комунізмом на європейських теренах. Позиція СРСР також була виваженою, до останнього зберігалися офіційні відносини з гомінданівським урядом. Радянський Союз обрав стратегічно вивірену обережну тактику, яка дозволила отримати перемогу в протистоянні за комуністичний Китай.

Всі громадянські війни часів «холодної війни» характеризувалися геополітичним протистоянням Радянського Союзу, США та їхніх західних союзників, перш за все Великобританії і Франції. Протиборчі сторони громадянських війн отримували безпосередню чи непряму фінансову, військову чи консультаційну допомогу з боку держав капіталістичного та соціалістичного табору.

Наддержави розглядали громадянські війни як полігон для міжблокового протистояння. При цьому для СРСР домінантною була мета всесвітнього розповсюдження соціалізму. Так звана доктрина «Брежнєва» полягала в послідовному збільшенні сфери впливу соціалізму в усьому світі. Відповідно до останньої будь-яка громадянська війна розглядалася як сфера протиборства та суперництва зі США. Азійський і африканський регіони для СРСР стали практично дослідною площадкою для комуністичних

експериментів і полігоном інтернаціоналізованих громадянських війн за участі двох великих держав.

Для США домінантними в зовнішній політиці стали захист національних інтересів (навіть у найбільш віддалених від Америки частинах світу) і поширення американських демократичних цінностей. Майже всі повстанські рухи й іррегулярні військові формування, які протистояли соціалістичним політичним режимам, що підтримувалися Радянським Союзом, оголошувалися американською владою борцями за свободу та права людини. Американське втручання в громадянські війни в Анголі й Нікарагуа на боці сил, що протистояли соціалістичному режиму можна назвати практичним втіленням нового ідеологічного оформлення США щодо міжблокового протистояння в громадянських війнах.

Виокремити та відмежувати один від одного геополітичні наслідки громадянських війн у світі в цілому від наслідків в окремому регіоні чи навпаки на практиці досить важко, оскільки їхні елементи досить тісно переплітаються. Так, після закінчення першого етапу громадянської війни в Анголі в 1975 р. радикально змінилися обстановка та співвідношення сил в Південно-західній Африці. Посилився тиск на ПАР з боку її воєнно-політичних супротивників в Африці, особливо після створення групи «прифронтових держав». Останнє призвело до загрози втрати контролю над регіоном з боку США, Франції та їхніх союзників. В свою чергу СРСР разом з Кубою, скориставшись таким розкладом сил в регіоні та політичним бойкотом Народній Республіці Анголі з боку США, почали нарощувати свою присутність в регіоні, посиливши її вплив на суміжні з Анголою держави, що змінило в останніх розстановку суспільно-політичних сил.

Ілюстративними прикладами зміни розстановки сил в окремому регіоні виступають події в Афганістані, в яких зовнішньополітичні фактори пов'язані з загостренням відносин між СРСР і США після певної розрядки 1976–1979 рр.

Афганський вузол протистояння має декілька етапів розвитку, які відповідно відображають кінець біполярної міжнародної системи і формування нових геополітичних конфігурацій після розпаду СРСР.

Перший етап афганської проблеми пов'язаний із протиборством СРСР і США за сфери впливу в Центральноазійському регіоні. Введення військ СРСР до Афганістану з метою затвердження свого панування США сприйняли як пряму загрозу своїм інтересам і безпеці. До цих подій в планах США Афганістан займав другорядне місце, американський інтерес зосереджувався на воєнному режимі Пакистану, як союзника США в зоні Індійського океану.

Оскільки Пакистан міг не витримати тиск воєнно-політичного режиму СРСР в Афганістані, то США пішли на різке загострення відносин з Радянським Союзом. Жорстка лінія Р. Рейгана була спрямована на фінансування ісламських сил, які протистояли радянським військам і базувалися в Пакистані та матеріальне забезпечення біженців, які знайшли притулок в Ірані й Пакистані.

Подібної лінії дотримувалася і Великобританія, у якій Афганістан історично займав одне з провідних місць у зовнішній політиці. Співробітники британського спецпідрозділу SAS проводять низку заходів, спрямованих на підтримку моджахедів: створення тренувальних таборів на території Пакистану і Шотландії; поставки зброї, боєприпасів, вибухових засобів; організація діяльності «Радіо вільного Кабулу» як засобу інформаційно-психологічної війни.

Інформаційний простір змальовував радянське вторгнення як загрозу всім мусульманським державам. Під приводом боротьби з «радянською загрозою» США домоглися покращення своїх відносин з деякими державами арабського світу, використовуючи їхні можливості для доставки зброї афганським моджахедам.

Події 1974–1980 рр. в Афганістані, Ефіопії, Мозамбіку, Нікарагуа та Зімбабве, підтримані Радянським Союзом, довели, що система взаємних геополітичних інтересів між великими державами дала збій. Останнє

викликало занепокоєння США і змусило вжити відповідні контрзаходи у вигляді воєнної активності та збільшенні кількості антирадянських спецзаходів. Інформаційна боротьба США проти дій СРСР в Афганістані дозволила не тільки консолідувати всі держави капіталістичного табору, розташовані вдовж прикордонних ліній Радянського Союзу, а й послабити політичні зв'язки останнього з країнами Східної Європи, в першу чергу з Югославією та Румунією.

Пострадянський період громадянської війни в Афганістані вплинув на геополітичну ситуацію в Центральній і Південній Азії та Середньому Сході (змінилася політика Пакистану, Ірану, КНР, Саудівської Аравії та Туреччини). Названі країни, зацікавлені включити Афганістан саме в свою сферу виключного впливу, переглянули свої геостратегічні концепції. Пакистан і Іран через підтримку протиборчих сил (відповідно талібів і сил північного альянсу) в Афганістані намагалися збільшити свій вплив на Центральну Азію. Геополітичний інтерес Пакистану в цьому випадку перш за все - вихід на ринки Центральної Азії, використання нафти і газу регіону, а також забезпечення надійного тилу у боротьбі з Індією.

Геополітичний інтерес Ірану в Афганістані наприкінці 90-х років спрямовувався на обмеження американського впливу і створення несприятливих умов політичного фундаменту для побудови в майбутньому нафто- і газопроводу через афганську (а не іранську) територію. Саме створення безпечного нафтопроводу для експорту нафти і газу з Центральної Азії на західні ринки через Афганістан – одне з завдань зовнішньої політики США наприкінці 90-х років ХХ ст.

Для Китаю Афганістан мав другорядне значення, оскільки «піднебесна» не прагнула до прямого політичного чи економічного впливу і не мала конкретних стратегічних та геоекономічних цілей в цій державі, розраховуючи тільки приєднатися до транспортних систем в Центральній Азії. Афганська проблема для Китаю пов'язана здебільшого з проблемою Ваханського проходу, через який з території Афганістану можливе

проникнення в Західний Китай хвиль ісламського впливу на Синьцзян-Уйгурський автономний район, заселений здебільшого мусульманами.

Усе окреслене з одного боку призводило до зіткнення інтересів регіональних і глобальних акторів, а з іншого сприяло продовженню громадянської війни в Афганістані, оскільки держави підтримували протиборчі сили. Всі події в державі були обумовлені геополітичними інтересами ключових гравців Центральноазійського регіону, які не були зацікавлені в установленні миру на афганській землі.

Складовою геополітичного співвідношення сил і продовженням боротьби за сфери впливу в Центральноазійському регіоні стала громадянська війна в Таджикистані, яка відобразила протистояння і «світових центрів сили», і регіональних акторів. Таджикистан став однією з багатьох «зон перманентного конфлікту», де хоч невелику перемогу намагаються отримати суперники, використовуючи на свою користь геополітичні інтереси «ворогів своїх ворогів».

Так, для зміцнення власних позицій в цьому азійському регіоні Узбекистан скористався збройним протистоянням між регіональними таджицькими кланами, надавши допомогу проісламським силам у вигнанні в грудні 1992 р. та підтримуючи повстанців у 1997 р. Узбекистан перетворився в регіонального актора, що відігравав роль бастіону, який протистоїть ісламському фундаменталізму. З огляду на це покращилося ставлення держав Заходу та США до авторитарного режиму в Узбекистані й переслідування опозиції з боку правлячої верхівки. Світове співтовариство припинило критику і засудження репресій узбецького режиму проти опозиції.

Найбільш зацікавленим актором в цьому регіоні виступала Росія, яка в 1993 р. починає активно втручатися в перебіг громадянської війни в Таджикистані, сприяючи нейтралізації ісламської опозиції. Російське військове втручання сприяло збереженню впливу Москви в регіоні та забезпеченню безпеки південних кордонів Російської Федерації.

Іншим прикладом геополітичного протиборства на тлі внутрішньої війни окремої країни для іншого азіатського регіону може слугувати ліванська криза, яка стала невід'ємною частиною близькосхідного конфлікту.

На ліванському ґрунті тривалий час виникали, перехрещувалися і стикалися інтереси таких регіональних і локальних сил, як: Сирія й Ізраїль, Іран та Ірак, США та Франція, Організації звільнення Палестини і нафтових арабських монархій.

Головне завдання Ізраїлю та США полягало в ліквідації бойових загонів Палестинського руху, які головним чином базувалися на території Лівану. В свою чергу керівництво Сирії усвідомлювало, що військове втручання Ізраїлю ставить під загрозу безпеку самої Сирії. На фоні безрезультатних мирних ініціатив в 1976 р. остання приймає рішення про доцільність введення військ в Ліван для своєї національної безпеки.

Головною метою сирійського втручання в громадянську війну в Лівані було прагнення встановити свій контроль в цій державі, у тому числі й над палестинськими загонами. При вдалому перебігу подій Сирія сподівалася отримати низку преференцій для вирішення близькосхідного конфлікту. Крім того, у випадку війни з Ізраїлем, ліванська територія могла використовуватися як плацдарм для ведення бойових дій. США, не перешкоджаючи сирійському вторгненню, надавали підтримку Ізраїлю й сподівалися, що це призведе до послаблення Сирії як держави і регіонального актора на Близькому Сході.

Ізраїльська операція в 1982 р. проти сил Організації звільнення Палестини, які знаходилися в Лівані, була підготовлена й узгоджена зі США. Територія Лівану розглядалася ізраїльським керівництвом як можлива буферна зона між Ізраїлем та Сирією, посилення якої не можна було допустити.

Участь Сирії й Ізраїлю в ліванському конфлікті була викликана бажанням кожної держав, по-перше, отримати «козири» в політиці Близького Сходу; по-друге, послабити позиції супротивника; по-третє, змінити воєнно-стратегічний баланс в регіоні на свою користь.

Прикладом геополітичної боротьби на теренах Західної Африки на тлі громадянської війни виступають події в Ліберії. В наслідок останніх: по-перше, стала відчутною поступово зростаюча роль Нігерії в регіоні, з ініціативи якої було створено військове угруповання «Збройні сили для припинення війни в Ліберії» (ЕКОМОГ) та здійснено втручання міжафриканських збройних сил у внутрішню війну в Ліберії; по-друге, сталося створення прецеденту для вирішення воєнного конфлікту зусиллями держав регіону; по-третє, війна стала дестабілізуючим фактором для всієї Західної Африки (спроба державного перевороту в Гвінеї, державний переворот у Сьєрра-Леоне) [305, с. 123].

Наприкінці ХХ ст. полем геополітичного протиборства на тлі громадянської війни стали Балкани, один з найбільш нестабільних регіонів європейського континенту, який історично асоціюється з «пороховим льохом» і є стратегічним місцем, де перетинаються європейський і східний світи. «...Балкани являють собою зону стратегічного контролю, де зіштовхуються інтереси великих держав, адже їхня геополітична позиція (розташування на стику трьох континентів та вихід до Адриатичного, Чорного, Егейського й Іонічного морів) надає широкі можливості геостратегічного співробітництва» [35]. Відтак, окремі держави і міжнародні організації проявили під час воєнних подій свої інтереси, які можна реалізувати, встановивши контроль над Балканами.

ЄС під час громадянських війн на теренах колишньої Югославії намагався закріпити за собою статус могутнього регіонального актора. Головними завданнями Російської Федерації було, по-перше, посилити дипломатичний вплив Москви; по-друге, обмежити до «нуля» можливості втручання у внутрішні справи балканських держав західноєвропейських країн, особливо Німеччини, яка прагнула до перетворення на новий центр прийняття рішень на європейському континенті; по-третє, поширити ідеї панслов'янзму та закріпити за собою ключову роль у слов'янському світі.

США своєю чергою мали на меті, по-перше, стримати процес європейської інтеграції балканських держав і створити регіон з довготривалою політичною нестабільністю і напругою, що стало би перешкодою для отримання ЄС статусу геополітичного центру сили; по-друге, посилити власний вплив в регіоні й установити додаткові важелі контролю над підступами до Середземноморського та Чорноморського регіонів; по-третє, якомога більше зменшити вплив Російської Федерації, для якої Балкани історично вагомий вектор зовнішньої політики.

Так, втручання НАТО, де провідну роль відіграють США, в громадянську війну в Сербії призвело не тільки до посилення позицій блоку, до послаблення впливу Сербії і Росії в балканському регіоні, а й до зміцнення геополітичних позицій Туреччини внаслідок створення під тиском Заходу «Республіки Косово». Туреччина стає «захисником ісламу» на Балканах, сприяючи об'єднанню мусульманських держав і меншин в регіоні. Відтак, відбувається посилення турецької присутності не тільки в Боснії і Герцеговині, Албанії, але й у Санджаці, а також в трохи іншому політичному контексті в Македонії і Болгарії.

Під час кризи на Балканах визначилися контури створення осей на політичній і релігійній основі (мусульманській, православної, католицькій) під патронажем тих чи інших великих держав, що залишило загрозу нової конфронтації на Балканах. Громадянські війни показали стан відносин США і Європи та Російської Федерації з США і європейськими державами. Чітко окреслилися претензії США на статус єдиної наддержави, претензії Європи на роль однієї зі світових сил, яка переслідує інтереси безпеки і зацікавленість Росії у ключовому місці в міжнародних відносинах.

Громадянські війни останнього десятиліття ілюструють спроби держав і міжнародних організацій закріпитися в тих регіонах світу, які вони вважають складовою власних геополітичних і гео економічних систем координат. Так, Франція і США традиційно вважають регіон Північної Африки і, втручаючись

у громадянську війну в Лівії, забезпечують собі провідні позиції в цьому регіоні.

США в Лівії застосували в якості геополітичного протиборства доктрину «керованого хаосу», здійснивши заходи, спрямовані на: дестабілізацію держави; підтримання масових протестів проти уряду; організацію зміни влади шляхом збройних виступів.

Надання Францією військової допомоги лівійським повстанцям під гаслом «демократизації» Лівії мало одним із завдань значно розширити економічний вплив Франції в північній Африці, забезпечити реалізацію енергетичних інтересів. Після початку громадянської війни в Лівії у 2011 р. воєнні дії призупинили угоду італійської нафтової компанії Ені та «Газпрому», які повинні були отримати велику частку в розробці лівійської нафти. І, як наслідок, створилася франко-американська коаліція (французька компанія Total та американські нафтові компанії Conoco Philips, Marathon Oil, Amerada Hess) у сфері видобування нафти з лівійських нафтових родовищ, крім того це дозволило США продовжити реалізацію газового проекту «Набукко», який в перспективі повинен постачати газ зі східного кордону Туреччини до Європи. Останнє обіцяє отримання надприбутків від продажу нафти.

До початку військових дій з Лівії в 2011 р. щодобово експортувалося приблизно 1,3 млн. барелів нафти на добу, з моменту ескалації конфлікту видобування «чорного золота» впало до 60 тис. барелів на добу [192, с. 35]. Крім того, дестабілізація у Лівії призвела до послаблення контролю з боку ОПЕК над цінами на нафту, що дозволило США купувати її за зниженими цінами. Останнє мало двосторонні наслідки: з одного боку – негативний вплив на механізми регулювання цін на нафтопродукти на світовому ринку, а з іншого – така ситуація мала позитивний вплив на економіку США, які 6 % з 60 % імпорту нафти завозили саме з Лівії [192, с. 34].

Військова підтримка опозиції режиму М. Кадафі з боку Франції призвела й до збільшення частки Німеччини, Італії та Іспанії в експорті лівійської нафти. Отже, амбіційні плани Франції щодо розширення

преференцій виключно для національних енергетичних інтересів реалізувати в повній мірі не вдалося.

Втручання в події в Лівії призвело до зміни регіонального балансу сил. Так, зміцнилися позиції ісламістських активістських груп в Алжирі та Малі, що призвело до збільшення нестабільності в Північній Африці, регіоні який є одним з ключових в геополітичній стратегії Франції. На думку автора, такий стан речей явно не на користь останньої.

В Лівії провідними державами світу окрім військових і політичних були використані заходи «стратегії непрямих геополітичних дій», безпосередньо до ведення геополітичної боротьби були залучені національні бізнес-структури. В результаті державний апарат країн практично діяв у тісному симбіозі з великим бізнесом нафто-, газового сектору.

В умовах загострення економічної конкуренції за ресурси, враховуючи геополітичне значення багатого природно-кліматичного регіону, до якого відноситься Сирія, значно зростає зацікавленість в контролі над цією країною провідних і регіональних держав. Розвиток громадянської війни в Сирії та енергетичні ресурси являють собою геополітичну зв'язку, де боротьба ведеться на трьох рівнях: локальному, регіональному і глобальному.

Говорячи про перебіг громадянської війни в Сирії сьогодні, не можна не згадати про інтереси найбільших країн світу (США та Російської Федерації) та зміни векторів їхньої зовнішньої політики. Кожна з держав демонструє активну підтримку протиборчих сторін, оскільки вони претендують на статус світових лідерів. Жодна з держав не збирається поступатися, щоб не втратити своїх позицій у міжнародних відносинах.

США прагнуть перетворити Сирію в слабе несаможітне державне утворення, нездатне чинити супротив Ізраїлю - головному стратегічному партнеру США на Близькому ході, і одночасно послабити Російську Федерацію, завдавши удару російському економічному потенціалу шляхом будівництва нового газопроводу через територію Сирії.

Росія прагне до побудови стратегічної вісі Ірак – Ліван – Сирія – Іран – Росія – Китай, де буде відігравати провідну роль. Росія намагається нейтралізувати прагнення Катару, який сподівається у випадку зміщення Б. Асада побудувати газопровід Катар – Саудівська Аравія – Йорданія – Сирія – Туреччина, оскільки це становить для Росії економічну загрозу.

Надаючи військову допомогу уряду Сирії, Росія демонструє державам-супротивникам геополітичного протиборства наявність воєнного потенціалу та готовність застосувати військову силу для захисту своїх інтересів. Боротьба Росії проти Ісламської Держави має на меті й захист власних південних регіонів, які межують з мусульманськими країнами.

В свою чергу російська допомога збільшує можливості Б. Асада продовжувати боротьбу з опозиційними силами, що призводить до затягування громадянської війни, збільшення потоків біженців до європейських країн. Міжнародні міграційні потоки призводять до ситуації нестабільності в провідних державах ЄС, які приваблюють біженців своїми високими показниками соціально-економічного розвитку. Переміщення населення набуло істотних розмірів і невідворотно завдає відчутних збитків навколишньому середовищу та інфраструктурі приймаючих країн, зменшуючи таким чином їхній потенціал для розвитку. Зокрема, поява великих груп біженців приводить до спустошення й неадекватного використання земельних ресурсів, надмірної вирубки лісів, перевантаження систем постачання води і медичних центрів [83, с. 96].

У багатьох випадках наплив біженців справляє дестабілізуючий вплив на внутрішню безпеку країн притулку, оскільки біженці поділені на ворогуючі угруповання, які приносять з собою протистояння зі своєї країни. До того ж процес утворення потоків біженців зазвичай супроводжується політизацією, населення стає часто активним прихильником одної чи іншої з ворогуючих груп. Вплив цих факторів може бути особливо небезпечним, якщо приймаюча країна не має достатнього економічного потенціалу для їх нейтралізації.

Наплив біженців може дестабілізувати ситуацію у приймаючій країні та змінити баланс політичних сил.

Біженці усвідомлюють себе як реальну силу, яка здатна не тільки вимагати грошової допомоги від діючих урядів цих держав, але й диктувати свої умови владі, свої правила поведінки місцевим мешканцям і громадянам, як от демонстрація протесту проти міграційної політики в Кельні (січень 2016 р.), масова бійка в Парижі (квітень 2016 р.). Після подібних подій європейські політики, які дотримуються сприятливої політики щодо біженців, втрачають підтримку своїх громадян. За результатами опитування телеканалу ZDF 56 % німців негативно оцінили політику А. Меркель щодо мігрантів [219].

Криза влади Б. Асада вплинула на Китай, який є одним з імпортерів іранської нафти. Останнє зумовило підписання з Росією угоди про поставки газу в майбутньому. Для Росії підтримка режиму Б. Асада загрожує національній безпеці, бо радикальні екстремістські групи після «сирійського конфлікту» можуть перекинутися в так зване «м'яке підчерев'я» – Середню Азію, а потім – на Кавказ. Що ж стосується США, то криза режиму Б. Асада – це можливість нанести удар одразу по декільком «недружнім» режимам в Євразії (Іран, Китай, Росія).

Відповідно громадянська війна в Сирії відобразила зміни політичного середовища регіону. Внаслідок кризи алавітського режиму в Сирії сталося послаблення так званої вісі Тегеран – Багдад – Дамаск. Останнє може зіграти позитивну роль для головного геополітичного суперника Ірану Саудівської Аравії та конкурента в сфері експорту нафти Катару. Підтримка правлячого режиму в Сирії з боку Ірану зумовлена прагненням останнього зберегти канал надання допомоги своїм союзниками з руху «Хізбалла» в Лівані.

Своєю чергою Туреччина отримала можливість реалізувати свої претензії на роль регіонального лідера, оскільки громадянська війна в Сирії радикально змінила політичний ландшафт Близького Сходу. Іран втратив свого союзника, Туреччина перебудувала свою зовнішню політику в бік

посилення своїх позицій на територіях, які свого часу входили до складу Османської імперії (концепція неоосманізму). Розпад Сирії як суверенної держави на окремі території обіцяє для Туреччини можливість отримати Ідліб, Халеб і Латакію. В означеному випадку Ізраїль де-юре має можливість отримати Голанські висоти, Саудівська Аравія й Катар зможуть реалізувати свої газові інтереси.

Саудівська Аравія, маючи свої інтереси в регіоні, перешкоджає посиленню Ірану. Підтримуючи терористичні угруповання в Сирії, Королівство Саудівська Аравія прагне до створення нового уряду під керівництвом ісламських фундаменталістів - своїх союзників.

Отже, громадянські війни відображають геополітичну боротьбу з застосуванням подвійних стандартів і домінуванням політичної доцільності. В одних випадках держави підтримують опозиційну сторону, а в інших виступають на боці провладної сторони. Держави як глобальні, так регіональні актори обирають сторону для підтримки з огляду на довготривалі стратегічні інтереси, бажання зберегти баланс сил або змінити його на свою користь. Відповідно, громадянська війна, що відбувається в ключовому регіоні для інтересів актора, використовується як поле геополітичного протиборства, оскільки стратегічні дії мають на меті: зміцнення власної могутності та позицій в певному регіоні чи світі; створення опорних баз воєнно-політичного контролю в ключових регіонах світу; послаблення стратегічних геополітичних супротивників через політику обмеження можливостей доступу до ресурсів Африки, Азії; силова експансія своїх цивілізаційних основ.

6.2. Міжнародний механізм врегулювання громадянських війн.

Виникнення низки концепцій управління, регулювання і вирішення конфліктів стало природньою реакцією людства на реалії громадянських війн. Процес пошуку рішень відбувався в межах універсальної системи безпеки

ООН і регіональних організацій, метою яких є збереження миру і безпеки у світі чи регіоні.

Теоретичні концепції врегулювання громадянських війн знайшли практичну реалізацію в міжнародних механізмах урегулювання громадянської війни за участю й допомогою третьої сторони, тобто відображають міжнародний вимір цього процесу. Можливість втручання світового співтовариства зумовлена тим, що держава «не є замкнутою системою, навіть тоді, коли режим намагається контролювати зовнішні впливи» і, відповідно, міжнародні організації «можуть втручатися з метою захисту прав людини, послаблення страждань або припинення збройного конфлікту» [295, р. 98].

На думку автора, аналіз політики практичної участі третьої сторони, особливо регіональних міжнародних організацій, доводить, що складно розмежувати, що відбувається – втручання в громадянську війну заради реалізації власних інтересів чи відносно неупереджене втручання з метою відновлення міжнародної стабільності й миру. Співвідношення між дотриманням принципу невтручання у внутрішні справи суверенних держав і пріоритетом захисту базових прав людини під час збройного протистояння дозволяє говорити про те, що заходи міжнародного механізму спрямовані передусім на ліквідацію загрози міжнародній спільноті, а не на втручання в громадянську війну.

Принциповою міжнародно-правовою основою механізму врегулювання громадянських війн є Статут ООН - його розділи VI «Мирне розв'язання спорів», VII «Дії щодо загрози миру, порушення миру і актів агресії», VIII «Регіональні угоди» і ст. 40 [334]. Відповідно до ст. 24 Статуту ООН Рада Безпеки несе основну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки, приймає рішення про відправку оонівських контингентів, визначає коло завдань цих сил, здійснює політичне керівництво операціями. Рада Безпеки відповідно до статей 5, 39, 49, 50 має право санкціонувати проведення самостійних, колективних заходів превентивного або примусового характеру з використанням сили. Також передбачено

організацію заходів на підставі рішення Генеральної Асамблеї ООН. З огляду на вищезазначене, ООН зобов'язана відповідно до свого Статуту застосувати заходи з урегулювання не тільки міжнародних збройних конфліктів, а й громадянських війн.

Дії ООН з цього питання можна поділити на два складники: миротворча діяльність і застосування санкцій.

Зауважимо, що питання, які стосуються інституту миротворчих операцій, безпосередньо не регламентуються Статутом ООН, у якому навіть відсутній термін «миротворчість». Однак генеральний секретар ООН Даг Гаммаршельд свого часу стверджував, що термін трапляється в «розділі шість з половиною» Статуту, і відводив йому місце між такими традиційними методами мирного вирішення суперечок, як посередництво та встановлення фактів (гл. VI), та заходами примусового характеру, наприклад, ембарго та військове втручання (гл. VII) [395; 419]. Отже, миротворчість – це дії спрямовані на те, щоб схилити конфліктуючі сторони до домовленості щодо встановлення миру.

Оскільки миротворчі сили залежно від мети й завдань операцій, сформульованих у мандаті, можуть бути: а) озброєні легкою стрілецькою зброєю (операції в Косово 1999–2008 рр. або в Східному Тиморі 2002–2005 рр.); б) незброєними (в Судані 2005–2011 рр.), коли особистий склад цивільної поліції ООН набуває статусу поліцейських радників ООН; в) складатися з цивільного персоналу, то миротворчість як явище не обмежується тільки силовими акціями або послугами.

Останнє варто розглядати як комплекс заходів спостереження за дотриманням припинення вогню, розділенням протиборчих сторін після завершення внутрішньодержавного конфлікту, який об'єднує військовий, поліцейський і цивільний компоненти з метою відновлення основ миру в кризовому регіоні й базується на таких принципах, як об'єктивність і неупередженість; неухильне дотримання загальноновизнаних фундаментальних норм міжнародного права; безумовний пріоритет інтересів загальної безпеки,

стабільності примирення конфлікуючих сторін над інтересами окремих учасників мирного процесу; забезпечення дотримання невід'ємних прав людини тощо.

За час існування ООН механізм попередньої підготовки, організації, контролю за операціями за участі воєнного персоналу так і не було розроблено. У кожній операції виносились окремі рішення, створювався свій механізм управління. Багато в чому політика миротворчості формувалася на базі наявних прецедентів та в межах обмежень, що застосовуються відповідно до Статуту ООН.

Діяльність ООН з урегулювання громадянських війн має два завдання: не допустити та врегулювати поточну громадянську війну.

Перше завдання було актуальним передусім у період набуття незалежності колишніми колоніями в Африці та Азії. ООН направляла спеціалізовані місії для недопущення громадянських війн на території новостворених держав. До деяких держав місії направлялися задля підтримання безпеки в регіоні, здійснення контролю над озброєнням. Наприклад, операція ООН в Конго (ONUC, червень 1960 р.–червень 1964 р.); Сили безпеки ООН у Західній Новій Гвінеї (Західному Іріані) (UNSF, жовтень 1962 р.–квітень 1963 р.); Контрольні місії ООН в Анголі (UNAVEM, січень 1989 р.–червень 1991 р. та червень 1991 р.–лютий 1995 р. відповідно); Місія ООН у Центрально-Африканській Республіці (MINURCA, квітень 1998 р.–лютий 2000 р.) [419].

Якщо ж громадянську війну стримати не вдавалося, місії переформовувалися, отримували певні більш широкі повноваження і до країни направлялися миротворчі військові сили ООН, так звані «блакитні шоломи». У випадку успіху їхні повноваження подовжувалися задля гарантії встановлення миру і виконання договорів. Це такі місії, як збройні сили ООН з підтримання миру на Кіпрі (UNFICYP з 1964 р.); операція ООН у Мозамбіку (ONUMOZ, грудень 1992 р.–грудень 1994 р.); місія ООН з надання допомоги Раунді (UNAMIR, жовтень 1993 р.–березень 1996 р.); місія ООН у Боснії та

Герцеговині (UNMIBH, грудень 1995 р.–грудень 2002 р.); Контрольна місія в Анголі (UNAVEM III, липень 1997 р.–лютий 1999 р.); місія ООН зі справ тимчасової адміністрації в Косово (UNMIK з червня 1999 р.); операція ООН у Бурунді (ONUB, травень 2004 р.–жовтень 2006 р.).

На сьогодні миротворча діяльність усе меншою мірою стає прерогативою ООН. Аналогічні обов'язки стали брати на себе інші організації, у тому числі й регіональні – Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація Африканської єдності, Європейський Союз, НАТО, Асоціація держав Південно-східної Азії тощо.

Громадянська війна в Ліберії продемонструвала результативність миротворчої діяльності регіональної організації Економічного співтовариства країн Західної Африки (ЕКОВАС) та доцільність партнерства наглядової місії ООН з ЕКОВАС. Завдяки унікальному статусу ЕКОВАС, його втручання в громадянські війни дало практичну можливість отримання корисних уроків для майбутніх африканських регіональних ініціатив. Зусилля в галузі кооперативної миротворчості призвели до формування двох ключових елементів миротворчих операцій в Африці, якими стали активна участь регіональних організацій і підтримка з боку ООН. В умовах розростання конфліктів в Африці та виснаження ресурсів ООН з управління ними, механізми взаємодії з регіональними організаціями надали істотну допомогу в подоланні політичних і фінансових труднощів сучасної миротворчості.

Слід зауважити, що не завжди спільні одночасні миротворчі операції ООН і регіональних організацій можна назвати вдалими. Так, наявність декількох паралельних інститутів багато в чому знижує ефективність операцій. Більше того, це призводить до того, що держави-члени Ради Безпеки ООН категорично відмовляються фінансувати ту чи ту місію, бо здійснюють це в межах будь-якої іншої організації. Унаслідок провальними є зусилля як ООН, так і регіональних організацій. Варто згадати 1992–1995 рр., коли ООН разом зі США провели дві операції в Сомалі й ООН зазнала повного провалу в розв'язанні сомалійської проблеми. Не менш активними, але загалом такими

ж провальними виявилися спроби розв'язання цієї проблеми іншими організаціями (Африканським Союзом, Лігою арабських держав, Міжурядовою організацією розвитку, яка об'єднує всі держави Африканського Рогу, і Міжнародною контактною групою щодо Сомалі) [172, с. 142]. І в першому, і в другому випадку силова складова операції з урегулювання громадянської війни в Сомалі повністю провалилася. Тисячі добре озброєних та екіпірованих військовослужбовців були безпорадними перед партизанськими діями десятків тисяч сомалійців. Більше того, загибель десятків американських військовослужбовців стала зворотнім пунктом у практиці проведення миротворчих операцій. США під тиском суспільної думки були вимушені вивести свої підрозділи з Сомалі, що стало сигналом для виводу контингентів інших країн. Сам цей факт свідчить про невдачу миротворчої місії. До того ж, за підрахунками експертів, миротворча операція ООН в Сомалі в 1992–1995 рр. найдорожча серед інших, проведених ООН у другій половині ХХ ст.

Зауважимо, хоч гуманітарно-військова інтервенція багатонаціональних сил за санкцією ООН і мала суперечливий характер, завдяки військовому захисту Організації вдалося мобілізувати і доставити значний обсяг продовольчої та іншої допомоги й завдати відчутного удару по голоду та епідемії. Після виведення контингенту ООН у Сомалі продовжувалися міжкланові сутички, але завдяки активній політичній діяльності та гуманітарній дипломатії ООН гуманітарну кризу в цій країні було локалізовано в межах районів безпосередніх бойових дій. Проте врегулювання самого конфлікту не відбулося [25, с. 46–49].

Події в Сомалі знову поставили на карту авторитет ООН як організації, покликаної бути гарантом миру та світової безпеки. І, як наслідок, політико-правові аспекти міжнародної участі в справах вирішення збройних конфліктів, зокрема й громадянських війн, на африканському континенті посіли одне з провідних місць у роботі 54-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 1999 р.

Тодішній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан заявив, що «...одним із прикладів і трагічних наслідків невтручання світової спільноти, великих держав та міжнародних організацій став геноцид у Руанді» й закликав до «визнання нової міжнародно-правової норми – права на зовнішнє втручання без урахування принципу суверенітету...» [230, с. 48]. Таким чином перед ООН було поставлено питання про перехід від політики традиційної миротворчості до нових стратегій.

Недосконалість системи ООН виявляється в тому, що наявність права вето у п'яти постійних членів Ради Безпеки може бути використана у власних цілях, що знижує ефективність миротворчих операцій ООН.

Дослідники вважають, що політичні рішення ООН найчастіше є наслідком певних конфліктних ситуацій і майже не випереджають ці події. Представники ООН у зоні конфліктів віддають перевагу пасивному спостереженню за розвитком подій, а не створенню умов для ліквідації причин конфлікту. Подібне «невтручання», як це було в Боснії та Герцеговині, Хорватії, призводить, з одного боку, до збільшення кількості жертв конфлікту, а з іншого – до подальшого падіння авторитету ООН.

Таким чином, актуальною стає проблема реформування цієї універсальної міжнародної організації задля адекватного і ефективного здійснення миротворчої діяльності.

Останнім часом збільшується роль регіональних організацій у процесі врегулювання громадянських війн. Зрозуміло, що спосіб урегулювання громадянської війни повинен визначатися в країні її виникнення. Однак деякі громадянські війни настільки пов'язані між собою внаслідок тісних особистих зв'язків політичних лідерів країн, розвитком регіональної формальної та неформальної економіки, потоками біженців, мігруючих з однієї країни в іншу, що залучення регіональних сил стає неминучим. Найбільш яскраво подібна ситуація простежується в громадянських війнах на Африканському континенті. З огляду на це специфіка громадянських війн в Африці не може й не повинна розглядатися окремо від соціально-політичної ситуації в сусідніх

країнах. Тобто, те, що відбувається в одній країні, безумовно буде позитивно чи негативно впливати на сусідні країни. Найбільш тривалі та кровопролитні громадянські війни в Африці мали чітко визначений регіональний характер. Останнє зумовило як африканських політиків, так і зацікавлені міжнародні організації (ООН, Африканський союз) визнати, що вирішення такого роду конфліктів, у більшості випадків повинно бути регіональним за своїм характером.

Деякі міждержавні регіональні африканські організації (ЕКОВАС, Африканський Союз та ін.) створили власний механізм урегулювання громадянських війн та інших внутрішніх політичних конфліктів. Участь регіональних організацій у врегулюванні громадянських війн має позитивні і негативні аспекти. З-поміж позитивних варто назвати такі, як: краще розуміння та бачення суспільно-політичних, економічних, релігійно-конфесійних та інших умов власного регіону; можливість вчасного реагування в умовах раптової зміни перебігу політичних подій; зацікавленість у стабільному стані регіону.

До негативних аспектів належать, по-перше, зацікавленість самих організацій у просуванні власних інтересів і залученні фондів світового співтовариства до фінансування вирішення регіональних проблем; по-друге, наявність серед регіональних акторів прихованого лідера, який переслідує інтереси перерозподілу впливу в регіоні; по-третє, обмежений або відсутній досвід урегулювання громадянських війн; по-четверте, недостатність власних сил для проведення повномасштабної й повноцінної операції.

Перші два негативних аспекти ставлять під сумнів неупередженість регіональних акторів. На думку К. Докена, регіональні організації не можуть бути неупередженими посередниками між протиборчими сторонами [399]. Наприклад, операції з урегулювання кризи в Ліберії на початку 90-х років ХХ ст. силами ЕКОМОГ (збройними силами ЕКОВАС) показали, що ця регіональна організація не відразу впоралася з поставленою метою, головним чином через «непримиримий характер інтересів» учасників конфлікту і

регіональних акторів. Аналогічна ситуація й у громадянській війні в Сирії, коли спроби ООН, ЄС, а також Ліги Арабських держав урегулювати конфлікт різноманітними засобами – від критики насильницьких дій та терактів і до введення санкцій, від створення груп спостерігачів до планів з організації миротворчої операції – не принесли мир та безпеку в Сирію та регіон.

Отже, за другу половину минулого століття й до сьогодні міжнародні організації накопичили значний досвід застосування миротворчості для врегулювання громадянських війн. На сьогодні розроблено низку тактичних заходів, підпорядкованих деескалації.

Урегулювання громадянських війн з боку ООН і регіональних міжнародних організацій відбувається за такими напрямками: «превентивна дипломатія» (preventive diplomacy), «підтримання миру» (peacekeeping), «установлення миру» (peacemaking), «нав'язування або примушення до миру» (peace of enforcement) і «будівництво миру» (peacebuilding).

«Превентивна дипломатія» стосується немілітарних заходів, вживаних для запобігання ескалації кризи у відкритому конфлікті, таких, як відправка місій для збирання інформації, забезпечення посередництва та арбітражу, використання офіційних попереджень щодо застосування неминучих санкцій та пропозиція політичних або матеріальних стимулів [404].

Відповідно цієї дефініції «превентивна дипломатія» як діяльність має три складники, які передбачають:

1. Створення режимів безпеки і контролю над озброєнням, надання допомоги в розробленні природних ресурсів, просуванні принципів і інститутів демократії; тобто, заохочення сторін до співробітництва з метою запобігання застосуванню насильницьких засобів

2. Уникнення збройного зіткнення шляхом попереджальних дій.

3. Обмеження наслідків безпосередньо збройної боротьби шляхом переконання і переговорів.

З огляду на це «превентивна дипломатія» в умовах громадянської війни передбачає насамперед обмеження конфліктної ситуації за допомогою

посередництва, примирення або переговорів. У проведенні політики «превентивної дипломатії» важливим моментом є переведення конфліктної ситуації, яка характеризується застосуванням збройного насилля, в суто політичне річище за допомогою дипломатичних зусиль [422, s.41].

Під час застосування «превентивної дипломатії» ООН і регіональні організації можуть застосовувати дві стратегії:

1. Захисна стратегія, що полягає в створенні певного буфера між протиборчими сторонами й проведенні дипломатичної активності з метою мирного вирішення суперечок, які переступили межу застосування збройного насилля.

2. Ініціативна стратегія, що полягає в зміні уряду або режиму, а миротворчі сили виконують поліцейські та цивільні функції в державі перебування.

Досвід «превентивної дипломатії» дозволяє навести приклад застосування тільки першого виду стратегії, оскільки друга була лише обґрунтована Б. Б. Балі, однак жодного разу не застосовувалася на практиці. Захисна стратегія «превентивної дипломатії» була результативно застосована на практиці під час громадянської війни в Таджикистані, яка з самого початку перебувала в полі зору ООН і 21 січня 1993 р. в Душанбе прибула Місія спостерігачів і Спеціальний посланець Генерального секретаря ООН. Головне завдання останнього полягало в забезпеченні домовленості про припинення вогню і з'ясуванні позицій усіх зацікавлених сторін.

Переговори, що відбувалися в складних умовах соціокультурних протиріч, кланової боротьби і нестачі ресурсів, дозволили врегулювати ситуацію та прийти до миру. Переговори тривали понад три роки (8 раундів з 1994 р. по 1997, упродовж яких було обговорено низку важливих питань, починаючи зі становища біженців і закінчуючи питаннями політичної перебудови республіки. Основними перешкодами під час переговорів виступали численні розбіжності й небажання керівництва Таджикистану допустити опозицію до активної участі в політичному житті держави.

Серія раундів переговорів і особистих зустріч лідерів протиборчих сторін відображена в низці документів (кількох Угодах про припинення вогню та інших ворожих дій, включаючи недопущення воєнних, терористичних і диверсійних акцій, заборону захоплення заручників, блокування населених пунктів; заборону на використання засобів зв'язку і масової інформації для підриву процесу національного примирення; Протоколі про створення Спільної комісії з проблем біженців і вимушених переселенців; Угоді про спільну згоду; Протоколі про врегулювання воєнно-політичної обстановки в зонах протиборства, Гармському протоколі про вивід з території Джиргатальського і Таджикабадського районів усіх воєнних формувань сторін і відновлення органів внутрішніх справ і державної безпеки, тощо) і створенні спеціальних органів (Спільної комісії з проблем біженців, Комісії з національного примирення та ін.).

Переговорний процес завершився підписанням президентом Е. Рахмоновим і делегацією Об'єднаної опозиції на чолі з С. Нурі Загальної угоди про встановлення миру і національної згоди в Таджикистані в червні 1997 р. Свій підпис під цим документом поставив і Спеціальний посланець Генерального секретаря ООН Г. Меррем. Після підписання Угоди почався тривалий процес досягнення миру в Таджикистані, у якому не останню роль продовжували відігравати спостерігачі ООН. Тільки з початку 2000 р. перехідний процес у цій державі досяг мирного рiчища. Досвід Таджикистану ілюструє, що впровадження «превентивної дипломатії» у процесі врегулювання громадянських війн має багато проблем: по-перше, не всі учасники конфлікту готові співпрацювати з міжнародними організаціями у врегулюванні; по-друге, заходи подібної дипломатії завжди досить коштовні, хоч їх жодною мірою не можна порівняти з людськими жертвами та матеріальними втратами; по-третє, досить тривалим і копітким є процес збирання відповідної інформації, більше того, не завжди остання має відповідний вірогідний характер; по-четверте, у край складною і

відповідальною справою є прийняття рішення про час, форми і методи впливу на учасників конфлікту.

«Підтримання миру» як напрям урегулювання громадянських війн характеризується «...припиненням насилля після введення миротворчих сил, які підтримують припинення вогню, використовуючи стрілецьку зброю лише для самозахисту» [400, р. 12]. Особливості цього напрямку полягають у наявності обов'язкової згоди всіх конфліктуючих сторін на врегулювання конфліктної ситуації й ліквідацію її наслідків; неупередженості миротворчих сил; застосуванні сили тільки як методу самозахисту й захисту мандату. «Підтримання миру» жодною мірою не може бути використаним задля підтримання однієї сторони за рахунок інтересів іншої.

Як правило, застосування «підтримання миру» засновує Рада Безпеки – орган ООН, який несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки. Рада Безпеки визначає масштаб операції, її головну мету й часові межі. Військовослужбовці, які входять до складу місії, мають на озброєнні тільки легку стрілецьку зброю й мають право на застосування мінімальної сили задля самозахисту або у випадках, коли озброєні особи намагаються перешкодити їм у виконанні покладених на них обов'язків.

Ефективність політики «підтримання миру» залежить безпосередньо від сили бажання конфліктуючих сторін дійти згоди. Відтак місія може стимулювати досягнення миру і надати час для створення більш стабільних і безпечних умов, у яких можна знайти й використати шляхи політичного врегулювання.

Під час громадянських війн періоду «холодної війни» операції з «підтримання миру» застосовувалися зазвичай після досягнення домовленості між конфліктуючими сторонами про припинення вогню, одним із головних завдань стає забезпечення умов для проведення результативних переговорів задля врегулювання суперечностей. Після 80-х р. ХХ ст. операції з «підтримання миру», які проводилися після успішного завершення

переговорів, були більше спрямовані на надання допомоги сторонам у виконанні умов загальної домовленості.

Для прикладу наведемо відомості про реалізацію заходів «підтримання миру» під час громадянської війни в Боснії, Герцеговині та Хорватії. ООН використала комплексний підхід, що комбінував військові методи з заходами політичного та дипломатичного характеру: «...а) використання військових заходів у гуманітарних цілях; б) намагання припинити конфлікт шляхом створення умов, які сприяли б дипломатичним переговорам щодо політичного врегулювання; в) створення можливостей для того, щоб допомогти сторонам здійснити угоди» [25, с. 48].

Варто зауважити, що інші міжнародні організації, на відміну від ООН, можуть виключати таку особливість «підтримання миру», як обов'язковість згоди конфліктуючих сторін на проведення операції. Так, операція НАТО з «підтримання миру» враховує передусім масштаб застосування силових засобів. Відтак, операції поділяються на два типи:

«1. Операції з підтримання миру, які передбачають обмежене використання миротворчим контингентом силових засобів (тільки з метою самооборони);

2. Операції з підтримання миру активного рівня, у процесі яких допускається необмежене використання військової сили на будь-якому етапі операції» [363, с. 100].

Прикладом діяльності регіональних організацій з «підтримання миру» є санкціоновані Радою Безпеки ООН зусилля Африканського союзу, який став основою для архітектури миру й безпеки на африканському континенті. Місії Африканського союзу діяли в Бурунді, Судані, Сомалі. Зусилля місії були спрямовані на:

- стабілізацію ситуації в державах і зниження інтенсивності бойових зіткнень за допомогою військового контингенту;
- захист сільськогосподарських угідь і торговельних операцій;
- здійснення функцій поліцейських;

– забезпечення продовольчими товарами, водою таборів для переміщених осіб тощо.

Здійснення місії дозволили Африканському союзу збільшити свою інституціональну і політичну роль на континенті за рахунок незамінного учасника мирних процесів. Тобто збільшилися шанси Африканського союзу впливати на найважливіші політичні процеси й стати стратегічним регіональним партнером ООН.

«Встановлення миру» як напрям урегулювання громадянської війни може призвести до насилля. Аналіз семантичного наповнення понять «установлення миру» та «мирне врегулювання» засвідчує, що вони є синонімічними й позначають назву заходу, суттєвим недоліком якого є те, що від його початку й до успішного завершення може пройти значний період часу, оскільки на це впливають далекі від примирення позиції конфліктуючих сторін.

«Встановлення миру» передбачає низку заходів, зокрема і дипломатичних, для досягнення угоди між протидіючими сторонами. У цьому випадку можуть використовуватися добрі послуги Генерального Секретаря ООН. Миротворцями можуть бути Спеціальні посланці, уряди, групи держав, регіональні організації чи безпосередньо ООН. Неофіційні й неурядові групи, а також відомі суспільні діячі також мають право самостійно робити кроки з метою досягнення миру.

Операції цього напрямку врегулювання проводяться зазвичай із застосуванням примусових заходів, зокрема для попередження агресії і дій, які загрожують міжнародному миру та безпеці, проводяться за відсутності згоди на операцію конфліктуючих сторін або легітимної влади держави, на території якої відбувається громадянська війна, на втручання з боку міжнародного співтовариства. Операції можуть включати: операції з втручання в перебіг громадянської війни; відновлення громадського порядку; дотримання режиму санкцій; примусове розведення конфліктуючих сторін; запровадження

заборонених зон в інтересах створення умов для перемир'я або припинення вогню.

Операції «встановлення миру» здійснюються на підставі мандату Ради Безпеки ООН і не можуть проводитися самостійно регіональними організаціями, коаліціями держав або окремою державою без прямого делегування їм з боку Ради Безпеки ООН повноважень на проведення операції. Силіві операції «встановлення миру» є прямим продовженням гуманітарного втручання у випадку продовження сторонами збройного протиборства.

«Нав'язування або примушення до миру» є застосуванням більш чисельних і краще озброєних сил, ніж сили з підтримання миру з метою нав'язування миру між сторонами учасниками насилля [388, р. 35].

Аналіз миротворчої практики ООН та інших міжнародних організацій свідчить, що останнім часом отримав розповсюдження такий захід, як нав'язування або примушення до миру. При цьому варто зауважити, що найчастіше застосовують дві стратегії примушення до миру – баланс сил та вибір переможця.

Стратегія балансу сил має на меті трансформувати збройну боротьбу в тупиковий стан, у якому протиборчі сили будуть змушені відмовитися від насилля й забезпечити встановлення місцевого сталого правопорядку, Відтак, головна ознака балансової місії: досягнути того, щоб збройна боротьба стала не вигідною для її учасників. Стратегія балансу сил передбачає мобілізацію місцевих союзників, популярних та компетентних у військовому відношенні. Коли розміщуються миротворчі контингенти в конфліктному регіоні, їм чинять менший опір, якщо лідери-клієнти мають місцеву підтримку. Умовою успіху балансової стратегії є координація дій прикордонних держав та миротворчих сил. Воєнна підтримка клієнта не приводить учасників конфлікту до мирних переговорів, якщо регіональні держави надають допомогу антагоністу.

Прикладом стратегії балансу сил може стати миротворча місія міжафриканських збройних сил (ЕКМОГ) у Ліберії, коли збройне

угруповання Ч. Тейлора підтримували Лівія та Буркіна-Фасо [408, р. 43]. ЕКОМОГ у Ліберії мав великі труднощі в стримуванні угруповання Ч. Тейлора – прихильника етнічно гомогенної держави. Як відомо, умовою вдалої місії є обмежені мети місцевої опозиційної еліти, яка прагне до політичної автономії, а не до сецесії. Клієнта з обмеженою метою легше контролювати, а опонента з обмеженою метою легше стримувати. Відтак ЕКОМОГ у Ліберії мав труднощі в процесі стримування військового угруповання Ч. Тейлора. Склалася ситуація, за якої учасники конфлікту переслідують тотальні воєнні цілі, а миротворчий контингент не може бути виведений з країни без порушення балансу сил. У цьому випадку престиж країн-миротворців був поставлений на карту. На жаль, стратегія балансу не забезпечила місцевого сталого правопорядку.

Друга стратегія, що мала місце під час врегулювання громадянських війн, – це стратегія вибору переможця. Головна мета останньої - надати зовнішню воєнну допомогу одній протиборчій стороні для досягнення нею перемоги. Стратегія вибору переможця призначена перервати відновлення місцевої війни. Вона передбачає воєнне втручання світового співтовариства у внутрішньодержавний конфлікт, що свідчить про нездатність уряду контролювати гуманітарний правопорядок на своїй території. Підтримку миротворців отримує та політична сила в державі, яка здатна в майбутньому забезпечити стале мирне життя в суспільстві. Стратегія має два варіанти: поміркований (зміна уряду) та радикальний (зміна політичного режиму). В основу стратегії покладено реалістичне припущення: якщо внутрішньодержавна війна неминуча, короткочасна війна краща від довготривалої. На думку А. Купермана, ігнорування стратегії вибору переможця може збільшити насилля в громадянській війні. На прикладі Руанди дослідник доводить, що якби інші країни (крім Уганди) надали воєнну допомогу Руандійському патріотичному фронту в його боротьбі з режимом, який проводив політику геноциду, можна було б уникнути великої повномасштабної громадянської війни [410, р. 99].

Операція НАТО в Косово є миротворчою спробою застосування стратегії вибору переможця. Своїм повітряним бомбардуванням Сербії та ініціативною роллю в косовській армії НАТО допомогло косовській стороні отримати автономію де-факто, здійснивши стратегію поділу югославської держави.

Як показує аналіз практики реалізації стратегії вибору переможця, успіх останньої залежить від того, наскільки широку підтримку місцевого населення має клієнт. Отже, воєнна компетенція місцевих лідерів є додатковим чинником стратегічного успіху. Стратегія вибору переможця найчастіше застосовувалася в конфліктних регіонах, де відсутня рівновага сил прикордонних держав та великих держав. Так, у колишній Югославії НАТО отримало стратегічний успіх, оскільки Рада Безпеки ООН була «заблокована» у своїх рішеннях.

Д. Бойман звертає увагу на обмежену ефективність вибору переможця через зміну уряду або режиму [393]. В перспективі стратегії війна повинна бути короткочасною і з мінімальними втратами людських та матеріальних ресурсів. Такі громадянські війни є рідкісним явищем. В умовах відсутності дієздатного уряду воєнна перемога супроводжується грабунком, мародерством, партизанською та терористичною війною. Тимчасовий військовий режим до передачі влади цивільному уряду означає примусовий мир та майбутні соціальні невдоволення. Але безчинства відрізняються від громадянської війни меншим числом жертв та руйнувань. Таким чином, воєнна перемога в громадянській війні призводить до тимчасового панування однієї групи в суспільстві. Виникають статусні проблеми переможеної групи та її лідерів, що збільшує терміни присутності миротворців в регіоні. Отже, обмеженість стратегії вибору переможця пов'язана з високою ймовірністю затяжного характеру миротворчої допомоги.

«Будівництво миру» як складник механізму врегулювання громадянських війн є здійсненням впродовж тривалого часу заходів із розбудови економічних і соціальних взаємовідносин, які не ведуть до насилля

та інших форм відсутності миру. Відтак діяльність миротворчих сил відповідно до мандату ООН і загального керівництва Комісії з будівництва миру пов'язана зі створенням інститутів, що забезпечують правопорядок, справедливий розподіл економічних ресурсів і рівновагу політичної влади конкуруючих класів, верств, соціальних, конфесійно-релігійних чи етнічних груп, створення цивільного уряду в результаті чесних демократичних виборів і вивід миротворчого контингенту.

Згідно з п. 98 Підсумкового документа Всесвітнього саміту ООН у 2005 р. [153] основне завдання Комісії з будівництва миру – це об'єднання зусиль усіх зацікавлених сторін задля мобілізації ресурсів, а також надання консультацій щодо комплексних стратегій постконфліктного будівництва миру й відновлення. Комісія повинна надати рекомендації й інформацію для покращення координації діяльності всіх сторін у межах і поза ООН, розробляти найкращу практику й добиватися, щоб світове співтовариство приділяло якомога більше уваги постконфліктному будівництву миру. Я. Еліасон зауважує, що «...будівництво миру передбачає безліч політичних і сприяючих розвитку дій з боку миротворчих місій ООН та регіональних організацій, влади держави..., є одним з головних завдань ООН в державах, що відновлюються...» [48].

Для більш ефективної реалізації заходів «будівництва миру» в постконфліктний період ООН було створено Фонд будівництва миру [277], який відіграє важливу роль у забезпеченні фінансування запланованих заходів і налагодження співробітництва між ООН і міжнародними фінансовими структурами. Головна мета діяльності Фонду фінансування заходів постконфліктних держав спрямована на зміцнення національного потенціалу, необхідного для збереження миру, і тим самим допомагає знизити ризик загострення протиріч, що можуть спровокувати новий виток збройного насилля.

До компетенції Фонду належать:

а) діяльність, спрямована на підтримку мирних угод, особливо в тому, що стосується національних закладів і процесів, створених або ініційованих відповідно до цих угод;

б) діяльність задля підтримання зусиль держави зі створення і зміцнення потенціалу, необхідного для сприяння співіснуванню й мирному вирішенню протиріч, зниження ризику відновлення протиборства;

в) створення або відновлення основних адміністративних служб і відповідного людського і технічного потенціалу, що включає покриття поточних розходів;

г) заходи, спрямовані на знешкодження безпосередніх загроз для процесу будівництва миру.

Виплати передбачені насамперед державам, які йдуть шляхом «будівництва миру», для вирішення суспільних протиріч, особливо у випадках загрози виникнення або відновлення збройного протиборства. Відповідно до процедури національна влада і представники ООН спільно проводять моніторинг найважливіших потреб і загроз їх невирішення. За результатами складається короткотерміновий пріоритетний план, що містить першочергові заходи, спрямовані на зміцнення миру та підтримку процесу його будівництва. Залежно від плану під керівництвом Генерального секретаря визначається загальний пакет фінансування для конкретної держави.

За час існування Фонду будівництва миру більше половини його бюджету було виділено Бурунді, Сьєрра-Леоне, Гвінея-Бісау, Ліберії і Сомалі [129] на:

- фінансову підтримку демократичних виборів у Сьєрра-Леоне;
- фінансування скликання і проведення конференції партнерів у Бурунді;
- надання допомоги у створенні в Ліберії першого центру правосуддя і безпеки;
- відновлення довіри населення до органів влади і правосуддя;
- проведення заходів демобілізації і реінтеграції;

– налагодження стабільної життєдіяльності на підставі норм і принципів міжнародного права.

Згідно з доповіддю Генерального секретаря ООН [130], «будівництво миру» залишається непередбачуваним механізмом остаточного врегулювання збройного протистояння, оскільки постійно існує загроза відновлення конфлікту, як-от ситуація в Південному Судані й проблеми з відновленням конституційного строю Гвінеї-Бісау.

Концепція «будівництва миру» НАТО відповідає принципам ООН і є сукупністю постконфліктних засобів дипломатичного, цивільного і, за необхідності, воєнного характеру, спрямованих на усунення протиріч між конфліктуючими сторонами і попередження їх відновлення. Воєнна складова спрямована переважно на забезпечення безпеки й надання допомоги центральним і місцевим органам влади в становленні національної компоненти і відновленні інфраструктури.

Отже, миротворчість як основа механізму врегулювання громадянських війн є сукупністю практичних воєнно-силових і альтернативних традиційним воєнним імперативам заходів, які здійснюють функції продукування миру.

Другим складником міжнародного механізму врегулювання громадянських війн є санкції як широкий спектр заходів примусу до миру і безпеки, не пов'язаних із застосуванням збройних сил (ст. 41 Статуту ООН) [334]. Санкції – це «..примусові дії невоєнного характеру (дипломатичні, торговельно-економічні, фінансові, культурні), ініційовані й застосовані проти однієї або більше держав з метою змусити їх змінити зовнішньополітичну поведінку, дотримуватися взятих на себе зобов'язань з підтримки міжнародного миру та безпеки...» [294, с. 15].

Усі санкції застосовуються відповідно до рішення Ради Безпеки ООН, однією з підстав є ситуація громадянської війни, що несе загрозу дестабілізації регіону загалом. Головна мета санкцій – змусити змінити поведінку й політику об'єкта санкцій, а не нанести шкоду чи покарати. Тобто санкції є інструментом

припинення міжнародних правопорушень і підтримання міжнародного правопорядку загалом.

З 1966 р. Рада Безпеки ООН застосовувала санкції як примусові заходи інституційно-правового характеру 26 разів, зокрема до держав, на теренах яких відбувалися громадянські війни: колишня Югославія, Ангола, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Ліберія, Демократична Республіка Конго, Судан, Кот-д'Івуар, Лівія і т.п.

«Примусові заходи є найбільш ефективними в плані підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки в тих випадках, коли вони здійснюються в межах комплексної стратегії разом із миротворчістю. Всупереч уявленню про те, що санкції мають каральний характер, багато режимів санкцій призначені для надання підтримки урядам в регіонах, які прагнуть до здійснення мирних перехідних процесів» [289].

Статут ООН передбачає широке коло заходів до держави-порушника за рішенням Ради Безпеки ООН. Залежно від призначення і природи санкції, які впроваджуються задля реалізації загальної стратегії врегулювання громадянських війн, можуть бути політичні (дипломатичні, спортивні, культурні і персоніфіковані) й економічні (торгові, комерційні, технологічні, фінансові). Задля дотримання санкційного режиму Рада Безпеки ООН створює в кожному конкретному випадку групи експертів, так звані групи контролю або групи моніторингу, до повноважень яких належать:

- здійснення контролю і розслідування випадків порушення санкційного режиму;
- оцінювання заходів державної влади держави і держав-сусідів за дотриманням санкційного режиму;
- надання практичних рекомендацій, які враховують інформацію щодо становища, пов'язаного з порушенням установлених санкцій;
- підготовка доповідей для Ради Безпеки ООН щодо результативності санкцій і розслідування випадків порушення санкцій.

Найбільш розповсюдженими є економічні санкції, що ухвалюються Радою Безпеки ООН на підставі ст. 41 Статуту ООН, передусім це: застосування експортного/імпортного ембарго, бойкоту; торгової, кредитної чи технологічної блокади; заморожування фінансових ресурсів; заборона здійснення капіталовкладень в економіку й надання фінансової, матеріальної, технічної допомоги; призупинення або розірвання торгових контрактів; повне або часткове припинення перевозок; відмова в підтримці з боку міжнародних програм допомоги; перегляд графіків сплати боргів. Ці заходи «...мають п'ять основних цілей щодо держави-делінквента: коригування політики, зміна політичного режиму, зупинення військової агресії, послаблення військового потенціалу, зміна зовнішньої та внутрішньої політики» [407, р. 52–53].

Ембарго на постачання зброї «...є типовим прикладом цілеспрямованих санкцій, оскільки скероване на припинення потоку саме тих товарів, постачання яких загострюватиме конфлікт і сприятиме порушенням прав людини» [403, р. 321]. Головна мета впровадження цих санкцій – обмежити або припинити постачання зброї до зони збройного протистояння, знизити інтенсивність і ступінь мілітаризації останнього. Оскільки «...конфігурація складу та характер ухвали рішень у Раді Безпеки відбивають якнайкраще інтереси саме тих держав, які займають перші позиції з-поміж країн-експортерів зброї» [294, с. 162], то процес узгодження і застосування санкції у вигляді ембарго на поставки озброєння і воєнної техніки є досить складним і досить часто формулювання резолюцій Ради Безпеки ООН містять філологічні конструкції рекомендаційного характеру.

Ембарго на постачання зброї і воєнного обладнання застосовувалися до Демократичної Республіки Конго, Ліберії, Руанди, Сомалі, Ефіопії, колишньої Югославії. Заходи передбачали припинення прямих або непрямих поставок, продажу або передачі зброї, надання будь-якої допомоги, консультацій або підготовки, пов'язаної з воєнною діяльністю, зокрема надання фінансів для купівлі зброї.

Ембарго на постачання нафти і нафтопродуктів застосовувалося щодо Анголи і Сьєрра-Леоне, заборона на прямий чи непрямий експорт деревного вугілля з Сомалі, круглого лісу та лісоматеріалів з Ліберії. Цей вид арсеналу економічних санкційних заходів ООН спрямований на послаблення економіки чи загального функціонування цільової держави. Негативним аспектом застосування економічних санкцій є гуманітарний наслідок, відтак страждають незахищені верстви населення.

До Ліберії, Демократичної Республіки Конго, Лівану, Сомалі застосовувалося заморожування фінансових активів фізичних чи юридичних осіб задля створення ситуації неможливості їх використання. Для дотримання санкційних режимів держави-члени ООН прийняли національні нормативно-правові документи і створили відповідні національні служби для здійснення контролю за виконанням санкційних вимог, оскільки ефективність примусових фінансових санкцій залежить від їх національної імплементації державами.

До Лівії, окрім заморожування фінансових активів, застосовувалося й обмеження комерційної діяльності, яка може сприяти збройному насиллю і застосуванню сили проти цивільного населення. До Анголи Рада Безпеки ООН пропонувала застосувати санкційні заходи у сфері надання електрозв'язку.

Варто зауважити, що економічні санкції не дають швидкого результату, їх вплив стає відчутим для економічної сфери держави, що переживає громадянську війну, як правило, через кілька років, коли відбувається кумулятивний ефект, а от негативні наслідки в гуманітарній сфері простежуються одразу.

Політичні санкції є законним засобом впливу шляхом переривання транспортного сполучення, заборони в'їзду до інших держав, обмежень дипломатичних відносин, наукових і культурних відносин. Ці примусові заходи відображають одну з політичних складових механізму врегулювання громадянських війн і безпосередньо пов'язані з іншими складовими. Завдання політичних санкцій: підвищити ефективність економічних; сприяти

забезпеченню захисту населення; змусити політичних діячів виконувати приписи міжнародного співтовариства тощо. Політичні санкції є більш гуманними і в більшості випадків мають допоміжний характер по відношенню до інших складників механізму врегулювання громадянських війн.

Запровадження заборони на використання повітряного простору літальними апаратами, зареєстрованими в Ліберії [278, с. 3], було пов'язано з підозрою, що відбувається використання повітряних суден для перевезення зброї. Останнє було порушенням ембарго на постачання зброї та заборонаю на експорт алмазів. Відтак, заборони на польоти повинні були сприяти ефективності ембарго на постачання зброї.

Обмеження використання повітряного простору, як і деякі економічні санкції, несуть загрозу гуманітарної катастрофи, оскільки перешкоджають наданню продовольчої і медичної допомоги населенню країни з боку міжнародного комітету з питань охорони здоров'я і соціального забезпечення, Червоного Хреста і Півмісяця.

Наступний вид політичних санкцій, який застосовується Радою Безпеки ООН, пов'язаний з обмеженням в'їзду на територію іншої держави або транзиту через неї посадових осіб уряду (Сомалі, Судан, Ліберія). Цей вид санкцій є адресними і не має негативного гуманітарного наслідку, оскільки стосується тільки фізичних осіб, визначених санкційним списком, і не торкається будь-якого економічного сектору держави. Головна мета заборони чи обмеження в'їзду на територію іншої держави або транзиту – унеможливити неформальні стосунки з політичними діячами й економічними колами третіх держав, які можуть виступати союзниками тієї чи тієї протиборчої сторони в громадянській війні.

Дипломатичні санкції Ради Безпеки ООН мають передусім попереджувальний, поміркований характер і спрямовані на зменшення дипломатичного контингенту і консульських закладів, обмеження пересування дипломатичних співробітників у межах держави, яка переживає громадянську війну. Ці міри мають попереджувальний характер і, як правило,

є складником першочергового етапу застосування санкцій, оскільки не призводить до жодних гуманітарних чи інших серйозних наслідків. Рада Безпеки ООН застосовувала такі санкції проти колишньої Югославії [279], також щодо Судану [280], Лівії [281].

До Югославії також застосували заборону на її участь у спортивних змаганнях і культурних заходах, наукове і технічне співробітництво і культурний обмін. Відтак, спрямованість таких санкцій має суто предметний характер й ілюструє обмеження дій держави з позицій її культурної сфери.

Аналіз санкцій, які були свого часу застосовані Радою Безпеки ООН до держав у ситуації конкретних громадянських війн, дозволяє виокремити певні особливості:

1. Природа міжнародних санкцій, які застосовуються за рішенням Ради Безпеки ООН, дає змогу оперативно їх змінювати залежно від політичної кон'єктури, а в деяких випадках залежно від інтересів глобальних акторів. В останньому випадку вектор санкцій залежить від вектору зовнішньополітичного курсу провідних держав світу.

2. Усеохоплюючі, а не цілеспрямовані економічні санкції є малоефективними, оскільки призводять до негативних наслідків здебільшого цивільного населення. Відтак постає проблема обрання оптимального санкційного режиму, який мінімізував би негативний вплив заходів на гуманітарну й соціальну сфери.

Санкційні заходи призводять також до економічних і репутаційних втрат держав, які прагнуть використати цей інструмент у своїх інтересах. З огляду на це запровадженню примусових заходів Ради Безпеки ООН передують багатоаспектні погоджувальні процедури й консультації зі всіма державами-членами Ради безпеки ООН.

3. Застосування до політичних режимів і конкретних посадових осіб санкцій, які мають цілеспрямований і вибірковий характер, дозволяє досягти необхідного результату швидше і при оптимальних витратах. Але слід

зауважити, що такі санкції застосовуються до сторони, яку Рада Безпеки визначила відповідальною за насильницькі дії й порушення миру.

4. Досить ефективним є застосування так званих «відтермінованих» санкцій, сутність яких полягає у призупиненні дійсного застосування на певний термін, визначений резолюцією Ради Безпеки ООН для виконання вимог, висунутих до об'єкта санкцій. Останні вступають в дію тільки у випадку невиконання вимог. Так, ембарго на постачання зброї за Резолюціями Ради Безпеки ООН 1572 і 1591 до Кот-д'Івуару і Судану [131] почали одразу застосовуватися на всій території обох держав, а заморожування фінансових активів конкретних фізичних осіб і пов'язаних з ними організацій повинно було вступити в силу тільки через 30 днів після їх прийняття. Відтермінування застосування цих санкцій повинно було надати їхнім адресатам стимул для приєднання до мирних переговорів.

5. Результативність санкцій залежить від ефективної діяльності груп експертів, через які Рада Безпеки ООН може контролювати санкційний режим і вносити своєчасні корективи до своєї стратегії.

Згідно зі Статутом ООН Рада Безпеки може використовувати регіональні організації для застосування примусових дій під керівництвом ООН. Організації не можуть самостійно застосовувати примусові заходи з власної ініціативи, але, на жаль, прагнення НАТО посилювати власний контроль над певним регіоном призводить до порушення з боку цієї організації фундаментальних принципів ООН (наприклад, застосування примусових дій у колишній Югославії).

Таким чином, санкції, які здійснюються під егідою ООН централізовано, є дієвим інструментом тиску в механізмі врегулювання громадянських війн, однак їх значення не слід перебільшувати. У більшості випадків вони не здатні стати адекватною альтернативою використанню воєнної сили й несуть загрозу гуманітарної катастрофи для цивільного населення та економічних втрат для третіх держав.

Отже, вищезазначені аспекти міжнародного механізму врегулювання громадянських війн мають складний і багатоаспектний характер. При цьому миротворча діяльність та санкції міжнародних і регіональних організацій передбачають цілий комплекс заходів і стратегій воєнного і політичного характеру за умови дотримання порядку відповідно до Статуту ООН.

Висновки до розділу 6.

Громадянська війна ілюструє реалізацію ідеї можливості нейтралізації і компенсації територіального розподілу сфер впливу за рахунок політичної діяльності. Відбувається геополітичне протиборство за вплив на події в окремих регіонах і континентах, за контроль над стратегічними комунікаціями, ринками збуту товарів і послуг, за володіння матеріальними і людськими ресурсами.

Відтак, окремі держави та їхні коаліції змушені переглядати власні зовнішньополітичні парадигми, які враховують геополітичні й гео економічні прагнення нейтралізувати можливу загрозу впливу геополітичних супротивників у регіоні; встановити / відновити контроль у регіоні; забезпечити розширення преференцій для здійснення комерційної діяльності національних компаній, створити плацдарм для проникнення на інший континент або зміцнення позицій у власному регіоні.

Безпосередня або непряма участь третьої сторони призводить до зміни політичного ландшафту регіону, де відбувалася громадянська війна: відбувається зміцнення позицій одних акторів, втрата впливу інших, а вектор зовнішньополітичної орієнтації держав отримує новий напрям. Геополітичні зміни відображають гру наддержав, регіональних центрів сили спрямовану не тільки на зміну балансу сил в регіоні / світі за рахунок установа консолідації зусиль стратегічних партнерів, а й формування навколо держави, що переживає громадянську війну, образу «енергетичної комори», «транспортного коридору», «буферної зони», «зони нестабільності».

Геоісторія громадянських війн свідчить, що останні використовуються глобальними і регіональними акторами в конкурентній боротьбі за задля зміни конфігурації сил у міжнародній системі. Відтак, політичні наслідки геополітичного протиборства на тлі громадянської війни відображаються у формуванні міжнародних організацій, протистоянні великих держав та розповсюдженні їхнього впливу на окремі країни чи регіони. Більше того, зіткнення геополітичних інтересів у певному регіоні призводить до випробування на міцність міждержавних домовленостей і постулатів міжнародного права.

Міжнародний механізм урегулювання громадянських війн як комплекс воєнних і політичних заходів та стратегій доводить, що врегулювання спрямоване колективне вирішення завдань з досягнення / відновлення миру. Військовий, поліцейський та цивільний компоненти миротворчої діяльності як складники механізму на сучасному етапі стали одним із ключових чинників міжнародних відносин, змушуючи ООН докладати якомога більше зусиль на врегулювання громадянських війн і відновлення довіри до цих організацій як гарантів колективної безпеки.

Трансформація концептуально-політичних акцентів за основними напрямками миротворчості («превентивної дипломатії», «підтримання миру», «встановлення миру», «нав'язування або примушення до миру» і «будівництва миру») в умовах геоекономічної боротьби за природні ресурси, фінансової кризи відображає, з одного боку, застосування миротворчої діяльності регіональними організаціями й окремими державами для реалізації власних мегапроектів у геополітичному континуумі, а з іншого, – вплинути на внутрішній політичний процес і відновити законний порядок у зоні проведення миротворчих операцій.

Санкційні заходи як другий складник міжнародного механізму врегулювання громадянських війн певною мірою сприяють посиленню ефекту миротворчої діяльності, особливо якщо вони застосовуються не як самоціль, а

спрямовані на підтримку цілісного підходу до врегулювання громадянської війни.

Санкції здебільшого є допоміжним політичним інструментом тиску на ту чи ту протидіючу сторону з метою примусити останню до виконання вимог міжнародних організацій, спрямованих на врегулювання відновлення / встановлення миру і правопорядку. Санкції самі по собі не є стратегією, тільки сукупно з миротворчою діяльністю вони здатні досягти визначеної мети – врегулювати громадянську війну, але за умови застосування жорсткої політичної волі й максимальної неупередженості глобальних та регіональних акторів.

ВИСНОВКИ

Актуальність і складність проблеми, що досліджується, зумовили комплексний аналіз всіх її складових і узагальнення існуючих у науковому дискурсі теоретико-методологічних підходів до визначення соціально-політичної природи громадянської війни, її ролі й місця в політичному процесі та прояву в практичній площині і оцінки наслідків. Аналіз теоретичних, історичних, практичних аспектів і емпіричних даних дозволив розкрити суттєві характеристики громадянської війни як засобу зміни вектору політичного процесу на національному і світовому рівні у політологічному ракурсі.

До найбільш важливих результатів дисертаційної роботи, які мають теоретичне і практичне значення і свідчать про новизну даного дослідження, можна віднести наступні:

1. На формування теоретико-методологічних і прикладних основ конструкту громадянської війни як суспільно-політичного явища вплинули ідеї, судження і висновки, які стали результатом творчого переосмислення й пристосування до нових умов розвитку мислителями різних історичних епох. Всю різноманітну суспільно-політичну спадщину минулого щодо обґрунтування причин і механізму виникнення громадянської війни і визнання її як засобу завоювання влади можна розглядати як теоретико-методологічну першооснову для розуміння питань, пов'язаних з аналізом громадянської війни в контексті структурно-функціональних змін політичної сфери. Науково обґрунтоване розуміння соціально-політичної природи громадянської війни в сучасних умовах не можливе без опори на теоретичні доробки мислителів ХХ ст., які розглядали громадянську війну з точки зору збройної боротьби і конфліктної ситуації.

Аналіз доробок минулого з досліджуваної проблеми доводить, що формування цілісного концепту громадянської війни як системного елементу

політичної сфери не закінчено. Так, мислителі другої половини ХХ ст., відійшовши від стереотипів так званої доядерної епохи, при визначенні сутності сучасної громадянської війни апелюють не тільки до насилля, а й до консциєнтальної складової.

Мультидисциплінарна матриця з проблеми громадянської війни ілюструє, що дослідники різних галузей суспільствознавства (філософії, політології, соціології, історії, економіки) і воєнної науки зосереджують свою увагу здебільшого на визначенні кола соціально-політичних, економічних, релігійно-конфесійних, етнічних факторів, які спричиняють збройне протиборство за владу, і наслідків громадянської війни з урахуванням розгортання подій у часі й функціональним впливом на суспільство та впливу збройної боротьби на всі сфери суспільства, відповідно до об'єкта впливу.

Сучасні умови розвитку системи міжнародних відносин актуалізували перед дослідниками аспекти інтернаціоналізації громадянської війни, оскільки цей процес створює загрозу виходу збройної боротьби за межі однієї держави і поширенню на сусідні країни чи регіон. Значну увагу привертає і проблема застосування норм міжнародного права до учасників громадянської війни.

Незважаючи на широку палітру суспільствознавчих досліджень теоретичного і емпіричного спрямування, слід зазначити, що вони не відрізняються системністю і не розглядають громадянську війну в контексті змін політичної сфери, і ступінь дослідження теми громадянської війни не відповідає рівню значущості останньої для розуміння суспільно-політичних змін.

2. Серед сучасних наукових підходів до визначення поняття «громадянська війна», які характеризуються мультиверсійністю, а й інколи й контрверсійністю дефініції, привалюють погляди на громадянську війну як вид насильницької політичної боротьби за владу між класами, соціальними групами, двома чи кількома суб'єктами права; організоване колективне насилля; неміжнародний збройний конфлікт, у якому за існуючими або

створеними збройними угрупованнями, що борються за державну владу, треті держави визнають статус сторони, яка воює.

Розбіжності кваліфікаційних складників у визначенні поняття громадянської війни проаналізованих підходів зумовлені застосуванням різного теоретико-методологічного інструментарію, і, відповідно, акцентуються різні складники поняття: внутрішньополітична боротьба, колективне насилля, боротьба між цивілізаційними цінностями, протиборство альтернативних укладів суспільного життя тощо.

Враховуючи спільні ключові складники дефініції за допомогою конфліктологічної парадигми запропоновано авторське визначення громадянської війни як кризової моделі розвитку політичного конфлікту, що відображає екстраординарний етап зміни суспільної-політичної системи держави, що спричинений антагоністичними протиріччями і в якому протиборчі сторони, ідентифікуючи себе з державними інститутами або з народом / частиною народу, за допомогою збройного насилля спрямовують свої дії на захоплення / збереження влади, повалення / консервування чинних політичних структур, політичного і фізичного знищення супротивника.

3. Теоретико-методологічні засади дослідження громадянської війни з метою ефективності та результативності пізнання останньої спираються на синтез політологічного, соціально-філософського, історичного і культурного бачення, яке відображене в структурно-функціональному, конфліктологічному, марксистському, соціокультурному, біхевіористському і геополітичному підходах до досліджуваного явища, та інструментарій загальнонаукових і спеціально-наукових методів дослідження, і являють собою плюралістичну парадигму, яка враховує, що громадянська війна є впорядкованим і цілісним явищем у певному просторово-часовому вимірі, джерелом нових духовних цінностей, поведінки і психології як окремої особистості, так і мас, й відображає конфліктну взаємодію, в основі якої лежить несправедливий розподіл ресурсів, а соціокультурні розбіжності і

зміни геополітичного статусу-кво в регіоні сприяють ескалації збройного протиборства.

4. Розгляд громадянської війни щодо її особливостей в порівнянні зі зовнішньою війною, і врахування того, що громадянська війна не може бути справедливою, доводить тривимірність прояву сутнісних особливостей, поєднання соціально-політичної, воєнно-стратегічної і соціокультурної площини, які відображають відповідно: по-перше, взаємовідносини соціальних груп, що входять до складу протиборчих сторін; по-друге, ставлення людей до базових цінностей; по-третє, воєнно-стратегічні засоби досягнення політичної мети.

З огляду на це, до специфічних ознак громадянської війни, які роблять її власне такою, віднесено наступні: наявність соціальних, політичних, ідеологічних, міжнаціональних, релігійних, міжособистих протиріч, напружених, взаємознищючих відносин між протиборчими сторонами; глибоке соціальне розшарування суспільства, що має характер гострої поляризації соціально-групових інтересів; наявність у всіх протиборчих сторонах апарату управління, воєнно-політичного механізму; застосування практики демократичних режимів, що не мають загально визнаної національної легітимності; революційний радикалізм, максималізм і нетерпимість окремих політичних сил, що намагаються завоювати владу; практика різкої, незаконної зміни політичного курсу державної еліти суспільства; необґрунтовані, необмежені політичні амбіції, воля до влади та інші психологічні фрустрації окремих політичних кланів та їхніх лідерів; прихід до влади сил, що не виражають у політиці загальнонаціональні інтереси; відкидання більшості складників законності та політичної демократії; ерозія державного суверенітету, яку можна вважати зовнішнім стресом; залежність від втручання глобальних і регіональних акторів (відмова від міжнародної підтримки, економічна і політична блокада і т. п.); громадянські війни – кризова ситуація, за якої альтернативність витісняє зумовленість.

5. Форми громадянської війни (партизанська боротьба, терористична війна, збройне повстання і широкомасштабна громадянська війна) набувають свого конкретного вираження залежно від співвідношення застосування тих чи тих соціально-політичних і воєнно-технічних методів і засобів із врахуванням вибору протиборчими сторонами конвенційної чи неконвенційної моделі організації бойових дій.

Всі форми громадянської війни є складними формами протиборства, оскільки підкреслюють досягнення певного рівня політичної свідомості, військової підготовленості та готовності рішучо діяти для досягнення поставленої мети; мають різко окреслений безкомпромісний політичний характер збройного протистояння, що зумовлюється антагоністичними протиріччями між інтересами протиборчих сторін; потужність збройних сил протиборчих сторін перебуває в прямій залежності від ступеня підтримки з боку народу; протиборчі сторони намагаються захопити передусім важливі в політичному та стратегічному сенсі райони.

Залежно від перебігу, воєнних, політичних, соціальних характеристик громадянської війни її форми можуть переходити одна в одну, бути частинами одна одної, і спрогнозувати ймовірність «виграшу» тієї чи тієї протиборчої стороною можна лише за умови врахування вибору «сильнішим» і «слабкішим» супротивниками конвенційного чи неконвенційного виду стратегії боротьби.

6. Основою для визначення кола критеріїв, які мають усталений і об'єктивний характер, враховують співвідношення політичних і воєнних компонентів громадянської війни і взаємозв'язки між ними, є виокремлення загальних, спільних рис конкретних громадянських війни, аналіз емпіричного матеріалу і врахування просторово-часового виміру. Відтак, сукупність параметрів для типологізації складають такі критерії, як: тривалість збройного протистояння в межах території суверенної держави, часовий інтервал, що охоплює динаміку громадянської війни; кількість протиборчих сторін, які представляють різні варіанти майбутнього розвитку країни та / або різні

угруповання; втручання або кількох держав, міжнародних організацій у перебіг громадянської війни; масштаби прямих бойових і небойових втрат військових і прямих втрат цивільного населення; основні протиріччя, які призвели до збройного протистояння в боротьбі за владу; спрямованість на повноту охоплення збройною боротьбою всього соціуму і масштаб території, охопленої бойовими діями; перехід державної влади від одного носія до іншого; соціально-політична спрямованість наслідків громадянської війни; епоха, у якій відбувалася громадянська війна; завершення та призупинення громадянської війни; ієрархія суб'єктів.

З огляду на це, оновлена комплексна і універсальна типологія громадянських війн враховує абстраговані від ідейно-хронологічного забарвлення значущі загально-теоретичні, філософські, політичні, історичні, воєнно-стратегічні положення щодо сутності, виникнення, природи, засобів і суб'єктів громадянської війни і особливості сучасного суспільства.

7. Конфліктна ситуація громадянської війни відображає найвищу за рівнем соціальної напруги форму силового вирішення соціально-політичних протиріч між конфліктуючими сторонами, які переходять в стадію збройного протиборства, оскільки виникає стан негативного зворотного зв'язку, який блокує колишній спосіб існування і суб'єкти не можуть досягти значущої політичної мети, захопити або утримати владу, без застосування збройного насилля.

Формування складу протиборчих сторін відбувається поступово, починаючи з появи розколу суспільних структур і проходить шлях від об'єднання прихильників альтернативного сценарію розвитку держави, зараження ідеями нових учасників і до досягнення найвищого рівня антагонізму в суспільстві і втягування якомога більшої кількості населення в збройне протиборство. Уособлення протиборчою стороною нового, більш прогресивного соціального і економічного ладу не забезпечує кількісної переваги.

Єдність конструктивних і деструктивних зусиль сторін громадянської війни під час збройного протистояння, зумовлює спрямування дії на знищення супротивника, дезорганізацію і розгром протистоячої сторони і, одночасно, упорядкування і організацію власної сили. Зміна організаційної структури протистоячих сторін призводить до втрати комунікацій між суб'єктами останніх.

Біполярні позиції протистоячих сторін, розбіжності в оцінюванні мотивації, високий рівень негативних емоцій і домінування «агресивної концепції середовища» обумовлюють викривлення сприйняття конфліктної ситуації суб'єктами і учасниками громадянської війни. Останнє в свою чергу призводить до збільшення рівня агресії у поведінці і ставлення одне до одного.

На динаміку громадянської війни і тривалість кожної зі стадій і фаз впливає не тільки співвідношення матеріально-технічних сил, домінування чи мінімальне застосування радикальних практик і збільшення рівня підтримки серед населення, а й у випадку інтернаціоналізованих війн – пряма чи опосередкована підтримка третьої сторони.

8. Процес виникнення і розвитку громадянської війни відображає об'єктивну і суб'єктивну зумовленість останньої. Детермінуючі обставини поведінки суб'єктів представлені факторами, які визначають взаємодоповнюючі і взаємозалежні расові, етнічні, національні, економічні, територіально-географічні, соціально-політичні чи релігійні протиріччя, що лежать в основі конфліктної взаємодії. Кожен із факторів одночасно може бути причиною, приводом чи умовою, що виявляється у формах детермінації.

Казуальна форма відображає дії комплексу загальних (корінних) специфічних (особливих) і конкретних (безпосередніх) причин, які відображають зіткнення протиріччя й несумісних систем цінностей між окремим спільнотами, соціальним групами, верствами, класами і політичними силами. Перехід потенційних причин до актуальних неможливий без об'єктивних і суб'єктивних умов (кондиціональна форма). У конкретній ситуації причини й умови взаємопов'язані й доповнюють одна одну.

Інспіруюча форма апелює до факторів, що запускають збройне насилля й ілюструє процес переходу з можливого стану в дійсний. Кореляційна форма своєю чергою відображає зростання або зменшення дії того чи того ряду факторів.

Фактори детермінації діють на загальносоціальному, колективно-груповому й індивідуальному рівні. Визначення рівня детермінації дозволяє визначити засоби і форми, які можна застосувати для встановлення врегулювання громадянської війни.

Етапи детермінації громадянської війни відображають певну часову послідовність впливу тих чи тих форм (казуальної, кондиційної, інспіруючої) і факторів (расових, етнічних і національних, територіально-географічних, економічних, соціально-політичних, релігійно-конфесійних і особисто-індивідуальних). Цей аспект детермінації громадянської війни передбачає детермінацію минулим, сучасним і майбутнім.

Носії детермінації уособлюють представників протиборчих сторін, що активними чи пасивними діями задовольняють свої інтереси і потреби під впливом власних соціально-психологічних особливостей. Результат детермінуючого впливу залежить від того, які зміни (прогресивні чи регресивні, стабільні чи нестабільні) відбулися в процесі дії на опонентів і суспільство, під час впливу на них різноманітних факторів і форм детермінації.

Доцільно зауважити, що в кожному конкретному випадку механізм детермінації громадянської війни має свої специфічні особливості, але в схематичному вигляді відображає процес зародження і генезис громадянської війни.

9. Політичні, соціальні, культурно-географічні, регіональні, економічні фактори детермінації надають насиллю статус атрибуту громадянської війни. Насилля акумулює економічні, політичні, ідеологічні та інші можливості протиборчих сторін, а рушійними силами насилля (ініціаторами, організаторами, виконавцями) стають всі соціальні, національні групи, політичні рухи та партії, угруповання та окремі індивіди. Суб'єкти / учасники

в своїй свідомості глибоко переконані в ситуативній доречності, обумовленості власних насильницьких дій, спрямованих зокрема і проти цивільного населення. Відбувається свідоме заперечення агресивності, які відбуваються в процесі збройного протиборства.

Насилля в умовах громадянської війни присутнє повсюдно в усіх сферах буття індивідуалізованого суб'єкта / учасника кожної з протиборчих сторін. Будь-яка насильницька дія обумовлена не тільки конкретними інтересами чи потребами суб'єкта / учасника, але й ірраціональними мотивами і постійною загрозою застосування до нього самого насильницьких санкцій відплати і помсти. Насилля застосовуються, не дивлячись на відсутність загрози власному життю і / чи наказу винити насильницькі дії, а під впливом очікуваної власної вигоди, і, відповідно, поведінка підлаштовується під власні потреби, нехтуючи морально-правовими заборонами.

Застосування окремого чи декількох одне до одного проявів насилля призводить до того, що суб'єкт насилля сам розглядається як його об'єкт, насилля стає заходом зміни статусу-кво в певній соціальній системі, тобто відбувається формування «замкнутого кола» насилля.

10. Громадянська війна із самого початку породжує низку наслідків, що є результатом впливу конфліктної взаємодії на стан опонентів, виявляються в змінах політичної системи під впливом внутрішніх і зовнішніх умов життя і призводять до зміни напрямку політичного процесу. Політична система переходить від свого безконфліктного стану до конфліктного, який відображає наявність протиріч. Цей процес зумовлений свідомим порушенням політичного порядку акторами політичної системи і деформацією механізмів політичної соціалізації: відмовою політичних суб'єктів від орієнтації на усталені правила політичної взаємодії, розпадом інституційного рівня на сегменти, у кожному з яких устанавлюються свої норми і правила взаємодії; розмиванням уявлень населення про правильність «старого» чи «нового» політичного порядку.

Політичний процес ілюструє, що емоційні та символічні аспекти політики відтісняють на другий план пошуки рішень конкретних питань і загальних проблем суспільства, де спостерігається зниження активності самоорганізованих груп інтересів, що відіграють функціонально-спеціалізовані ролі. Одночасно відбувається руйнування національної злагоди та політичної стабільності і відкидання старого режиму та інверсії попередньої соціальної ієрархії на локальному та національному рівнях. Держава не може повернутися до довоєнного суспільно-політичного ладу, бо більшість деформацій, які відбулися внаслідок воєнного стану суспільства, стають незворотними. Правова система, яка є інструментальною у відношенні до політичної, відкликається на її запити, потреби і вимоги, здійснюючи правове регулювання політичної діяльності таким чином, щоб забезпечити функціонування політичної системи: закріплює зміни конституційного ладу, державного управління і форми правління, організації органів вищої влади; встановлює статус політичних організацій і т. п.

В умовах боротьби за контроль над засобами влади й управлінням суспільством, що характеризується зміною співвідношення соціально-політичних сил, політична система проходить «точку біфуркації». Вихід політичної системи з громадянської війни пов'язаний з виникненням на основі тимчасових, нестабільних і локальних взаємодій системоутворюючої структури, яка в результаті перемоги в збройній боротьбі за владу встановлює домінуючі принципи політичної взаємодії і знищує інші принципи владних відносин.

11. Громадянська війна призводить до трансформації політичних відносин засобами активних збройних і політичних дій та порушення наступності в розвитку, особливо внаслідок процесу соціальної чи політичної циркуляції еліт, тобто переходу владу від «старої» правлячої верхівки до «нової», яка завоювала владу у збройній боротьбі.

Відтак, переривається природній процес розвитку держави і суспільства: сторона-«переможець» перетворюється на панівну еліту, а

переможена сторона опиняється під ризиком знищення; змінюється зміст цінностей і методів здійснення влади, що пов'язано з відмовою від більшості старих та створенням нових цінностей; відбувається процес народження нової правової системи держави, який відображає активне конструювання нових правил, що базуються на реалізації інтересів окремої групи і несуть значний конфліктний потенціал. Політичне життя переходить на новий рівень формування політичного організму, змінюють послідовність дій, засобами яких приймаються керівні рішення і здійснюється хід політичного впливу.

Політичний режим, що встановлюється після громадянської війни, обумовлюється, з одного боку, цінностями еліти, яка захопила владу, а з іншого – історичним періодом, який переживає держава. Співвідношення демократичних і недемократичних режимів в державах, які пережили громадянську війну, ілюструє превалювання других, які виступають запорукою відновлення єдності і монолітності державної структури. Носіями влади при недемократичних режимах стають представники режимної партії, військової еліти, керівники повстанського руху, корпоративних кланів або релігійно-конфесійних і етнічних груп.

Перед новою владою постає проблема легітимності визнання: нової влади; створеної системи державних інститутів і представників нової влади. Вирішення цієї проблеми відбувається або силовими засобами і за активної участі силових структур «нової» держави, або популістськими засобами і за масової підтримки нової влади з боку більшості населення, або за допомогою підтримки з боку авторитетних інститутів чи міжнародних організацій та провідних держав світу.

12. «Третя сторона» використовує громадянську війну як: шлях до переформатування системи міждержавних взаємовідносин і взаємозв'язків; засіб ведення боротьби за збереження або встановлення домінуючих позицій у світовому або регіональному політичному просторі; геополітичний вектор розширення інтересів, спрямований на закріплення геополітичного простору засобами політичної, гуманітарної і воєнно-силової практики.

Глобальні і регіональні актори прагнуть змінити геополітичну конструкцію регіону / світу на свою користь: зберегти економічну, політичну стратегічну присутність в регіоні і, одночасно, виключити домінування супротивника; забезпечити свою участь в регіональних економічних проєктах, отримати доступ до природних ресурсів; протистояти загрозі власної безпеки; створити плацдарм, який об'єднує морські чи / та сухопутні простори або знаходиться на перехресті транспортних коридорів, для тиску на геополітичних супротивників.

Глобальні і регіональні актори змушені з урахуванням можливих векторів зміни політичної ситуації вести багатокombінаційну гру, пов'язану зі зміною власної зовнішньополітичної парадигми і спрямовану на виправдання власної політики і перекладання відповідальності на геополітичного супротивника. Взаємовідносини між державами по лінії союзник-партнер відбувається за принципом зближення, взаємодопомоги для сумісної боротьби, а з досягненням мети може призводити до диференціації досягнутої раніше інтеграції.

Геополітичне протиборство на тлі будь-якої громадянської війни впливає на тривалість останньої і несе в собі великий конфліктгенний потенціал, оскільки відбуваються деструктивні зміни усталених міжнародних відносин і загострення існуючих протиріч між акторами. Втручання наддержав призводить до викривлення реальної політичної ситуації в регіоні, а активна підтримка воюючих сторін – до деформації картини громадянської війни і створення навколо держави, що переживає громадянську війну, образу «енергетичної комори», «транспортного коридору», «буферної зони», «зони нестабільності».

13. Потенціал громадянських війн як загрози безпеки і миру призвів до створення міжнародного механізму врегулювання громадянських війн за провідної ролі універсальної структури із забезпечення міжнародної безпеки – ООН й інших міжнародних організацій і держав.

Миротворчість здійснюється шляхом проведення заходів і операцій з «превентивної дипломатії», «підтримання миру», «встановлення миру», «нав'язування або примушення до миру» і «будівництво миру», які спрямовані на: припинення збройного протиборства, відновлення і підтримку миру в державі, що переживає громадянську війну; вирішення політичних, економічних, соціальних і гуманітарних проблем державного, регіонального розвитку; відновлення ситуації безпеки.

Санкції є конфігурацією невоєнних заходів, які передбачають досягнення результату, впливу на одні чи всі протиборчі сторони громадянської війни через завдання будь-якої шкоди цюловій державі.

Враховуючи те, що громадянська війна на сучасному етапі все більше і більше являє собою поле геополітичного протиборства, то механізм врегулювання громадянських війн став для наддержав і регіональних акторів інструментом у боротьбі за перерозподіл сфер впливу в окремих регіонах, і зовнішньополітичні інтереси окремих держав і коаліцій переважають над принципами міжнародного права.

Досвід застосування міжнародного механізму врегулювання громадянських війн ставить питання щодо ефективності останнього, оскільки, як ілюструє практика, громадянські війни можна своєчасно тільки локалізувати, але для цього потрібна жорстка політична воля, необхідні воєнні і економічні ресурси і мінімальна зацікавленість світових та регіональних акторів у зміні геополітичної конструкції регіону й світу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашидзе А. Х. Международно-правовые проблемы вмешательства // Моск. журн. междунар. права. 2006. № 1. С. 360–373.
2. Аврелий А. О граде Божьем. URL : http://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/19 . (дата обращения: 25.05.2017).
3. Агамбен Д. Homo sacer, Чрезвычайное положение: пер. с итал. М. : Европа, 2011. – 146, [1] с. : URL : http://abuss.narod.ru/Biblio/polis/agamben_hs2-1.htm . (дата обращения: 25.05.2017).
4. Алексеев В. П., Панин А. В. Философия : учеб. для студентов вузов. М.: Проспект, 1997. 576 с.
5. Алиев У. С. Сущность и основные формы вооруженного насилия в современную эпоху : лекция, прочит. в Воен.-полит. акад. М. : ВПА, 1979. 48 с.
6. Алферова М. В. История Древнего Рима : учеб. для студентов вузов. СПб. : Литера, 2002. 549, [1] с.
7. Аль Амир Хасан Абдуль Карим Война и общество. Социально-демографический аспект : автореф. дис... канд. социол. наук : 22.00.04. Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исследований. М., 1993. 22 с.
8. Анкерсмит Ф. Р. Репрезентивная демократия. Эстетический подход к конфликту и компромиссу // Логос. 2004. № 2. С. 15–40.
9. Анкудинов Е. В. Гражданская война как особый вид политического конфликта (XX в.) // Изв. высш. учеб. заведений. Северо-Кавказ. регион. Обществ. науки. 2008. № 2. С. 17–20.
10. Антонян Ю. М., Давитадзе М. Д. Этнорелигиозные конфликты: проблемы, решения : учеб. Пособие. М. : ЦИТ-М, 2004. 367, [1] с.
11. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология : учебник для вузов. М.: ЮНИТИ, 2000. 551 с.
12. Аппиан Александрийский Римская история : пер. с греч. М. :

ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2002. 878, [2] с.

13. Арндт Х. О насилии // Мораль в политике. Хрестоматия. М.: КДУ: Изд-во МГУ, 2004. С. 312–378.

14. Арндт Х. О. революции Перевод фрагмента из книги: Hannah Arendt. On Revolution. New York: The Viking Press, 1963, p. 21–52 (Chap. I, «The Meaning of Revolution»). URL : http://www.bibikhin.ru/o_revolutsii. (дата обращения: 05.02.2015).

15. Арзамаскин Ю. Н. Динамика и условия развития вооруженного политического конфликта // Юрид. наука и практика : альм. науч. тр. Самар. юрид. ин-та ФСИН России. Самара, 2014. Вып. 2. С. 166–172.

16. Аристотель Сочинения: в 4 т. : пер. с древнегреч. М. : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с. (Филос. наследие).

17. Армия и внутренние войска в противоповстанческой и противопартизанской борьбе. Мировой опыт и современность / под общ. ред. А. А. Шкирко, В. А. Золотарева. М., 1997. 194 с.

18. Арон Р. Мир і війна між націями : пер. з фр. Київ : МП «Юніверс», 2000. 686 с.

19. Арская Л. П. Войны и продовольственные кризисы. М., 2005. 176 с.

20. Артемова В. Г., Горлянская М. Н., Горлянский В. А. Философская мысль: от истоков до наших дней. Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 1997. Ч. 1 : Древний мир, средневековье и новое время. 264 с.

21. Артюх П. И. Современный мировой революционный процесс и война : дис... д-ра полит. наук : 23.00.02. АН Украины, Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого. Киев, 1993. 227 л.

22. Арцибасов И. Н., Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М. : Междунар. отношения, 1989. 244, [1] с.

23. Астафьев Г. В. Интервенция США в Китае, 1945-1949. 2-е изд., доп. М. : Мысль, 1985. 399 с.

24. Бабеф. Г. Манифест плебеев // Утопический социализм :

хрестоматия / Ред. А. И. Володин. Москва : Изд-во полит. литературы, 1982. С. 193–208.

25. Балдинюк О. В. Громадянська війна в Сомалі: здобутки і невдачі військово-гуманітарних акцій ООН // Акт. проблеми міжнар. відносин : зб. наук. праць. Київ, 2000. Вип. 17, ч. 1. С. 46–59.

26. Бардін О. Насильство, війна, тероризм як способи розв'язання конфліктної ситуації: політологічний аналіз сутності понять // Людина і політика. 2003. № 5. С. 83–96.

27. Барис В. В., Барис Е. В. Причины возникновения и основные характеристики мобилизационных политических систем (политических режимов) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. 2010. № 2. С. 50–59.

28. Барынькин В. М. Военная конфликтология : учебное пособие. М. : Рус. воздухоплават. о-во. Воен. отд., 2000. 551 с.

29. Батрименко О. В. Особливості сучасних збройно-політичних конфліктів : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 18 с.

30. Беглов П. И. Трансформация политической системы современного российского общества : автореф. дис... канд. социол. наук : 23.00.02. Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. М., 2004. 18 с.

31. Бельков О. А. Понятие «война» и его аберрации в отечественном дискурсе // Власть. 2009. № 9. С. 4–8.

32. Беляєва М. В. Системно-структурні зв'язки політичної системи суспільства та політичної функції держави // Унів. наук. зап. : часоп. Хмельниц. ун-ту упр. та права. 2006. № 1. С. 12–15.

33. Бердяев Н. А. Философия неравенства: письма к недругам по социал. Философии. Берлин : Обелиск, 1923. – 247 с. : URL : http://azbyka.ru/otechnik/Avrelij_Avgustin/o-grade-bozhem/19. (дата обращения: 25.05.2017).

34. Беспалова В. П., Федоров А. В. Роль СМИ в изменении общественного мнения. Использование СМИ как идеологического оружия // Рос. акад. журнал. 2013. № 1. С. 40–41.

35. Бірюкова О. О. Сучасні Балкани: внутрішньополітичні проблеми та зовнішньополітичні перспективи. URL : <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/2420/2/%D0%91%D1%96%D1%80%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9E.pdf>. (дата звернення: 25.01.2017).

36. Биструхін Г. С., Веденєєв Д. В. Війна у кам'яних джунглях: міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945-2005). Київ : Генеза, 2006. 512 с. (Таємні війни : історія та сучасність ; кн. 1).

37. Блищенко В. И., Солнцева М. М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века). М. : Издат. дом «Городец», 2005. 495 с.

38. Бордачев Т. В. Миротворческая и гуманитарная интервенция и ее место в поддержании глобальной и региональной безопасности. Современные теории и практический опыт : дис. ... канд. политол. наук : 23.00.04. СПб., 1998. 276 с.

39. Борик А. И. Социалисты и консерваторы Испании как политические соперники // Право и управление. XXI век. 2014. № 2. С. 147–151.

40. Борщ А. Формы политической борьбы // Обозреватель-Observer. 2010. № 12. С. 49–59.

41. Борщ А. Партизанское движение – форма политической борьбы // Обозреватель-Observer. 2011. № 1. С. 92–100.

42. Боуз Д. Либертарианство: История. Принципы. Политика : пер. с англ. Челябинск : Cato Inst. Социум, 2004. 391 с.

43. Брайдже М. Вода как объект международно-правовой охраны в случае вооруженного конфликта. URL : <http://www.eecca-water.net/file/Braydje-Morsi.Voda-kak-obekt.pdf>. (дата обращения: 25.04.2017).

44. Букалова С. В. Происхождение войны: актуальные теоретические и прикладные аспекты // Среднерус. вестн. обществ. наук. 2009. № 4. С. 178–

183.

45. Булдаков В. П. Революция, насилие и архаизация массового сознания в Гражданской войне: провинциальная специфика // Белая гвардия. – 2002. № 6. С. 8–12.

46. Бурова Ю. В. Терроризм как стратегия политического устрашения в современном мире // Гуманитар. науки и образование. 2013. № 2. С. 115–118.

47. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. М. : Мысль, 1971. Т. 1. 590 с. (Филос. наследие).

48. В Совете ООН обсудили постконфликтное миростроительство. URL : http://www.un.org/russian/news/story.asp?NewsID=21331#.WifTkUpl_IU. (дата обращения: 01.04.2014).

49. Варга Е. С. Португалия и фашистская интервенция в Испании. [М.] : Партиздат, 1937. Обл., 32 с.

50. Васильченко В. В. Феномен политического протеста: сущность, традиции и инновации // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. История и полит. науки. 2015. № 2. С. 212–219.

51. Ваттель Э. де Право народов или Принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. М. : Госюриздат, 1960. 179 с.

52. Ващенко І. В., Кляп М. І. Конфліктологія та теорія переговорів : навч. посібник К.: Знання, 2013. 408 с.

53. Владимиров М. В. Державна влада в умовах розвитку громадянського суспільства // Акт. проблеми держ. управління : зб. наук. праць. Харків, 2013. № 2. С. 46–53.

54. Вовк С. О. Громадянська війна як внутрішньополітичний конфлікт. *Політична наука в епоху суспільних перетворень* : матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. (25 Харків. політол. читання). Харків, 2012. С. 85–86.

55. Вовк С. О. Громадянська війна як модель розвитку політичного конфлікту // Політикус : наук. журнал. Одеса, 2017. № 4. С. 27–32.

56. Вовк С. О. Громадянська війна як особливий вид локальних війн //

Вісн. СевНТУ. Сер. Політологія. Севастополь, 2011. Вип. 123. С. 162–164.

57. Вовк С. О. Громадянська війна як політичний конфлікт // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 58 (№ 3). С. 602–606.

58. Вовк С. О. Громадянська війна як тотальне насильство // Первый независимый науч. вестник. 2015. № 2. С. 5–59.

59. Вовк С. О. Демографічні наслідки громадянських війн // Політол. зап. : зб. наук. праць. Северодонецьк, 2012. № 6. С. 224–234.

60. Вовк С. О. Джерела та причини громадянських війн // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 6–9.

61. Вовк С. О. Динаміка громадянських війн // Політикус : наук. журнал. Одеса, 2016. Вип. 1. С. 80–84.

62. Вовк С. О. До проблеми вивчення громадянської війни як суспільно-політичного феномену // Філософія і політологія в контексті сучас. культури. 2012. Вип. 4 (3). С. 221–226.

63. Вовк С. О. Економічні наслідки громадянських війн // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. Київ, 2014. Вип. 83 (№ 4). С. 13–16.

64. Вовк С. О. Загальна соціальна дезорганізація, деформація моральності, освіти й культури як наслідок громадянської війни // Політол. вісн. : зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 65. С. 412–421.

65. Вовк С. О. Законність та демократія під час громадянської війни. *Модернізація політичної системи сучасної України: стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів 6 Всеукр. наук.-практ. конференції. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. С. 138–140.

66. Вовк С. О. Зміна політичного режиму як наслідок переходу верховної державної влади після громадянської війни. *Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів* : матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (Одеса, 13 лютого 2016 р.). Одеса : ДВНЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2016. С. 96–99.

67. Вовк С. О. Кореляція понять «неміжнародний збройний конфлікт»

та «громадянська війна» *Філософія та соціологія трансформаційного суспільства* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Сімферополь, 24-26 трав. 2012 р.). Сімферополь, 2012. С. 36–38.

68. Вовк С. О. Людина, громадянин, держава в умовах громадянської війни // *Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*. Дніпропетровськ, 2015. № 11. С. 29–33.

69. Вовк С. О. Морально-етичні проблеми громадянської війни // *Філософія і політологія в контексті сучас. культури*. 2013. Вип. 5. С. 7–10.

70. Вовк С. О. Наслідки громадянських війн (соціально-політичний аналіз) // *Грані : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*. Дніпропетровськ, 2013. № 10. С. 19–24.

71. Вовк С. О. Ознаки та соціальна природа громадянської війни // *Вісн. СевНТУ. Сер. Політологія*. Севастополь, 2012. Вип. 136. С. 61–64.

72. Вовк С. О. Особливості збройного насильства під час громадянської війни. *Політ. читання ім. проф. Богдана Яроша* : зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-друк, 2014. Вип. 3. С. 33–35.

73. Вовк С. О. Партизанська війна як форма громадянської війни // *Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Філософія. Соціологія. Політологія*. 2013. № 9/2. Вип. 23 (3). С. 63–68.

74. Вовк С. О. Підходи до визначення поняття «громадянська війна». *Придніпровські соціально-гуманітарні читання* : матеріали Запоріз. сесії 1 Всеукр. наук.-практ. конференції. 2012. Ч. 3. С. 12–14.

75. Вовк С. О. Політичні наслідки громадянських війн: проблеми класифікації // *Філософія і політологія в контексті сучас. культури*. 2014. Вип. 8. С. 175–178.

76. Вовк С. О. Проблема кореляції понять «німжнародний збройний конфлікт» та «громадянська війна» // *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 58 (№3). С. 58–66.

77. Вовк С. О. Революція і громадянська війна. *Сучасні соц.-гум. дискурси* : матеріали II всеукр. наук. конф. з міжнародною участю.

(Дніпропетровськ, 20 жовтня 2012 р.) : у 3-х частинах. Д .: ТОВ «Інновація», 2012. ч. 3. С. 228–230.

78. Вовк С. О. Сутність поняття «громадянська війна» // Політол. зап. : зб. наук. праць. Сєвєродонецьк, 2012. № 5. С. 5–17.

79. Вовк С. О. Трансформація держави як основного інституту політичної системи в умовах громадянської війни. *Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11-12 верес. 2015 р.). Одеса : ДО «Причорномор. центр дослідж. проблем суспільства», 2015. С. 73–75.

80. Вовк С. О. Трансформація політичної системи в умовах громадянської війни // *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Svazek 2. Cyslo 6. S. 90–94.

81. Вовк С. О. Трансформація правової системи під час громадянської війни. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук* : матеріали всеукр. наук. конф. (Дніпропетровськ, 7-8 жовт. 2012 р.). Дніпропетровськ : «Свідлер А. Л.», 2012. Ч. 1. С. 204–205.

82. Вовк С. О. Форми громадянської війни // *Вісн. СевНТУ. Сер. Політологія. Севастополь*, 2013. Вип. 145. С. 73–77.

83. Вовк С. О. Форми рухливості населення як наслідок громадянської війни. *Країни Східного партнерства – V4: проблеми і перспективи співпраці* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Одеса, 22 квіт. 2016 р.). Одеса : ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського», 2016. С. 92–95.

84. Военные преступления – что обществу следовало бы знать: руководство для преподавателя. URL : tandis.odihr.pl/documents/hre-compendium/rus/cd%20sec%/203III_40_1ru.hdf. (дата обращения: 12.04.2017).

85. Военный энциклопедический словарь / гл. ред. комис. : Н. В. Огарков (пред.) [и др.]. М. : Воениздат, 1983. 863 с.

86. Война и мир в терминах и определениях : воен.-полит. словарь / под общ. ред. Д. Рогозина. М. : Вече, 2011. 635, [1] с.

87. Волошин М. Гражданская война – и свет во тьме светит и тьма не объяла его. URL : <http://varjag-2007.livejournal.com/1859692.html>. (дата обращения: 12.04.2017).
88. Воронов В. Н., Ипполитов Г. М. К вопросу о моральном духе в войне // Мир образования – образование в мире. 2015. № 4. С. 15–21.
89. Гальцов В. И. Гражданская война и массовое историческое сознание: эволюция стереотипов // Россия от Первой мировой войны до образования СССР. Самара ; М., 2011. Вып. 1. С. 105–123.
90. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют : пер. с англ. СПб. и др. : Питер, 2005. 460 с.
91. Гасанов Ю. А. Из истории гражданской войны в Риме. (51-44 гг. до н. э.) : автореф. дис... канд. ист. наук. Воронеж. гос. университет. – Баку, 1954. 20 с.
92. Гевара Э. Че Партизанская война : пер. с англ. М. ; Владимир : АСТ Астрель ВКТ, 2010. 218 с.
93. Гегель Г. В. Ф. Философия права : [пер. с нем.]. М. : Мысль, 1990. 524, [2] с. (Филос. наследие).
94. Герасина Л. Н. Сущность родового понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации // Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні. Харків : НЮАУ, АПрНУ, 2001. С. 119–124.
95. Герасіна Л. М. Насильство як соціальна деструкція // Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. 2015. № 1148. С. 35–40.
96. Гинзбург Б. Л. Гражданская война в России (1917–1922): проблемы изучения и сущность. *1919 год в судьбах России и мира: широкомасштабная Гражданская война и интервенция в России, зарождение новой системы международных отношений* : сб-к мат-лов научн. конф-ции. Архангельск :Солти, 2009. С. 300 – 304.
97. Гіденс Е. Соціологія : пер. з англ. К. : Основи, 1999. 726 с.
98. Глобалистика = Global studies : энциклопедия / гл. ред. и сост. :

- И. И. Мазур, А. Н. Чумаков. М. : ЦНПП «Диалог» Радуга, 2003. 1327, [1] с.
99. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика : [теоретико-методологический анализ]. М. : Эдиториал УРСС, 2000. 277, [1] с.
100. Глущенко Е. А. Первая республика в Нигерии: Формирование, кризис и падение неокOLONIALIST. режима. М. : Наука, 1983. 180 с.
101. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. : пер. с лат. и англ. М. : Мысль, 1964. Т. 1. 585 с.
102. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. : пер. с лат. и англ. М. : Мысль, 1965. Т. 2. 748 с.
103. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. С. 32–52.
104. Головин Н. Н. Наука о войне : избр. соч. М. : Астрель, 2008. 206 с.
105. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. : пер. с фр. М. : Соцэкгиз, 1963. 715 с.
106. Гончаров В. Н. Понятие и особенности политических процессов // Система ценностей современного общества. 2012. Вып. 22. С. 101–109.
107. Гражданская война в Испании (1936–1939). URL : http://family-history.ru/material/history/spainhistory/spainhistory_19.html. (дата обращения: 18.01.2016).
108. Гражданская война в Кении. URL : <http://www.conflictologist.narod.ru/ken90.html>. (дата обращения: 18.01.2016).
109. Гражданская война в России: перекресток мнений : сборник / [отв. ред. : Ю. А. Поляков, Ю. И. Игрицкий]. М. : Наука, 1994. 376, [1] с.
110. Гришнова Е. Что есть политического в правовой системе общества // Власть. 2008. № 7. С. 97–99.
111. Грозное оружие: малая война, партизанство и другие виды асимметричного воевания в свете русских народных мыслителей / сост. : А. Е. Савинкин, И. В. Домнин. М. : Рус. Путь, 2007. 753 с. (Рос. воен. сб.,

вып. 22).

112. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права : пер. с лат. М. : Госюриздат, 1956. 868 с.

113. Гуляева А. Г., Панов П. В., Преемничество как практика воспроизводства власти в «Черной Африке» // Вестн. Перм. ун-та. Сер. Политология. 2012. № 3. С. 103–116.

114. Гура В. Збройні конфлікти в Африці: причини та шляхи подолання // Дослідження світової політики : зб-к наук. праць. К., 2002. Вип.31. С. 84–91.

115. Гуров А. А. Социально-экономические корни и причины войн : метод. рекомендации. М., 1978. 36 с.

116. Гусейнов А. Понятие насилия. URL : <http://guseinov.ru/publ/nasilie.html>. (дата обращения: 24.12.2016).

117. Гусейнов В. Гуманитарные интервенции как элемент нового миропорядка? // Вестн. аналитики. 2001. № 3. С. 83–98.

118. Гусейнова С. Д. Динамика взаимовлияния религии и войны в процессе развития истории // Актуал. проблемы гуманитар. и естеств. наук. 2009. № 12. С. 41–46.

119. Дагаева З. В. Влияние журналистики на динамику вооруженных конфликтов // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Литературоведение, журналистика. 2006. № 1. С. 44–50.

120. Даниленко И. С. Геополитика и мирно-военные отношения. *Геополитика: теория, история, практика* : тр. I Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 24 апр. 2012 г.). М. : АНО Науч.-издат. центр «ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ», 2012. Вып. 1. С. 78–84.

121. Данилов С. Ю. Гражданская война и общенациональное примирение: США, Россия, Испания. М., 2004. 152 с.

122. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социол. исследования. 1994. № 5. С. 142–147.

123. Дахин А. В. Социокультурный «отскок» как проблема социальной синергетики // Социальная синергетика: теоретические и практические аспекты: Сб. науч. тр. / Под общ. ред. В.П. Шалаева. Йошкар-Ола, 2004. С. 88–104.

124. Демин Г. И. Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02. Военно-полит. акад. им. В.И. Ленина. – М., 1986. 40 с.

125. Денисенко І. Д. Проблемне поле війни у соціально-політичній спадщині Томаса Гоббс // Сучас. суспільство: політ. науки, соціол. науки, культурол. науки. Харків, 2016. Вип. 1. С. 40–48.

126. Дмитриев А. В. Введение в общую теорию конфликтов в 2 ч. : учебное пособие. М.: РАН, Центр конфликтологических исследований, 1993. Ч.1. 211с.

127. Доди К. В. Развитие международно-правовых норм, касающихся вооруженных конфликтов немеждународного конфликта : дис... канд. юрид. наук : 12.00.11. Киев. ун-т права НАНУ. Киев, 2010. 239 с.

128. Додонов О. Ф. Про принципи і методи дослідження політичної діяльності радянських робітників у 60-80-ті роки // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. 2001. Вип.ХІІІ. С. 190–195.

129. Доклад Генерального секретаря ООН «Фонда миростроительства» от 28.01.2014 г. Док. ООН А/68/722. URL : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/68/722>. (дата обращения: 05.12.2015).

130. Доклад Генерального секретаря ООН: документ ООН S/2004/616 от 23.08.2004. URL : <http://www.un.org>. (дата обращения: 01.12.2014).

131. Доклад Генерального секретаря ООН о работе Организации: Доклад ООН А/60/1, 5 August 2005. URL : <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/68/722>. (дата обращения: 05.12.2015).

132. Доктрина С. Трумэна. История США в документах. URL : <http://istoria-usa.at.ua/index/0-48>. (дата обращения: 23.04.2015).

133. Донченко С. Початок громадянської війни в Україні // Україна: Сторінки історії, політики, економіки : зб. ст., присвяч. 75-річчю створення вузу. Дніпродзержинськ, 1995. С. 16–21.

134. Дробов М. А. Малая война. Партизанство и диверсии. URL : http://royallib.com/book/drobov_m/malaya_voyna_partizanstvo_i_diversii.html. (дата обращения: 23.04.2016).

135. Дюверже М. Политические партии : пер. с фр. М. : Акад. проект, 2000. 558 с.

136. Егоров Б. Ф. А. С. Хомяков – литературный критик и публицист // О старом и новом : статьи и очерки. М. : Современник, 1988. С. 9–40.

137. Емельянов А. Современная конфликтность в Африке // Междунар. процессы. 2006. Т. 4. № 2. С. 78–89.

138. Емцов Г. Н. Государство и право в условиях гражданской войны : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Краснояр. гос. университет. Красноярск, 2004. 16 с.

139. Жиляев М. Л. Социально-философский анализ последствий войн и военных конфликтов XX-го века : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. Воен. орденов Ленина, Окт. революции и Суворова акад. имени Ф.Э. Дзержинского. М., 1996. 174 л.

140. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов; Рос. АН. М. : Наука, 1994. 229,[7] с. : ил.

141. Зарубин А. Г. Феномен гражданской войны. URL : <http://aresni.org/grvojna/kr/a-fenomen.php>. (дата обращения: 13.10.2012).

142. Захарченко Г. Гражданская война как основа и составляющая революции. *Гражданская война в России (1917-1922 гг.): взгляд сквозь десятилетия* : сб. материалов науч. конференции. Самара : Ас Гард, 2009. С. 123–134.

143. Здравомыслов А. Г. Четыре точки зрения на причины социального конфликта // Конфликтология : хрестоматия : учеб. пособие / сост. Н. И. Леонов. 3-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ;

Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2005. С. 111–117.

144. Зими́на В. Д. Гражданская война 1918-1920 гг. как политический конфликт в развитии российской государственности // Новый ист. вестник. 2004. № 11. С. 214–232.

145. Золотарев О. В. Эволюция взглядов на источники вооруженных конфликтов и новые проблемы теории и практики // Политические конфликты: от насилия к согласию. М. : Институт социологии РАН, 1996. С. 25–36.

146. Иванов В. Формы правления и политического режима в поисках нового содержания // Логос. 2008. № 6. С. 121–155.

147. Игнатъев О. К. Штурм Тискапы: (Никарагуан. хроника). М. : Политиздат, 1979. 79 с.

148. Инхениерос Х. Моральные силы русской революции // Прогрессивные мыслители Латинской Америки (XIX – начало XX в.) : пер. с исп. и португ. / сост. А. Р. Бургете. М. : Мысль, 1965. С. 378–394.

149. Иорданский В. Внутренние и внешние причины конфликта в Чаде // Мировая экономика и междунар. отношения. 1984. № 3. С. 113–122.

150. Ипполитов Г. М. «Куда да ты, усобица, нас завела?». Гражданская война в России (1917–1922 гг.): некоторые оценочные суждения. *Актуал. проблемы соц.-экон. наук* : межвуз. сб. науч. ст., посвящ. 80-летию Вол. высш. воен. училища тыла : в 2 ч. Саратов-Вольск : Науч. кн., 2008. Ч. 1. С. 32–51.

151. История политических и правовых учений : учеб. для студентов вузов / под ред. О. Э. Лейста. М. : Юрид. лит., 1997. 576 с.

152. История политических и правовых учений : учеб. для студентов высш. учеб. заведений по спец. «Юриспруденция» / общ. ред. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2007. 933 с.

153. Итоговый документ Всемирного саммита ООН 2005 г. Принят резолюцией 60/1 ГА ООН от 16.09.2005 г. URL : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005. (дата обращения: 01.12.2014).

154. Кайзер. К. Глобализация как проблема демократизации // Intern.

Politik. Bonn, 1998. № 4. С. 1–15.

155. Калинин А. А. От гражданской войны в политической стабилизации: американское участие во внутривосточных процессах в Греции в 1949–1952 гг. // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2014. № 3. С. 164–171.

156. Канетти Э. Масса и власть : пер. с нем. М. : Ad Marginem, 1997. 527 с.

157. Капустин А. Я., Мартыненко Е. В. Международное гуманитарное право : учеб. пособие. М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1991. 77, [2] с.

158. Карадже Т. В. Типы и уровни детерминации политического // Вопросы политики. 2014. Вып. 1(13). С. 5–16.

159. Кара-Мурза С. Революция или гибель. URL : <http://www.kara-murza.ru/books/articles/z-revol.html>. (дата обращения: 14.11.2014).

160. Каретников И. И. Пульс России и Англии расколами обществ. Геометрия живописи и общества. Пермь : Книжник, 2016. 98 с.

161. Кароян Г. Р. Проблема геноцида в современном обществе // Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2012. № 4. С. 83–88.

162. Картунова О. О. Національні й міжнародні виміри запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 1999. Вип. 2. С. 29–37.

163. Касессе А. Соблюдение гуманитарных норм в немеждународных вооруженных конфликтах. *Человек и война: Война как явление культуры* : [материалы конф., 1-2 апр. 2000 г.]. М., 2001. С. 124–143.

164. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право : очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва : М. и С. Сабашниковы, 1916 (Типолитография т-ва И. Н. Кушнерев и К^о). IV, 704 с.

165. Клименко А. Ф. К вопросу о теории военных конфликтов // Воен. мысль. – 1992. – № 10. – С. 24–35.

166. Коваленко Б. В., Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология : учеб. пособие для студентов вузов. М. : Ижица, 2002. 398 с.

167. Козырев Г. И. Политическая конфликтология : учебное пособие. МИД «ФОРМУМ»: ИНФРА-М, 2008. 432 с.

168. Колесов Е. Інформаційна боротьба як засіб досягнення мети в сучасних збройних конфліктах // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. статей. Київ, 2007. Вип. 11. С. 462–466.

169. Колесов Е. Роль інформаційної компоненти в збройній боротьбі // Труди академії. 2004. № 52. С. 358–68.

170. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_155. (дата обращения: 02.03.2016).

171. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_085 . (дата звернення: 29.03.2016).

172. Коновалов И. П. Распад государства и гражданская война в Сомали. М. : Соц.-полит. мысль, 2010. 176 с.

173. Конституции государств Европы: в 3 т. / общ. ред. Л. А. Окуньков. М. : Норма, 2001. Т. 1. 818 с.

174. Конституционное право зарубежных стран : учеб. для вузов / общ. ред. М. В. Баглая. Моск. гос. ин-т междунар. отношений МИД РФ. М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 819 с.

175. Конфликты в современной Африке: Попытки типологии : науч.-аналит. обзор / сост. Ю. И. Комар. М. : ИНИОН, 1996. 32 с.

176. Корчмит-Матюшов В. И. Теория войн. М. : Слово, 2001. – 133 с.

177. Костюхин А. Сирия: гражданская война или реализация стратегии 4 gw // Мир и политика. 2012. № 12. URL : <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012>. (дата обращения: 18.01.2016).

178. Косухин Н. Африка: кризис однопартийных режимов и становление многопартийности // Обозреватель. 2006. № 11. С. 61–69.

179. Кочеткова Л. Н. Теория социального государства Лоренца фон Штейна // Философия и общество. 2008. № 3. С. 69–79.

180. Кравченко В. Ю. Трансформація феномену політичного насилля: чинники, механізми та тенденції : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 239 с.

181. Красинский В. В. Идеология восстания в истории политико-правовых учений // Политика и общество. 2005. № 6. С. 114–129.

182. Кревельд М. ван Расцвет и упадок государства : пер с англ. М. : ИРИСЭН, 2006. 542, [1] с. URL : https://royallib.com/read/van_kreveld_martin/rastsvet_i_upadok_gosudarstva.html#0. (дата обращения: 2.12.2015).

183. Кривушин И. В. Гражданские войны в Африке в период независимости // Исторический журнал: научные исследования. 2011. № 1. С. 46–54.

184. Кривушин И. В. Руандийский геноцид: причины, характер, значение // Рах Africana: континент и диаспора в поисках себя / под ред. А. Б Давидсона. М. : ГУ ВШЭ, 2009. С. 239 – 277.

185. Крушельницький О. Д., Огороднійчук І. В., Іванько О. М. Ландшафтні зміни навколишнього середовища внаслідок воєнних дій та їх епідемічні ризики // Медичні перспективи. 2016. Т. 21. № 2. С. 103–106.

186. Кувырченкова Т. В. К вопросу охраны окружающей среды во время вооруженных конфликтов // Вестн. Твер. гос. ун-та. Сер. Право. 2016. № 2. С. 128–135.

187. Кун Т. Структура научных революций : пер. с англ. М. : АСТ : Ермак, 2003. 365, [1] с.

188. Кутявина Е. Е. Причины этнических конфликтов // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. Сер. Соц. науки. 2006. № 1. С. 241–248.

189. Ладыненко А. П. Виды вооруженных конфликтов и применимое к ним право. URL : <http://intlwalmanac.net/v1/16.pdf>. (дата обращения: 12.11.2013).

229 Ламздорф В. Когда победили белые // Посев. 1997. № 6. С. 39–43.

230 Ламин Б. Кризис политической системы и гражданская война в Республике Сьерра-Леоне. М. : ИА, 2001. 55 с.

190. Латов Ю. В. Новая экономическая история Гражданской войны в Америке и ликвидации плантационного рабства // Эконом. вестн. Ростов. гос. университета. 2004. № 1. С. 97–116.

191. Лебон Г. Психология народов и масс. URL : <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>. (дата обращения: 12.12.2016).

192. Левина К. Революции в Ливии как инструмент стабилизации экономики США // Молодой ученый. 2011. № 11. Т. 2. С. 34 – 36.

193. Ленин В. И. Речь об обмане народа лозунгами свободы и равенства 19 мая 1919 г. // Полн. собр. соч. : в 55 т. / В. И. Ленин. 5-е изд. М. : Политиздат, 1969. Т. 38 : Март – июнь 1919. С. 333–372.

194. Ленин В. И. Военная программа пролетарской революции // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 297–301.

195. Ленин В. И. Из книги «Пролетарская революция и ренегат Каутский // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 369–371.

196. Ленин В. И. Между двух битв // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 44–246.

197. Ленин В. И. Новый подъем // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 249–250.

198. Ленин В. И. Письма к американским рабочим // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 351–364.

199. Ленин В. И. Пророческие слова // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 344–350.

200. Ленин В. И. Рабочая партия и ее задачи при современном положении // Полн. собр. соч. : в 55 т. 5-е изд. М. : Госполитиздат, 1960. Т. 12 :

Октябрь 1905 – апрель 1906. С. 150–153.

201. Ленин В. И. Революционная армия и революционное правительство // Маркс К. О войне и армии : сб. произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. М. : Воениздат, 1982. С. 234–240.

202. Ліхацька Н. М. Соціально-філософське дослідження можливих причин війн // Культура народів Причорномор'я. 2006. № 89. С. 148–151.

203. Любашиц В. Я. Государственная власть: понятие, особенности функционирования // Эконом. вестн. Ростов. гос. университета. 2003. № 2. С. 124–137.

204. Лялюк О. Ю. Територіальна організація публічної влади в Україні як конституційно-правова категорія // Теорія і практика правознавства. Зб-к наук. праць Нац. юрид. ун-ту імені Ярослава Мудрого. Вип. 1(5). 2014. С. 1–9. URL : <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6338/1/Lyalyuk.pdf>. (дата звернення: 11.04.2016).

205. Маблі Г. Б. О правах и обязанностях гражданина. URL : <http://izmy.info/node/789>. (дата обращения: 23.06.2016).

206. Малышева Д. Б. Религиозный фактор в вооруженных конфликтах современности: Развивающиеся страны Азии и Африки в 70-80 гг. М. : Наука, 1991. 191, [2] с.

207. Мамин Р. Г. Экология войны [2-е изд., перераб. и доп.]. М. : Экономика, 2011. 492, [1] с.

208. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. М. : Госполитиздат, 1957. Т. 8. С. 115-217.

209. Маркс К. Гражданская война в Америке // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. М. : Госполитиздат, 1959. Т. 15. С. 498–507.

210. Маркс К. Гражданская война в Соединенных Штатах // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. М. : Госполитиздат, 1959. Т. 15. С. 348–356.

211. Марченко В. Я., Цюрупа М. В. Воєнно-політичний конфлікт: методологія наукового аналізу та прогнозування // Вісн. Нац. акад. оборони України. 2008. № 4. С. 163–167.

212. Матвеева Л. Г. Дискретність права як прояв транзитності в праві // Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 7. С. 18–22. URL : http://www.pap.in.ua/7_2014/5.pdf. (дата звернення: 11.10.2015).

213. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права : учеб. для студентов вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юристъ, 2005. 540, [1] с.

214. Махонин В. А. Вооруженные конфликты: понятия, классификация, причины возникновения // Воен. мысль. 2010. № 9. С. 3–15.

215. Мбатна Б. Неждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.10. Ун-т дружбы народов им. П. Лумумбы. М., 1985. 16 с.

216. Медведев Е. В. Роль народных масс в современных войнах. М. : Воениздат, 1960. 84 с.

217. Мелехин И. В. Внутренний вооруженный конфликт как объект политического управления : автореф. дис... канд. полит. наук : 23.00.02. – М., 2008. 25 с.

218. Менегетти А. Психология лидера : пер. с итал. 4-е изд., доп. М. : Онтопсихология, 2004. 253 с.

219. Меркель: плана «Б» по преодолению миграционного кризиса нет. URL : <http://www.tvc.ru/news/show/id/87534>. (дата обращения: 01.03.2016).

220. Мизес Л. фон Индивид, рынок и правовое государство : антология : пер. СПб. : Пневма, 1999. 195, [1] с.

221. Мизес Л. фон Либерализм : пер. М. : Экономика : Социум, 2001. 239 с.

222. Микшта Д. А. Некоторые тенденции развития современных политических систем // Вестн. Омского ун-та. Сер. Право. 2007. № 4. С. 20–28.

223. Минуа Ж. Церковь и война: от библейских времен до атомной эры. Глава 1. Священное Писание, война и сакральное : пер. с польского и науч. редакция В.П. Макаренко. Часть 2 // Философия права. 2002. № 2. С. 57–67.

224. Митер Х. Г. Основные идеи кальвинизма. [М.] : Христиан. мост, 1995. 235, [2] с. URL : <http://www.reformed.org.ua/2/223/Meeter>. (дата

обращения: 20.07.2015).

225. Митрохин Л. Христианство о войне и мире // Наука и религия. 1986. № 6. С. 14–17.

226. Михайлов В.А. Принцип «воронки» или механизм развертывания межэтнического конфликта // Социологические исследования. 1993. № 5. С. 57–64.

227. Михайлюк О. В. Про деякі особливості соціальної психології часів революції та громадянської війни (1917–1920 рр.) // Зб. наук. пр. молодих вчених. Дніпропетровськ : «Арт-Пресс», 1999. Вип. 1 : Історія. С. 85–93.

228. Мокляк Н. Н., Перепелица Г. Н., Фареник С. А. Феномен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. Киев, 1995. 158 с.

229. Молчанов В. Техника убивает природу. URL : http://www.read.in.ua/book199533/?_razdel=23&p=196. (дата обращения: 21.09.2015).

230. Монтескье Ш. Л. О духе законов [сост., пер. и коммент. примеч. авт. А. В. Матешук]. М. : Мысль, 1999. 672 с. URL : www.civisbook.ru/files/File/Monteskye_O%20dukhe.pdf. (дата обращения: 21.09.2015).

231. Морозова А. А., Федорова Е. Л. Аппиан Александрийский о гражданских войнах в истории Древнего Рима // Вестн. гуманитар. фак. Иванов. гос. хим.-технол. университета. 2007. Вып. 2. С. 32–42.

232. Москвин Д. Е. Институциональная неопределенность как фактор трансформации политической системы // Известия Урал. гос. ун-та. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. 2007. № 50. Вып. 21. С. 86–91.

233. Мосов С. П. Война или мир – выбор за человечеством. Киев : Румб, 2007. 261 с.

234. Мохов В. П. Циркуляция элит: проблема критериев процесса // Власть и элиты в 2-х томах / гл. ред. А. В. Дука. Т. 1. СПб.: Интер социс, 2014. С. 8–19.

235. Музыка А. А., Гороховская Е. В. Кодекс Либера – первая попытка кодификации права войны // *Держава та регіони. Сер. Право.* 2007. № 4. С. 89–93.

236. Музыка О. А. Бифуркации в природе и обществе: естественнонаучный и социосинергетический аспект // *Современные наукоемкие технологии.* 2011. №1. С. 87–91.

237. *Насилие и его влияние на здоровье : докл. о ситуации в мире : пер. с англ. / под ред. Э. Г. Круга [и др.]. М. : Весь мир, 2003. XXVI, 349 с.*

238. *Насиновский В. Е. Вооруженные конфликты: Поиск решений. М. : Объед. ред. МВД РФ, 1996. 126, [2] с.*

239. *Настасяк І. Співвідношення поняття «типологізація» з суміжними поняттями // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 37–44.*

240. *Научный коммунизм : словарь / под ред. А. М. Румянцева. 2-е изд. М. : Политиздат, 1975. 399 с.*

241. *Некрасов С. И. Территориальное пространство, правовое пространство, культурно-религиозное пространство: пределы несовпадения и взаимодействия // Государство и право. 2012. №1. С. 23–32.*

242. *Немировский А. И., Дашкова М. Ф. «Римская история» Веллея Патеркула. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 211 с. URL : <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1425002000>. (дата обращения: 03.06.2014).*

243. *Нефедов С. А. Экополитическое насилие как феномен современной политической жизни : дис... д-ра полит. наук : 23.00.02. Северо-Кавказ. федер. университет. Пятигорск, 2014. 311 с.*

244. *Никифоров Б. С. Интервенция США в Доминиканской республике. М. : Знание, 1966. 32 с.*

245. *Новикова О. Э. Нидерландский гуманист Юст Липсий о гражданских войнах // Культура Возрождения XVI века. СПб. : Ин-т человека РАН, 2001. С. 90–96.*

246. *Оборотов Ю. М. Від типів політичних систем та їх трансформації до аналізу держави та її інститутів // Акт. проблеми держави і права : зб. наук.*

праць. Одеса, 2005. № 25. С. 70–74.

247. Образование в области прав человека в школьной системе Европы, Центральной Азии и Северной Америке: сборник примеров успешных практик : доклад Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека. Варшава, 2009. – 282 с. URL : <http://www.osce.org/ru/odihhr/102230?download=true>. (дата обращения: 25.06.2016).

248. Огородников В. П. Теория детерминизма как методология мониторинга, моделирования и предупреждения конфликтов // Фундаментальные исследования. 2005. № 1. С. 63–66.

249. Органи державної влади України / за ред. В. Ф. Погорілка . К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. 592 с.

250. Орлянский В. И. Вооруженная и информационная борьба: сущность и взаимосвязь понятий // Воен. мысль. 2002. № 6. С. 42–47.

251. Основи політології : навч. посіб. для студентів вузів / Ф. М. Кирилюк, В. Г. Антоненко, Г. І. Безверха [та ін.]. Київ : Либідь, 1995. 336 с.

252. Основы марксистско-ленинской философии : учеб. для вузов / Ф. В. Константинов, А. С. Богомолов, Г. М. Гак [и др.]. 3-е изд. М. : Политиздат, 1974. 544 с.

253. Основы общей теории международных отношений : учеб. пособие / под ред. А. С. Маныкина. М. : Изд-во МГУ, 2009. 589 с.

254. Ососков Г. В. Источники и причины войн: соц.-филос. анализ : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 1996. 254 с.

255. Павлятенко В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. Вип. 4 (54). С. 38–48.

256. Панін В. Г., Борзак О. М., Лалетін С. П. Різновиди та тенденції розвитку інформаційної зброї // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Сер: Віськово-спеціальні науки. 2012. № 28. С. 4–6.

257. Панцов А. Мао Цзэдун. 2-е изд., испр. М. : Молодая гвардия, 2012. 867, [13] с. URL : http://www.e-reading.club/bookreader.php/1004612/Rancov_Aleksandr_-_Mao_Czedun.html. (дата обращения: 03.06.2014).

258. Парето В. Компендиум по общей социологии : пер. с итал. М. : ГУ ВШЭ, 2007. 511 с.

259. Пиджаков А. Ю. Сущность и разновидности политического насилия. М. : ЭКСМО-ПРЕСС, 2008. 136 с.

260. Пискунова Н. И. Внутривнутриполитические трансформации в странах Африканского Рога: тенденции и\или угрозы? // Вестник МГИМО. 2008. № 1. С. 12–36.

261. Платон Собрание сочинений : в 4 т. : пер. с древнегреч. М. : Мысль, 1994. Т. 4. 831 с. (Филос. наследие).

262. Платон Собрание сочинений : в 4 т. : пер. с древнегреч. М. : Мысль, 1994. Т. 3. 654, [2] с. (Филос. наследие).

263. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : автореф. дис... д-ра політ. наук : 23.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2008. 32 с.

264. Полухин А. Фактор значения гражданских войн в России (1917-1922 гг.) и США (1861–1865 гг.) в исторической концепции Петра Николаевича Савицкого (1895–1968 гг.). *Революции и гражданские войны в России и Америке: сравнительно-исторический анализ* : материалы междунар. науч. конф. (1–4 нояб. 2004 г.). Новокузнецк : Кузбас. гос. пед. акад., 2004. С. 50–52.

265. Поляков Ю. Гражданская война в России (Поиск нового видения) // История СССР. 1990. № 2. С. 102–103.

266. Поршнева О. Гражданская война в России в человеческом измерении: некоторые итоги изучения. *Гражданская война как феномен мировой истории* : материалы науч. конф. (26 апр. 2008 г.). Екатеринбург, 2008. С. 127–141.

267. Постникова О. А. К вопросу о нравственном облике участников Гражданской войны на юге России. *Гражданская война в России (1917-1922): взгляд сквозь десятилетия* : сб. материалов науч. конф. (9-10 апр. 2009 г.). М., 2009. С. 269–277.

268. Почешхов Н. А., Шхачемуков Р. М. Гражданская война в России (1917–1922 гг.): психологические аспекты // Вестн. Майкоп. гос. технол. университета. 2013. № 2. С. 24–27.

269. Приборович А. А. Экологический контекст современных военных конфликтов. *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения* : науч. сб. по материалам 1 Междунар. науч.-практ. Интернет-конференции. Минск : БГУ, 2011. С. 148–153.

270. Про Воєнну доктрину України : постанова Верховної Ради України № 3529 від 19.10.1993 р. : URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3529-12> . (дата звернення: 02.07.2016).

271. Про воєнну доктрину України : указ Президента України № 648/2004 від 15.06.2004 р. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>. (дата звернення: 12.07.2016)

272. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : указ Президента України № 555/2015 від 24.09.2015 р. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>. (дата звернення: 12.07.2016).

273. Пушкарева Г. В. Политическая система: синергетический подход [Текст] / Г. В. Пушкарева // Вест. Москов. ун-та. Сер. 12 : Полит. науки. – 2001. – № 6. – С. 32 – 49.

274. Рабуш Т. В. Джихад и пропаганда в афганском вооруженном конфликте (1979–1989 гг.) // Исламоведение. 2016. Т. 7. № 3. С. 17–25.

275. Разиньков М. Е. Причины, формы, психологические последствия проявлений «боевой жестокости» в гражданской войне // Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопр. теории и практики. 2011. № 5. Ч. 2. С. 156–160.

276. Райт К. Некоторые размышления о войне и мире // Теория международных отношений : хрестоматия / сост. П. А. Цыганков. М. : Гардарики, 2002. С. 384–398.

277. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 60/180 от 20.12.2005 г. Док. ООН A/RES/60/180. URL : [http:// daccess-dds-ny.un.org/doc](http://daccess-dds-ny.un.org/doc). (дата обращения: 01.10.2016).

278. Резолюция Совета Безопасности ООН S/RES/1343 (2001) от 07 марта 2001 г. URL : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/276/10/PDF/N0127610.pdf?OpenElement>. (дата обращения: 01.10.2016).

279. Резолюция S/RES/757 (1992) от мая 1992 г. по бывшей Югославии. URL : [http : www.un.org/russian/document/scresol/res1992/ res757.htm](http://www.un.org/russian/document/scresol/res1992/res757.htm). (дата обращения: 01.10.2016).

280. Резолюция Совета Безопасности ООН S/RES/1054 (1996) от 26 апреля 1996 г. URL : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/118/71/PDF/N9611871.pdf?OpenElement>. (дата обращения: 01.10.2016).

281. Резолюция Совета Безопасности ООН S/RES/748 (1992) от 31 марта 1992 г. URL : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/012/55/IMG/NR001255.pdf?OpenElement>. (дата обращения: 01.10.2016).

282. Робин К. Страх: история политической идеи : пер с англ. М. : Территория будущего : Прогресс-Традиция, 2007. 363, [1] с.

283. Розов Н. С. Природа войны: макросоциологический анализ сущности и причин массового организованного насилия // Гуманитар. вектор. Сер. Педагогика, психология. 2009. № 1. С. 29–39.

284. Русские философы о войне : сборник / ассоц. «Военная книга» ; сост.: И. С. Даниленко. М. ; Жуковский : Кучково Поле, 2005. 495 с.

285. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре : трактаты : пер. с фр. М. : Канон-пресс-Ц : Кучково поле, 1998. 414 с. URL : http://www.lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt_with-big-pictures.html. (дата обращения: 14.01.2014).

286. Рыбкин Е. И. Война и политика в современную эпоху. М. :

Воениздат, 1973. 143 с.

287. Рябова Е. В. Роль природных ресурсов в возникновении конфликтов // Современ. исслед. соц. проблем. 2012. № 8. URL : <http://puma/article/n/rol-prirodnih-resursov-v-vozniknovenii-konfliktov>. (дата обращения: 11.07.2016).

288. Сабадаш В. В. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту // Механізм регулювання економіки. 2006. № 4. С. 49–62.

289. Санкции Совета Безопасности ООН. URL : <https://www.un.org/sc/suborg/ru/sanctions/information>. (дата обращения: 11.07.2016).

290. Сапрунов А. Г. Миграционные процессы как детерминанты криминализации и виктимизации населения // Общество и право. 2013. № 4. С. 116–120.

291. Сексуальное и гендерное насилие над беженцами, возвращающимися лицами и внутренне перемещенными лицами. Руководство по предотвращению и реагированию. Май, 2003 / Управление Верховного Комиссара ООН по делам беженцев. URL : http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/SGV_guid_rus.pdf. (дата обращения: 21.08.2016).

292. Семенова Т. Н. Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны. М., 2014. 193 с.

293. Семчинський К. Порівняльний аналіз концепцій війни і миру в мусульманській та християнській традиціях // Укр. релігієзнавство. 2003. № 27/28. С. 32–40.

294. Сендляр Ю.О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 412 с.

295. Сен-Симон О преобразовании европейского общества или о необходимости и средствах объединить все европейские народы в одно

политическое тело, сохраняя каждому его национальную независимость // Родоначальники позитивизма. СПб. : Изд. «Брокгауз-Ефрон», 1911. Вып. 3. С. 121–162.

296. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. М. : РОССПЭН, 2006. 287 с.

297. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке как историко-теоретическая проблем. URL : <http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nhjtr3.htm>. (дата обращения: 25.06.2016).

298. Серебряников В. В. Социология войны. М. : Ось-89, 1998. 317 с.

299. Серебряников В. В. Основы марксистско-ленинского учения о войне и армии : учеб. пособие для высш. воен. Училищ. М. : Воениздат, 1982. 175 с.

300. Серкевич І. Р. Визначення поняття тероризм та його генезис // Часопис Київського університету права. 2011. № 4. С. 331–335.

301. Сидорова Г. М. Проблема конфликтов в Центральной Африке в контексте борьбы за природные ресурсы (на примере Демократической Республики Конго – ДРК) // Вестн. МГОУ. Сер. История и полит. науки. 2011. № 2. С. 239–245.

302. Симония А. А. ООН и Мьянма/Бирма // Юго-Вост. Азия: актуал. проблемы развития. 2009. № 13. С. 96–116.

303. Синха Манодж Кумар Индуизм и международное гуманитарное право // Междунар. журн. Красного креста. 2005. № 858. С. 67–78.

304. Сірій С. В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.04. Нац. акад. наук України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2008. 20 с.

305. Сірій С. В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Військ. Ін-т Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 232 с.

306. Смирнов Н. А. Информационная война в Сирии // Вестн. МГИМО

Университета. 2015. № 1. С. 49–56.

307. Смит Д. Причины и тенденции вооруженных конфликтов // Этнополитический конфликт: пути трансформации : настол. кн. Бергхоф. центра. М. : Наука, 2007. С 116–131.

308. Современная Нигерия : справочник / ред. кол. : В. Г. Солодовников (отв. ред.) [и др.] ; АН СССР, Ин-т Африки. М. : Наука, 1974. 412 с.

309. Соловьев А. В. Полемология – французская социология войны // Социс. 1993. № 12. С. 125–132.

310. Соловьев В. С. Спор о справедливостит : сочинения. М. ; Харьков : ЭКСМО-Пресс Фолио, 1999. 863 с.

311. Сорокин В. В. Государственность переходного периода: теоретические вопросы : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Уральская юридическая академия. Екатеринбург, 1999. 201 с.

312. Сорокин П. А. Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социал. орг. и обществ. жизнь. М. : Academia LVS, 2003. XII, 678, [5] с.

313. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. М. : Наука, 1994. 559, [1] с.

314. Сорокин П. А. Причины войны и условия мира // СОЦИС. 1993. № 12. С. 140–148.

315. Социальная философия : учеб. пособие для студентов вузов / С. В. Соколов. М. : ЮНИТИ, 2003 (ГУП ИПК Ульян. Дом печати). 440 с.

316. Социологическая энциклопедия / общ. ред. А. Н. Данилова. Минск : «Бел Эн», 2003. 384 с.

317. Староверов В. И. Россия над бездной: мнимый и реальный геноцид. М., 1990. 242 с.

318. Судо М. М. Экологические и социальные последствия силового решения югославского конфликта. URL : www.rus-stat.ru./stat/3752000_6.pdf. (дата обращения: 30.06.2016).

319. Сулимин А. Н. Нелинейные тренды в становлении современных политических систем // Вест. Перм. ун-та. Политология. 2014. № 2. С. 98–112.

320. Сухонос В. В. Статус главы держави в умовах авторитарного режиму. URL : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Rvuabs/2012_1/06_02_01.pdf. (дата обращения: 02.03.2015).

321. Тацит К. Сочинения : в 2 т. М., 1993. Т. 1 : Анналы. URL : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1347001000>. (дата обращения: 25.06.2017).

322. Тацит К. Сочинения : в 2 т. М., 1993. Т. 2 : История. URL : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1343792587>. (дата обращения: 25.06.2017).

323. Тихомиров С. Н. Международно-правовая защита окружающей среды в вооруженных конфликтах. М. : Диалог-МГУ, 1999. 28 с.

324. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте: Этнография чеченской войны. 2-е изд., испр. М. : Наука, 2003. 551, [1] с.

325. Токвиль А. де Демократия в Америке. Кн. 1. URL : http://www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democrasy_1.pdf. (дата обращения: 25.06.2017).

326. Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века : пер. с англ. М. : АСТ Транзиткнига, 2005. 412, [1] с.

327. Тоффлер Э. Третья волна : пер. с англ. М. : АСТ, 2010. 795 с.

328. Троцкий Л. Вопросы Гражданской войны. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm234.htm>. (дата обращения: 25.06.2017).

329. Тужба Э. Н. Глобализация вооруженных конфликтов. *Глобализация как этап развития мирового сообщества* : материалы междунар. науч.-практ. конф. (25-26 сент. 2011 г.). Пенза ; Сургут ; Баку : Социосфера, 2011. С. 126–134.

330. Тухачевский М. Война как проблема вооруженной борьбы // Избр. произведения : в 2 т. М. : Воениздат, 1964. Т. 2 : (1928-1937 г.). С. 3–23.

331. Тухачевский М. Из уроков гражданской войны // Избр. произведения : в 2 т. М. : Воениздат, 1964. Т. 2 : (1928-1937 г.). С. 24–28. URL : <http://militera.lib.ru/science/tuhachevsky/24.html>. (дата обращения: 09.10.2015).

332. Тюшкевич С. А. Философия и военная теория : учеб. пособие. АН СССР. Ин-т воен. истории М-ва обороны СССР. Москва : Наука, 1975. 312 с.

333. Уайт Х. Метаистория: Ист. воображение в Европе XIX в. : пер. с англ. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 527 с.

334. Устав Организации Объединенных Наций и Устав и Устав Международного Суда. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010. (дата обращения: 09.10.2015).

335. Файзрахманов Р. Вооруженное насилие в системе властных отношений // Вестн. МГОУ. Сер. История и полит. науки. 2003. № 3. С. 174–180.

336. Файзрахманов Р. Х. Вооруженное насилие как политико-правовая категория: сущность и основные признаки // Бизнес. Менеджмент. Право. 2011. № 1. С. 146–149.

337. Федоров А. Е. Влияние геологических факторов на вооруженные конфликты 1945-2010 гг. // Пространство и Время. 2011. № 2. С. 159–171.

338. Федосеев С. Причины и механизм возникновения войн и вооруженных конфликтов // Analytic. 2005. № 3. С. 25–34.

339. Философия : учеб. для военных вузов / под общ. ред. Б. И. Каверина. М. : Мегалит, 2004. 563 с.

340. Философская энциклопедия : в 5 т. / гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва : Сов. энциклопедия, 1964. Т. 3. 584 с.

341. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев [и др.]. М. : Сов. энцикл., 1983. 839 с.

342. Фихте И. Г. Замкнутое торговое государство // Сочинения : в 2 т. : [пер.]. СПб. : Мифрил, 1993. [Т.] 2. С. 225–357.

343. Флиер А. Я. Культурные основания насилия // Знание. Понимание. Умение. 2012. № 1. С. 19–25.

344. Френкель М. Ю. История Либерии в новое и новейшее время : учеб. для вузов. М. : Вост. лит., 1999. 298, [4] с.

345. Фролова Н. М. Феномен війни: його сутність та історичні

- трансформації // Мультиверсум. Філософський альманах. Київ, 2011. Вип. 3. С. 29–40.
346. Фромм Э. Из плена иллюзий // Душа человека. М. : Республика, 1992. 429 с.
347. Фромм Э. Революционный характер // Психоанализ и этика. М. : Республика, 1993. 414 с.
348. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. М : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 220, [4] с. (Philosophy).
349. Ханстатин В. О. Тиск авторитарної свідомості на цінності толерантності // Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. № 6. С. 96–103.
350. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах : пер. с англ. М. : Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
351. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : пер. с англ. М. ; СПб. : АСТ Terra fantastica, 2003. 603, [2] с.
352. Хардт М., Негри А. Империя : пер. с англ. М. : Праксис, 2004. 434 с.
353. Харитонов О. Г. Недемократические политические режимы // Политическая наука. 2012. № 3. С. 9–30.
354. Хисамутдинова Р. Р. Психология человека на войне [Текст] // Вестн. Омского гос. университета. 2006. № 4. С. 64–70.
355. Хмара Н. И. Гражданская война как форма политической борьбы : автореф. дис... канд. филос. наук : (620). Воен.-полит. акад. им. В. И. Ленина. М., 1971. 30 с.
356. Хмель А. О. Франсіско Франко: від солдата до глави держави (політичний портрет) // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Історія. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 72–77.
357. Цезарь Г. Ю. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об

Африканской войне. Репринт. воспр. текста изд. 1948 г. М. : Науч.-изд. центр «Ладомир» Наука, 1993. 559 с. URL : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1267296651>. (дата обращения: 23.03.2015).

358. Циркин Ю. Б. Гражданские войны в Риме. Побежденные. СПб. : Типография Изд-ва СПбГУ, 2006. 311с.

359. Цицерон Марк Туллий Речи : в 2 т. : пер. с латин. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. Т. 2. URL : <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1267350026>. (дата обращения:25.06.2017).

360. Черняховский С. Ф. Смутьяны и граждане // Власть. 2011. № 1. С. 39–41.

361. Черчилль У. Вторая мировая война : в 6 т. Т. 6: Триумф и трагедия. Пер. с англ. под ред. А. Орлова. М. : Terra-Кн. клуб, 1998. 397,[2] с.

362. Шайымбетова Ж. К. Концепция гуманитарной интервенции и действующее международное право // Моск. журн. междунар. права. 2009. № 3. С. 62–78.

363. Шамаров П. В., Лавренов С. Я. Международное миротворчество: содержание понятия // Обозреватель. 2016. № 10. С. 97–114.

364. Шамрей В. К., Лыткин В. М. Динамика личностных изменений у ветеранов локальных войн и вооруженных конфликтов // Воен.-мед. журнал. 2006. № 7. С. 4–10.

365. Шарафиева О. Х. Гражданская война в Таджикистане 1990-1997 гг. : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.03. [Том. гос. университет]. Томск, 2010. 28 с.

366. Шевченко М. М., Єфімова В. В. Динаміка воєнних втрат та демографічні втрати в контексті військової глобалізації: історико-соціологічний аналіз // Вісн. Нац. акад. оборони України. 2008. № 4. С. 168–172.

367. Шерман О. Негативний політичний стереотип у сучасному медіа-просторі як елемент інформаційної війни // Політол. та соціол. студії : зб. наук. праць. Чернівці : Букрек, 2008. Т. 6 : Проблеми нац. безпеки: регіон. та глоб.

аспекти. С. 57–68.

368. Шерпаев В. И. Проблемы войны и мира в политологии : учеб. пособие. Екатеринбург : Банк культ. информ., 1999. 99, [5] с.

369. Шигаль Д. А. Аналогія і типологізація у порівняльному історико-правовому дослідженні // Проблеми законності. 2015. Вип. 128. С. 95–103.

370. Шипунов Г. Категорія «політичний режим»: суть та основні підходи щодо визначення // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. 2006. № 18. С. 235–241.

371. Шкирко А., Золотарев В. Армия и внутренние войска в противоповстанческой и противопартизанской борьбе. Мировой опыт и современность. М. : Главное командование внутренних войск МВД России, 1997. 197 с.

372. Шлэгель К. Новый порядок и насилие. Размышления о метаморфозах насилия // Вопросы философии. 1995 № 5. С. 12–19.

373. Шлезингер А. М. Циклы американской истории : пер. с англ. М. : Изд. группа «Прогресс» Прогресс-Академия, 1992. 687 с.

374. Шмитт К. Понятие политического // Вопр. социологии. 1992. № 1. С. 37–67.

375. Шмитт К. Теория партизана. URL : [http://gosuslugi.kck.ru/documents/10147/14901/Karl Shmidt.pdf](http://gosuslugi.kck.ru/documents/10147/14901/Karl_Shmidt.pdf). (дата обращения: 27.06.2017).

376. Шульц Э. Э. «Утопия», «Национализм» и «Интернационализм» как основа радикальных массовых форм социального протеста // Вест. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки. 2015. № 1. С. 35–43.

377. Щемелинин К. Теория гражданской войны. URL : <http://www.schemelinin.com/civil-war.html>. (дата обращения: 25.05.201).

378. Энгельс Ф. Внешняя политика русского царизма // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. М. : Госполитиздат, 1962. Т. 22. С. 11–52.

379. Энгельс Ф. Военная обстановка во Франции // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. 2-е изд. М. : Госполитиздат, 1960. Т. 17. С. 186–190.

380. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства: В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана. М. : Политиздат, 1989. – 222, [2] с. URL : <http://www.magister.msk.ru/library/babilon/deutsche/marx/engls01r.htm>. (дата обращения: 11.03.2015).

381. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем: эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : пер. с англ. М. : Изд. дом «Инфра-М» : Весь мир, 2000. 320 с.

382. Энценсбергер Х. М. Взгляд на гражданскую войну. URL : <http://www.niworld.ru/Statei/ancenberg/Ancensberger1.htm>. (дата обращения: 11.03.2013).

383. Эчеверриа Э. Социалистическое учение майской ассоциации // Прогрессивные мыслители Латинской Америки (XIX – начало XX в.) : пер. с исп. и португ. / сост. А. Р. Бургете. М. : Мысль, 1965. С. 39–97.

384. Юм Д. Исследование о принципах морали // Сочинения : в 2 т. : пер. с англ. 2-е, доп. и испр., изд. М. : Мысль, 1996. Т. 2. С. 171–314.

385. Юм Д. История Англии (Извлечения) // Сочинения : в 2 т. : пер. с англ. 2-е, доп. и испр., изд. М. : Мысль, 1996. Т. 2. С. 711–734.

386. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам // Сочинения : в 2 т. : пер. с англ. 2-е, доп. и испр., изд. М. : Мысль, 1996. Т. 1. С. 53–655.

387. Янгиров Р. Против течения: Николай Бердяев и его спор с «Белым делом» о России. URL : http://www.bfrz.ru/data/cinematograf_iangirov/berdiaev.pdf. (дата обращения: 29.05.2017).

388. Alger Ch., Bulding Peace: A Global Learning Process // Diamond L., Plattner M. Nationalist M. Ethnic Conflict and Democracy. L., 1994. P.35.

389. Armitage D. Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? URL : http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf. (Last accessed: 30.04.2017).

390. Arreguin-Toft I. *How the Weak Win Wars // International security*. – Cambridge, 2001. Vol. 26, N 1. P. 98–102.
391. Berry M. E. *The culture of civil war in Kyoto*. Berkeley : University of California Press, 1994. xxxii, 373 p.
392. Brinton C. *The anatomy of revolution*. Rev. and expanded ed. New York : Vintage Books, [1965]. x, 310 p.
393. Byman D. L. *Keeping the peace: lasting solutions to ethnic conflicts*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2002. ix, 280 p.
394. *Conflict resolution in Africa / ed. by F. M. Deng, I. W. Zartman*. Washington, D.C. : Brookings Institution, 1991. xxii, 418 p.
395. Esman M. J. *Ethnic politics*. Ithaca : Cornell University Press, 1994. 277 p.
396. *Definitions / Department of Peace and Conflict Research*. URL : <http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/> . (Last accessed: 05.04.2017).
397. Dixon J. *What causes civil wars? Integrating quantitative research findings // Int. Stud. Rev.* 2009. Vol. 11, N 4. P. 707–735.
398. Djankov S. *The causes of civil war*. URL : http://www.doingbusiness.org/Features/~/_media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Miscellaneous/TBD/Causes-of-Civil-Wars.pdf. (Last accessed: 30.05.2016).
399. Dokken K. *African security politics redefined*. 1st ed. New York : Palgrave Macmillan, 2008. xiv, 247 p.
400. Duch W. *The Evolution of UN Peacekeeping: Case Studies and Comparative Analyses*. N.Y., 1999. 247 p.
401. Fearon J. D., Laitin D. D. *Ethnicity, insurgency, and civil war // American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. № 1. P. 75. URL : <http://web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/apsa011.pdf>. (Last accessed: 30.04.2017).
402. Ganor B. *Defining Terrorism: Is One Man as Terrorist Another Man as Freedom Fighter? // IST PapersonTerrorism*. Jerusalem, Israel: The International

Polisy Institute for Counter-Terrorism, The Interdisciplinary Center, Herzliya, Israel, 2002. P. 9–10.

403. Gordon J. Smart Sanctions Revisited // *Ethics & International Affairs* 2011. Vol. 25. No. 3. P. 315–335.

404. Gurr T., Harf B. *Ethnic Conflict in World Politics*. Oxford, 1996. xiv, 237 p. : ill., maps, ports. ; 23 cm.

405. Gurr T. R. *Why men rebel*. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1970. xi, 421 p.

406. Howard L. M. The Ethnocracy Trap // *Journal of Democracy*. 2012. Vol. 23. № 4. P. 155–169.

407. Hufbauer G. C. *Economic Sanctions Reconsidered* [3d ed.]. Washington : United Book Press, Inc., 2007. 233 p.

408. Howe H., Urell A. African security in the post cold war era: an examination of multinational vs private security forces // *Afr. J. Polit. Sci.* 1998. Vol. 3. N 1. P. 42–51.

409. Kalyvas S. N. *The logic of violence in civil war*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2006. xviii, 485 p.

410. Kuperman A. J. Rwanda in retrospect // *Foreign Aff.* 2000. Vol. 79. N 1. P. 94–118.

411. Macridis R. C. *Modern Political Regimes. Patterns and Institutions*. Boston, Toronto, 1986. 292 p.

412. *Making peace: the United States and conflict resolution* / ed. by A. E. Goodman, S. C. Bogart. Boulder, Colo. : Westview Press, 1992. xiii, 132 p.

413. *Political Violence and Civil Disobedience* / E. Van den Haag. N.Y., 1972. P. 48–54.

414. *Private military and security companies: chances, problems, pitfalls and prospects* / ed. by T. Jager, G. Kummel. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. 502 p.

415. Sambanis N. What is civil war? Conceptual and empirical complexities of an operational definition // *J. Conflict Resolut.* 2004. Vol. 48. N 6. P. 814–858.

416. State failure and state weakness in a time of terror / ed. by R. I. Rotberg. Cambridge, Mass. : World Peace Foundation ; Washington, D.C. : Brookings Institution Press, 2003. viii, 354 p.

417. The Correlates of War Project URL : <http://www.correlatesofwar.org>. (Last accessed: 30.04.2017).

418. The evolution of UN peacekeeping: case studies and comparative analysis / ed. by W. J. Durch. New York, NY : St. Martin's Press, 1993. xiv, 509 p.

419. United Nations Peacekeeping. URL : <http://www.un.org/Depts/dpko/dpko/pastops.shtml>. (Last accessed: 30.04.2017).

420. Vovk S. Civil war as a socio-political phenomenon: psychosocial interpretation // Evropsky politicky a pravni diskurz. 2015. Svazek 2. Cyslo 4. S. 189–193.

421. Vovk S. Civil war as illegimate model to change state power // Evropský politický aprávní diskurz. 2016. Svazek 3. Vydani 1. S. 113–117.

422. Vovk S. International mechanisms for regulating civil wars: peacemaking efforts of the United Nations and other international organizations // Evropský politický aprávní diskurz. 2015. Svazek 2. Vydani 5. S. 39–45.

423. Vovk S. The problem of typology of civil war // Evropský politický aprávní diskurz. 2016. Svazek 3. Vydani 2. S. 161–165.